

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ЧЕШКО-БЪЛГАРСКИ КОЛОКВИУМ

Прага
23–24 май 2005 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 43, кн. 1, сб. Б, 2005
Филология

**PLOVDIV UNIVERSITY „PAISII HILENDARSKI“ – BULGARIA
SCIENTIFIC PAPERS – PHYLOLOGY
VOL. 43, BOOK 1, PART B, 2005**

Редакционна колегия:

доц. д-р Жоржета Чолакова – отговорен редактор
проф. д-р Диана Иванова
доц. д-р Любка Липчева
доц. д-р Иван Русков
доц. д-р Красимира Чакърва
доц. д-р Елена Гетова
доц. д-р Пеньо Пенев
гл. ас. д-р Юлиана Чакърва

ISSN 0861-0029

СЪДЪРЖАНИЕ

СЛАВЯНСКИ ЧАСТИЦИ И НАРЕЧИЯ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА КОНКЛУЗИВ И ПРЕИЗКАЗНОСТ	5
<i>Иван Куцаров</i>	
NEURALGICKÉ BODY JAZYKOVÉ PRAXE ANEB O SPISOVNÉM JAZYCE V PSANĚ A MLUVENÉ FORMĚ	25
(česko-bulharské srovnání) <i>Hana Gladkova</i>	
МЕТАФОРА ЈАКО АКТИВНИ ИНОВАЧНИ ЧИНИТЕЛ	35
(na česko-bulharském lexikálním materiálu) <i>Albena Rangelova, Ginka Djulgerova</i>	
ЗА МЕТАФОРИТЕ ОТ АНТРОПОМОРФЕН ТИП В РУСКИ, БЪЛГАРСКИ И ЧЕШКИ ЕЗИК	47
<i>Иван Чобанов</i>	
ЗА НЯКОИ ДЕПРОПРИАЛНИ НАЗВАНИЯ В НАЙ-НОВОТО СУБСТАНТИВНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ЕЗИКОВИТЕ ТЕНДЕНЦИИ.....	53
<i>Цветанка Аврамова</i>	
FUTURUM A MODALITA PŘÍSPĚVEK K AREÁLNÍMU ZKOUMÁNÍ SLOVANSKÝCH JAZYKŮ.....	59
<i>Eva Pallasová</i>	
BARVY V SOUČASNÉ PUBLICISTICKÉ FRAZEOLOGII	67
(na bulharském a českém materiálu) <i>Pavel Krejčí</i>	
КИРИЛИЦАТА В ИНТЕРНЕТ – ДА БЪДЕ ИЛИ ДА НЕ БЪДЕ.....	81
<i>Надежда Михайлова-Сталянова, Елена Крейчова</i>	
К ИНОВАЧНИМ ПРОЦЕСŮМ V ČEŠTINĚ A BULHARŠTINĚ	89
(NA MATERIÁLE Z JAZYKA MÉDIÍ) <i>Vožana Niševa</i>	
KRONIKA JAKO SOUČÁST STŘEDOVĚKÉ NÁRODNÍ IDEOLOGIE	97
(NA MATERIÁLU ČESKÉ DALIMILOVY KRONIKY) <i>Margarita Mladenova</i>	
ФРАНТИШЕК ЛАДИСЛАВ ЧЕЛАКОВСКИ, ИЛИ ЗА ТРАЕКТОРИИТЕ НА СЛАВЯНСКАТА ВЗАИМНОСТ	105
<i>Диана Иванова</i>	
K ČESKÝM PARALELÁM JIHOSLOVANSKÉHO OBROZENÍ	119
(Rajko Žinzifov a české prostředí) <i>Miroslav Kouba</i>	

АРГУМЕНТИТЕ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ИСТОРИЯ.....	129
<i>Славей Димитрова</i>	
КАКВО ВИЖДА <i>ОКОТО</i> НА КАМЕРАТА В ПРОЗАТА НА ЯН НЕРУДА ОТ 60–70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.	139
<i>Таня Маджарова</i>	
ИДЕИТЕ ЗА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНОТО БИТИЕ НА ИЗКУСТВОТО В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ЯН МУКАРЖОВСКИ	151
<i>Запрян Козлуджов</i>	
РАЗНОПОСОЧНИТЕ УСМИВКИ	157
<i>Богдан Дичев</i>	
ДВЕ СТРАНИЦИ ИЗ ИСТОРИЯТА НА ЧЕШКО-БЪЛГАРСКИЯ ЕТНОЛОЖКИ ДИАЛОГ: ВЛАДИМИР СИС И МАРКЕТА СИКОРОВА	165
<i>Владимир Пенчев</i>	
ПЛАГИАТЪТ КАТО РЕЦЕПЦИОНЕН АКТ	179
(Към въпроса за чешкия образ на българската литература)	
<i>Жоржета Чолакова</i>	
ИЗГНАНИЕ И ПОЕТИЧЕСКИ ЕЗИК	189
<i>Добромир Григоров</i>	
НОСТАЛГИЧНОТО ПРЕЖИВЯВАНЕ В РОМАНА НА МИЛАН КУНДЕРА „НЕЗНАНИЕТО“	197
<i>Живко Иванов</i>	
МЕХАНИЗМИ НА НАСЛЕДСТВОТО	209
(Посттоталитарната литература и дисидентската литературна традиция)	
<i>Ани Бурова</i>	
BULHARSKÁ LITERATURA V ČESKÝCH PŘEKLADECH V LETECH 1981-2005.....	215
<i>Marcel Černý</i>	
IDENTITA MALÝCH ETNICKÝCH SKUPIN V BULHARSKU	233
<i>Bohuslav Šalanda</i>	
SOUČASNÝ STAV BULHARSKÉ MINORITY V ČR.....	239
<i>Jaroslav Otčenášek</i>	
VOJVODOVO – KRAJANSKÁ KOMUNITA ANEBU <i>CIVITAS DEI?</i>	244
<i>Marek Jakoubek & Lenka Budilová</i>	

СЛАВЯНСКИ ЧАСТИЦИ И НАРЕЧИЯ ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА КОНКЛУЗИВ И ПРЕИЗКАЗНОСТ

Иван Куцаров

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Средствата за изразяване на преизказност и конклузив в славянските езици са били частичен обект на изследване в два наши обемни труда (Куцаров Ив. 1977 и Куцаров Ив. 1991) и на редица други публикации. Изследвали сме и изразяването на адмиратив предимно в българския и в западните славянски езици (Куцаров Ив. 1984, стр. 65-70; Куцаров Ив. 1994, стр. 178-180; Куцаров Ив. 1997, стр. 141-143; Куцаров Ив. 1991а; Куцаров Ив. 1993), а за източните сме имали предвид проучването на З. Шанова (Шанова З. К. 1985). Тук ще представим и илюстрираме употребата на най-характерните преизказни и конклузивни модификатори (така наричаме средствата за изразяване на граматични значения в рамките на функционално-семантичните полета - за функционално-семантично поле вж. Бондарко А. В. 1971, Бондарко А. В. 1984 и др.) в славянските езици – специализираните частици и наречия, за някои от които (*prŭ* и *vraj* съотв. в чешки и словашки) Зд. Щибер (1973) твърди, че представляват начало на граматикализация на преизказността. Така извън обсега на обзора ще останат лексико-синтактичните модификатори – вметнати или пък подчиняващи *verba dicendi, sentiendi, cogitandi et declarandi*, предложни изрази и др.

Представянето ще осъществим в съпоставка с българския език на базата на примери от художествената литература: български произведения, преведени на останалите славянски езици, и обратно – славянски творби, преведени на български. Изходни при съпоставката ще бъдат преизказни или конклузивни форми, употребени в българския текст.

Приемаме, че българският перфектовиден комплекс (термин на Иванчев Св. 1978 и др.; глаголни форми, образувани с аористно или имперфектно причастие на -л) обхваща три граматикализирани значения: резултативност (от категорията **вид на действието**, изградена върху опозицията резултативност ~ нерезултативност, изразяваща отношение на действие към резултат от действие), носено от аористна морфема (по-нататък АМ) + -л + спомагателен глагол (Аух); конклузивност (от категорията **наклонение**, изградена върху

опозицията субективност ~ несубективност, изразяваща отношението на говорещото лице към действието), носено от имперфектна морфема (ИМ) + -л + спомагателен глагол в сегашно време (AuxPr), и преизказност (от категорията **вид на изказването**, изградена върху опозицията преизказност ~ непреизказност, изразяваща отношението на говорещото лице към изказването), носено от допълнителна морфема -л (+л), независимо от основата, + отсъствие на сегашна форма на спомагателния глагол в трето лице (-AuxPr). Доколкото съдържат елово причастие + Aux, и резултативът, и конклузивът сигнализират актуализиращи операции. Разликата между тях е, че резултативът актуализира действието в най-близкия следващ във времето ориентационен момент (минал, сегашен, бъдещ и бъдещ спрямо минал), а конклузивът – винаги в сегашния момент, Aux при конклузива винаги е в сегашно време. И тъй като резултативните форми от типа *писал е* актуализират действието в сегашния момент (момента на говоренето), те могат да изпълняват и функциите на конклузив, т. е. те са едновременно сегашно резултативно време (перфект) на индикатива и минало време (аорист) на конклузива. При това резултативните форми могат да бъдат относителни и неотносителни (*беше писал – писал е; щеше да е писал – ще е писал*), докато конклузивните са само относителни, те актуализират само минали действия, минали събития. Това, което обединява резултатива и конклузива и като цяло ги противопоставя на преизказността, е видът на изказването: резултативът и конклузивът изразяват **първични изказвания**, а преизказността – **вторично изказване**. Именно поради това и резултативните (*писал е + беше писал – бил писал; ще е писал + щеше да е писал – щял да е писал*) и конклузивните форми (*пишел е – бил пишел; щял е да пише – щял бил да пише; щя е да е писал – щял бил да е писал*) могат да се преизказват. Така наречените „форми за по-силно преизказване“ (Андрейчин Л. 1944), „усилени преизказни форми“ (Стоянов Ст. 1964), „емфатични преизказни форми“ (Демина Е. И. 1959), „инвертитативни преизказни форми“ (Герджиков Г. 1984), „двойнопреизказни форми“ (Пашов П. 1994), „formes médiateives surcomposées“ (Guentchéva Zl. 1996) не са нищо друго освен преизказни конклузивни форми. Това са основните значения на българските перфектовидни форми. В различен контекст и с най-разнообразни цели те могат да изразяват допълнителни значения – дистанцираност или неангажираност на говорещия с информацията за действието, степени на дистанцираност и т. н. Що се отнася до преизказните форми, в съчетание със специфична интонация те могат да сигнализират дубитатив и адмиратив. В тези случаи тяхната транспозиция в сферата на непреизказността (защото при дубитатива и адмиратива няма никакво преизказване) усилва емоционалния ефект (за повече подробности около преизказността и конклузива вж. Куцаров Ив. 1984; 1994; 1997).

В този доклад няма да представим изразяването на значението резултативност (за изразяването му в чешкия език вж. Куцаров Ив. 1997а), а що се отнася до адмиратива, нашето становище е, че в българския език той е

комплексно значение (вж. по-горе), което в останалите славянски езици се изразява единствено от интонацията и се усилва от някои междуметия.

1. Конклузивни модификатори – частици и наречия. Делят се на три условни групи – универсални, които приемаме за най-типичните изразители на конклузивното значение, т. е. най-точните еквиваленти на семантиката на българските конклузивни форми (по-нататък – КФ); предимно предположителни и предимно умозаклучителни. Следва да се подчертае и фактът, че и при така нар. универсални конклузивни модификатори преобладава предположителният нюанс. Повечето от тях са свързани със семантиката на *verba sentiendi, cogitandi et declarandi*. Всички славянски езици притежават конклузивни модификатори (по-нататък – КМ), които наричаме допълнителни. Те сигнализират различни степени на убеденост или съмнение в реалността на предположението или умозаклучението. Такива са: за руския език – *действительно, в (на) самом деле, правда, вряд ли, едва ли* и др.; за украински – *справді, насправді, правда, навряд (навряд ли)* и др.; за белоруски – *сапраўды, праўда, на самай справе, наўряд* и др.; за полски – *prawda, naprawdę, istotnie, rzeczywiście*, и др.; за чешки – *pravda, opravdu, doopravdy, skutečně, sotva* и др.; за словашки – *naozaj, veru, skutočne, sotva* и др.; за горнолужишки – *woprawdże, poprawom, zawěрно* и др.; за сърбохърватски – *zacelo, izvesno, zaista, edva da* и др.; за словенски – *res, resnično, zares, v resnici, pač* и др.; за български – *наистина, действително, едва ли, надали* и др. В огромния екскерпиран от нас материал те рядко изразяват семантиката на КФ. По принцип се употребяват съвместно с други КМ. Поради ограничения обем на работата, няма да ги илюстрираме. Ще акцентуваме само на тези КМ, за които сме установили, че са преки изразители на семантиката на български КФ.

1.1. Източни славянски езици.

1.1.1. Руски език.

1.1.1.1. Най-характерни универсални КМ са *ведь* и *уж*. И. А. Киселев (1976, стр. 127-143) ги определя като усилителни частици от по-общия клас на емоционално-експресивните частици, но нашите наблюдения категорично установиха употребата им именно като КМ. *Ведь* произлиза от **vědě* – индоевропейски перфект на **věděti* с медиално значение (Фасмер М. 1964, стр. 284-285), а *уж* трябва да се различава от типичния резултативен (перфектен) модификатор *уже*.

„*Бяла Черква е била едно от гнездата на Левски*“. „*Ведь Бяла Черква била одним из пристанищ Левского*“ (ПИ). „*Те са носели досега гердани само от раковини и от зъбите на животни...*“ „*Ведь они носили ожерелья из раковин или звериных зубов*“ (ОТ). „*Днеска са я скроили тая у Казълбашеви...*“ „*Ведь это у Казылбашевых сегодня подстроили...*“ (С). *Много си бил злопамятен*“ „*Уж очень ты злопамятен*“ (ИК). „*Тя Божана, бога да я прости, така ѝ е било писано*“ „*А Божане, упокой господи ее душу, так уж на роду было написано*“ (ЕП).

1.1.1.2. Предимно предположителни КМ в руския език са *может, может быть, возможно, вероятно, верно, наверное (наверно), наверняка, небось, не*

иначе, должно быть, кажется, похоже, вроде, пожалуй, чай, знать и др. Поради ограничения обем на работата ще илюстрираме употребата само на някои от тях, когато са еквиваленти на семантиката на български КФ.

„...той споменува още за някаква буря - дали **не сме щели да бъдем нападнати** тука и **уловени**?“ „Он упоминает о каких-то других тучах. **Может, сегодня нас хотели застать врасилох и арестовать**?“ (ПИ). „**Били са го днес...говедарите са му правили** кушия...“ „**Били его сегодня...от пастухов, верно, досталось...**“ (С). „**Той е станал и е излязъл на шосето**“. „Он, **наверное, стал и выбрался на шоссе**“ (Х). „**Те са отишли вече към Балкана**“. „**Они небось уже в горах давно**“ (ИК). „**Казала му е за писмата...**“ „**Рассказала ему про письма, не иначе**“ (ИК). „**Ба, купенци са били, слушания пак се е измамила**“. „**Должно быть, просто ставни хлопнули, а служанке что-то почудилось**“ (ПИ).

1.1.1.3. Предимно умозаклучителни КМ в руския език са *значит, стало быть, видно, очевидно, видать, ясно, оказывается* и др.

„**Верните ми приятели...не са кръстосвали ръце**“. „**Верные мои друзья...все они, значит, не сидели сложа руки**“ (ПИ). „**Такава е била съдбата ти, аз да ти бъда палач...**“ „**Видно, писано было тебе на роду, чтобы я стал твоим палачом...**“ (ВР). „**Учиха ви червените, учиха ви, ама на нищо не са ви научили**“. „**Учили вас красные, учили, да, видать, ничему не выучили**“ (РЦ).

1.1.2. Украински език.

1.1.2.1. На първо място сред универсалните КМ тук ще отбележим *мабуť* от групата на така нар. въвеждащи думи, изразяващи предположение за достоверността на дадено явление с отгънък на надежда и даже на скрита увереност (Киселев И. А. 1976, стр. 97-99). Тук ще отнесем и частицата *же* (ж), която И. А. Киселев посочва като съответник на руското *ведь*.

„**Ба, купенци са били, слугинята пак се е измамила**“. „**Ба! Це, мабуť, десь грюкали неприв'язані віконниці, а служниця знову обманулась**“ (ПИ). „...той споменува още за някаква буря - дали **не сме щели да бъдем нападнати** тука и **уловени**?“ „**Він згадає ще про якусь бурю; мабуť на нас хотіли напасти тут і заарештувати**“ (ПИ). „**Казал е на Божана от жал за нея**“. „**Він же дав слово Божані, жаліючи їй**“ (ЖС). „**Прадили са го**“. „**Його ж підіслано**“ (ЖС).

1.1.2.2. Към предимно предположителните КМ отнасяме *може, можливо, певно, напевно (напевне), либонь, не иначе, здається, немовби* и др.

„**Тя просто е била принудена да върши това, което й заповядва нейният баща**“. „**Можливо, дівчина просто змушена виконувати накази батька**“ (ОТ). „**Били са го днес...говедарите са му правили** кушия...“ „**Його съогодні били...напевно, пастухи гонялись за ним...**“ (С). „**Уплела си е кошницата**“ „**Вона, либонь, і себе не забула**“ (С).

1.1.2.3. Предимно умозаклучителни КМ са *значить, отже, адже, видать, видно, видимо, очевидно, звісно, виходить, виявляється* и др.

„**Решила си да бъдеш храбра!**“ „**Значить, ти вирішила стати хороброю!**“ (Т). „**Този тип се е побъркал съвсем**“ „**Цей тип, видно, зовсім**

здури“ (Г). „По страните му проблясваше влага – той пак **е плакал**“.
„Чоловікові щоки були мокрі - **отже**, знову плакав“ (ЖС).

1.1.3. Белоруски език.

1.1.3.1. Най-универсалните КМ в белоруски са *мабыць, жа (ж)* и *ўжо*. Първите два са точни еквиваленти на украинските *мабуть* и *же*. Т. П. Ломтев (1956, стр. 279) определя *мабыць* като модална дума, изразяваща отношението на говорещия към изказваната от него мисъл. В по-прецизни характеристики се отбелязва, че сигнализира: приблизителна оценка на говорещия за действието, непълната му увереност в реализацията на действието, степента на вероятност на действието (Бурак Л. И. 1974, стр. 216), предположение в достоверността на действието (Киселев И. А. 1976, стр. 97-99). Пак И. А. Киселев (стр. 130) посочва *жа (ж)* като еквивалент на руското *ведь*. В същото време *ўжо* може да бъде и резултативен модификатор, т. е. той съответствува както на руското *уж*, така и на *уже* (Грабчиков С. М. 1975, стр. 213; Киселев И. А. 1976, стр. 139-140).

„**Били са** го днес...говедарите са му **правили** кушия...“ „Яго сёння білі..., пастухі, **мабыць**, гоняліся за ім...“ (С). „Бяла Черква **е била** едно от гнездата на Левски“. „Вјаа Чэрква была-ж адным з прыстанішчаў Леўскага“ (ПИ). „Него **са** го **обадили** на турците, видели го цигани...“ „Пра яго наведамілі **ўжо** туркам, яго бачылі цыганы...“ (ПИ). „**Видели са** те, че влазяхи тука, лошо е за мен...“ „Яны **ўжо** бачылі, што ты наткнуўся сюды, мне на пазде...“ (ПИ).

1.1.3.2. Белоруски КМ с предимно предположителна семантика са *можса, можа быць, магчыма, пэўна, напэўна, мусиць, здаецца, нябось, не инакш, видавочна* и др., повечето от тях фонетични варианти на разгледани вече руски и украински КМ.

„На тая възраст, нали знаеш, **скимнало** му **е** нещо, **запращило** е и - иди го гони“. „У такім узросце, ты ж ведаеш, **можса**, прысці што-небудзь у галаву, і дзіця збяжыць, тады ідзі, даганяй яго“ (С). „Ба, кюпенци **са били**, служнята пак **се е измамила**“. „**Напэўна**, гэта проста аканіцы бразнулі, а служанцы зноў нешта здалося“ (ПИ). „**Прадил** го **е** някъде проклетникът...“ „**Нябось**, паслаў яго куды-небудзь“ (С).

1.1.3.3. Предимно умозаклучителни КМ са *відаць значыць, вядома, выходзіць, аказваецца* и др.

„Те за това **са си приказвали**“. „Яны, **відаць**, і пра гэта гаварылі“ (С). „Верните ми приятели...**не са крѣстосвали** ръце“. „Верныя моя сярбы...- **це яны, значыць**, не сядзелі склаўшы рукі“ (ПИ). „**Пропагандата не е била** на всуета“, „**Выходзіць**, што узнялі не дарэмна“ (ПИ).

1.1.4. Обща характерна особеност на източните славянски езици е, че са обособили „универсални КМ“, което не е така ярко проявено в останалите езици. Друга важна обща особеност е функционирането КМ от типа на „сравнителните частици“ (Киселев И. А. 1976, стр. 102-103), които въвеждат като съюзна връзка подчинено изречение и същевременно го модифицират, но понякога са и типични частици. Такива КМ за руския език са *словно, будто, будто бы как будто, якобы*; за украински *наче, неначе, начебто, неначебто*,

буцімто, нібы, нібыто; за белоруски *быццам, быццам бы, нібы, нібыта, хосць, хоць-бы*. Прави впечатление, че това са единственият тип КМ, при които преводачите смесват конклузива и преизказността. В някои по-стари наши работи те са посочени и като преизказни модификатори, внасящи дубитативна отсянка (вж. напр. Куцаров Ив. 1977; вж. още за *jakoby* Rakhilina E. V. 1996). По-новите ни проучвания обаче категорично ги отнасят към допълнителните КМ. Според нас смесването се дължи на факта, че те въвеждат подчинени изречения, в които е сигнализирана преизказност от друг модификатор. Съчетаването на двата модификатора създава дубитативния ефект, близък до този на преизказните КФ (вж. 2.2.). И третата обща особеност е наличието на въпросителни КМ, отнасяни традиционно към голямата група на „въпросителните частици“ (Киселев И. А. 1976, стр. 85-97). Става дума за частици, изразяващи такъв въпрос, в който задължително се съдържа модална отсянка: в руски *неужели, неужто*; в украински *невже, хіба*; в белоруски *няўжо*. Тези модификатори нямат еднозначен еквивалент в българския език – *нима наистина, дали наистина*. Този факт (същото се отнася и за „сравнителните частици“ - вж. по-горе) според нас се дължи на наличието на КФ в българския език - още Л. Андрейчин е доказал, че перфектът във въпросителни изречения е конклузив (Андрейчин Л. 1944, стр. 290).

1.2. Западни славянски езици.

1.2.1. Полски език.

1.2.1.1. Като най-близки до универсалните КМ в полския език определяме *przecież (przecie)*, еквивалент на руското *ведь* (Стыпула, Ковалева 1975, стр. 472), *więc, chyba, na pewno (pewnie)*. Вярно е, че в повечето справочници *chyba* и *na pewno* се характеризират като предположителни (*na pewno* срещнахме в украински и белоруски именно като предположителен КМ), но нашият материал и преди всичко фактът, че са най-често изразители на семантиката на български КФ, ни дава основания да ги отнесем към универсалните. При *więc* пък преобладава умозаключителната отсянка.

„Това е било най-лошото“. „*Przecież to było by najgorsze*“ (ИК). „*Бил го платил, слушай женски ум*“. „*Przecież zapłacił. Też babskie pomysły*“ (ИК). „*Кондарев пак се е отдал най-безгрижно на книгите*“. „*A więc Iwan znowu beztrosko śleczy nad książkami*“ (ИК). „*Tu ci peşniła da go zabawiaш като леко момиче*“. „*Więc zgodziłaś się być jego zabawką, jak dziewczyna lekkich obyczajów*“ (Т). „*Ба, кюпенци са били, служинята пак се е измамил*“. „*Ва, to na pewno okienne стукане, służącej znów się coś przywidziało*“ (ПИ). „*Ох, мой си е отишъл*“. „*Och, na pewno sobie poszedł*“ (ИК). „*Куршумът ме е шибнал в кокалчето на глезена*“. „*Pewnie, kula rozstrzaskała mi nogę w kostce*“ (Х). „*Ага, тая сутрин си стъпил с левия крак*“. „*Aga, chyba wstałeś dziś lewą nogą*“ (ВР).

1.2.1.2. Предимно предположителни КМ в полски са *może, zapewne, pewnikem, z pewnością, prawdopodobnie* и др. По същество тук спадат и разгледаните по-горе *chyba, na pewno (pewnie, pewno)*.

„*Казала му е за писмата...*“ „*Może opowiedziała mi o moich listach*“ (ИК). „*Писмата в раницата са се измокрили*“. „*Listy w plecaku z pewnością*

przemokły“ (ИК). „И не съм подозирала, че си била нелегална“. „I **prawdopodobnie** nie przypuszczałam, że się ukrywaś“ (Т).

1.2.1.3. Предимно умозаключителни КМ са *widać, widocznie, zatem, snadź, otóż*, споменатото *więc* и др.

„Той го **е разбрал**, защото е оценил стойността му“. „**Widocznie** zrozumiał to, bo słusznie ocenił“ (ИК). „Той **е подушил**, че ние с хиляди грошове си играем“. „Wywęszył **widać**, że chodzi tu wiersze sumy“ (ЖС). „**Била е пратена от свекървата**“. „Wysłała ją **świekra, widać**“ (С). „**Решила си** да бъдеш храбра!“ „**Zatem** postanowiłaś być odważna!“ (Т).

1.2.2. Чешки език.

1.2.2.1. За чешкия език трудно могат да се открият КМ от типа на универсалните. Все пак тук може да се отнесе *přece (přece jen)*, еквивалент на източнославянските КМ от типа на руското *уж*, както и по-скоро предположителните *asi, snad, zřejmě, určitě*.

„Бяла Черква **е била** едно от гнездата на Левски“. „*Bílá Cerkev je přece jedno z hnízd Levského*“ (ПИ). „Синът му ни **е чул** и **е побягнал**“. „*Jeho syn nás asi uslyšel, a vzal do zaječích*“ (ВР). „**Ти си чул** вече какво ме изпитваха там и бедиха“. „*Snad už jste slyšel, jak mě vyslychali a z čeho mě obviňovali*“ (ПИ). „Такава **е била** волята на аллаха“. „*Taková je zřejmě vůle Alláhova*“ (ВР). „Сутринта **е излязло** с други деца“. „*Ráno určitě odešel zevsi s jinými dětmi*“ (С).

1.2.2.2. Предимно предположителни КМ са *možná, možná že, třeba (třebas), samozřejmě, jistě, zajisté, patrně, nejspíš (nejspíše), pravděpodobně, nahodou* и др.

„...той споменува още за някаква буря - дали **не сме щели да бъдем нападнати** тук и уловени?“. „*Zmítuje se ještě o nějaké bouře - třeba nás tu měli přeradnout, a rochytat?*“ (ПИ). „Едно време **е можело**, ама сега и наша няма“. „*Tenkrát to možná šlo, ale ten není kde psát*“ (С). „Той го **е сметнал**, та го **е поразил**“. „*Ten mi to jistě jakseptří vyložil*“ (ПИ).

1.2.2.3. Предимно умозаключителни чешки КМ са *tedy (teda), ovšem, zatím, vždit', vlastně, tak* и др. Най-фреквентен сред тях е *tedy (teda)*, който също би могъл да се квалифицира като универсален КМ.

„Такава **е била** съдбата ми...“. „*Bylo ti tedy souzeno...*“ (ВР). „Той **е донесъл** венеца тогаз“. „*To tedy přinesl věnec*“ (Ж). „**Ти си се омъжила** само за парите му...“. „*Ovšem, provdala ses za něho jen pro peníze...*“ (Т). „Не, нищо **не си пропуснала!**“. „*Ne, vždit' jsi vlastně o nic nepřišla.*“ (Т)

1.2.3. Словашки език.

1.2.3.1. И в словашки не се открояват типични универсални КМ. Тук ще отбележим *ved'*- точен паралел на съответния руски КМ (вж. 1.1.1.1.), квалифициран като модална въвеждаща дума (Ondrus P. 1964, стр. 177, който се позовава и на J. Mišřík). Тук ще отнесем и най-фреквентните предположителни КМ *iste, zrejme, určite*.

„Това диване **не ме е разбирало**“. „*Ved' ten blízko neporozumel*“ (ИК). „Ето, и тая вечер ни **е шпионирал**“. „*Pozrite sa, ved' aj dnes večer nás špehoval*“ (ПИ). „Ох, той си **е отишъл**“. „*Iste už odišiel*“ (ИК). „Стопанинът набързо **е**

отворил...“: „Majitel' zrejme narýchlo otvoril...“ (ИК). „Ба, купенци са били, слугинята пак се е измамилa“. „To boli určite okenice, a služka sa ich naplašila“ (ПИ).

1.2.3.2. Предимно предположителни КМ са *možno, azda, asi, hádam, akiste, pravdepodobne, vari, snád', iste, zaiste, doista, naisto, istotme, zrejme, samozrejme, určite* и др.

„Синът му ни е чул и е побягнал“: „Jeho syn nás asi počul, a ušiel“ (ВР). „Нещо те е наскърбила калугерцицата“: „Azda ti obličila tá mniška“ (ПИ). „Казала му е за писмата...“: „Možno ti povedala o mojich listoch“ (ИК). „Да не е паднало в някой кладенец?“. „Hádam len nepadol do studne!“ (С). „Пратили го е някъде, проклетникът...“: „Akiste ho dakle poslal prekliaty...“ (С). „Я гледай! Всичко да е било сън“: „Pozri sa! Vari všetko bolo sen“ (Х). „Той е полудял, тя му е взела акъла“: „Doista ti romiatla rozum“ (ИК).

1.2.3.3. Предимно умозаклучителни КМ в словашки са *teda, nuž, vlastne, totiž (totižto), však, tak, predsa* и др. И тук най-фреквентен е *teda*.

„Той е донесъл венеца тогаз“: „Tak on teda priniesol veniec“ (Ж). „Решила си да бъдеш храбра!“: „Rozhodla si sa teda byt' hrdinkou!“ (Т). „Едно време е можело, ама сега и паиша няма“: „Nuž kedysi sa to možno aj dalo, ale teraz ani paši niet“ (С). „Но някога то е всявало ужас сред диваците от всички острови и континенти“: „Kedysi však vyvolávala hrôzu medzi divochmi všetkých ostrovov“ (ОТ).

1.2.4. Горнолужишки език.

1.2.4.1. Като универсален КМ в горнолужишки определяме преди всичко *džě*, еквивалент на руските *ведь* и *же* (Трофімовић К. 1974, стр. 39), *da, rak* еквиваленти на руското *же* (Трофімовић К. 1974, стр. 23 и 162), както и най-фреквентният КМ *drje*.

„Мъжът е знаел мъките на своето паство“: „Muž džě znaješe žedžby swojich wowcow“ (СЧ). „Те са можели да броят само до три“: „Woni džě tóžeja jepož hač do tři ličič“ (СЧ). „Бре, момче, тепавицата и даракът не са те научили на ум и разум“: „Ale hólče, njejstěj da će tołkarnja a fabrika k tołkanju wóltny hišče mudreno sčiniłoj!“ (ЕП). „Даскале, ти си глътнал въдицата!“: „Přecelko, tebje rak je hrabnyło!“ (ЕП). „Това е било известно на този и онзи...“: „To bě drje temi a tamneti wědomne...“ (СЧ). „Той е щял да разбере, че не можеш го изгони от бърлогата му“: „Tón drje budže rozumič, zo so z borla wuhnač njeda“ (СЧ).

1.2.4.2. Предимно предположителни КМ са *snadž, snapo, po zdaću, zawěšće, wěšće (cyle wěšće), najskerje, kaž by* и др.

„Ами нещо да си излъгал!“: „Abo sy snadž lžal?“ (ЕП). „Не... бояла се е от своите собствени стихове“: „Ně...bojaia so je snadž swojich samsnych basnjow“ (СЧ). „Това е будело респект, който сега стоеше между него и непознатия“: „Tole snapo respekt budžeše kiž nětkle mjez nim a sizymi“ (СЧ). „Оня със сабята нема за добро е дошъл“: „Tón z tesakom zawěšće z dobrymi wotprohladami domoj prišoł njeje“ (ЕП). „Нямало е поетът да ми се сърди, ако издам това“: „Basnik

mi wěšće za zlo njewozmjje hdyž to přeradžu“ (СЧ). „*Личеше, че е полудяла*“. „*Najskerje bě wobłudnita*“ (ЕП).

1.2.4.3. Предимно умозаключителни КМ са тези, които определихме като универсални и още *wěžo, rinje* и др.

„*Та вие сърбите сте можели да вървите заедно с нас*“. „*Так джѣ мóhли wy serbjo z nami hromadu hič*“ (СЧ). „*Това не е било нищо за повърхностния читател*“. „*Wěžo to njeje ničo za zwjeršneho citarja*“ (СЧ). „*Не си му избрал времето*“. „*Njejsy sej runje najlěpši čas wupytał*“ (ЕП).

1.2.5. Както се видя, западните славянски езици не са открили ярко група на универсални КМ. И тук са налице КМ от типа на „сравнителните частици“ (вж. по-горе) и специално коментираният по-горе КМ *jako by*, който присъства във всички езици. Пак за тази група е характерно и сравнително честата употреба на основния резултативен модификатор и във функциите на КМ: чешки и словашки - *už*, полски - *już*, горнолужишки – *hižo*. Според нас това се дължи на факта, че понякога преводачите не различават семантиката на изявителния перфект и конклузивния аорист.

1.3. Южни славянски езици.

1.3.1. Сърбохърватски език.

1.3.1.1. Най-близо до универсалните КМ в сърбохърватски е наречието *sigurno*, характерно и за българския език. Въпреки че и при него преобладава изразяването на предположителен нюанс, то сигнализира различни степени на убеденост на говорещия в реалността на предположението или умозаключението. Има висока фреквентност.

„*Оня ги е откраднал*“. „*Онај је их сигурно украо*“ (ПИ). „*Много си се сетил за моята снага и си мислил за мене*...“. „*Sigurno si trpeo za tojom snagom i mislio na mene*“ (Ко).

1.3.1.2. Предимно предположителни КМ в сърбохърватски са *možda, može biti, može da, mora da, treba da, biće, vjerojatno, valjda, svakako, izgleda, zacijelo, izvesno, kao da, naravno* и др.

„*Ба, купенци са били, слугинята пак се е измамила*“. „*Бре, мора да су то они били, служавка се није преварила*“ (ПИ). „*Помислих, че е отишъл във вагона да прегледа да не е опънал някой килимчето му*“. „*Помислих да је можда отишао до вагона да види да му неко није здипио чилимче*“ (БГ). „*Види се да е имал голямо сходство с мене и това е заблудило заптието*...“. „*Види се да је веома сличан мени, и то је изгледа, збунило полицаја*...“ (ПИ). „*Да не е влязла шръклица в склада?*“. „*Као да је овад ишао у складиште?*“ (Т). „*Мизар па тоя го е лапнал?*“. „*Није је, ваљда, овај прогутао?*“ (ПИ).

1.3.1.3. Предимно умозаключителни КМ са *dakle, znači, vidi se* и др.

„*Решила си да бъдеш храбра*“. „*Odučila si, dakle, biti hrabra*“ (Т). „*Погрешно са сложили в тебе мъжко сърце*“. „*Vidi se, muško su srce greškom i tebe zakicali*“ (Ко).

1.3.2. Словенски език.

1.3.2.1. Като най-универсален сред словенските КМ определяме *gotovo*. В различни ситуации той изразява както умозаключение, така и предположение.

Към тази констатация ни насочват и разнообразните му еквиваленти в руски (Kotnik J. 1950, стр. 75). Подобна универсалност имат може би и някои от илюстрираните по-долу КМ - *menda, torej, seveda* и др.

„**И не съм подозирала**, че ти си била нелегална“. „**Gotovo nisem vedela, da si živela v ilegali**“ (Т). „Това мазане ми **е помогнало**, понеже мехлемът беше приготвен от човешка мас“. „**To maziljenje mi je gotovo služilo v korist, ker je bilo mazilo skuhanо većinoma iz človeški masti**“ (ВХ). „**Случило му се е нещо**“.
„**Gotovo se mi je kaj pripetilo**“ (БГ).

1.3.2.2. Предимно предположителни КМ са *morda, morebiti, menda, najbrž, verjetno, nemara, mogoče, lahko da, kakor da, bi, češ, češ da* и др.

„**Ти си чул** вече какво ме изпитваха там и бедиха“. „**Saj si menda že izvedel, kako so me tam ispraševali in česa so me dolžili**“ (ПИ). „**Едно време е можело**, ама сега и паша няма“. „**Prej je bilo kaj takega mogoče, ampak zdaj ni niti raše**“ (С). „**Такива са били** намеренията му онази вечер“. „**Tako je najlrž nameroval tudi tisti večer**“ (ЦК). „**Да е заспало** някъде?“. „**Morda je kje zaspal?**“ (С).

1.3.2.3. Предимно умозаключителни КМ са *torej, seveda, vendar, jasno, kajpak, očividno, očitno, brez, (ni) dvoma, saj, vsaj* и др.

„**Решила си** да бъдеш храбра“. „**Torej hočeš biti pogumna**“ (Т). „**Та ти си свършил** вече!“ „**Torej si delo spravil!**“ (Ж). „**той добре знае**, че и друг път е изпитвал подобно нещо“. „**...in dobro je vedel, da je že tudi некоč - seveda drugje doživel nekaj podobnega**“ (Ж). „**Как няма да се угояват добре, когато ги е хранела** вецица“. „**Čemu naj bi se stalo rediti, ko jim vendar cornica daje oblodve**“ (ВХ). „**Той добре си е угаждал**“. *Та si je očitno dobro stregel*“ (Х).

1.3.3. Български език.

Независимо от граматикализирането на конклузива българският език също разполага с разнообразни частици и наречия - КМ. Те могат да се съчетават с КФ и по този начин да конкретизират предположението или умозаключението, но могат да се употребяват и без КФ, т. е. да изразяват конклузивност така, както става в останалите славянски езици (този ефект се получава, когато модификаторите се свързват с граматични форми, отразяващи минали събития). Именно поради това илюстрациите ще бъдат разделени на две части.

1.3.3.1. За ярко изразен универсален КМ в българския език е трудно да се говори. Може би все пак това е наречието *сигурно*, което има както предположително, така и умозаключително значение с отсянка на категоричност.

1.3.3.1.1. „**Сигурно е бил затворен** в полицейския участък и вече си е **отишъл**“ (ИК). „**И никой сигурно не е идвал** да види как работите“ (ЖС). „**Сега университетът е във ваканция и тя сигурно се е прибрала на село**“ (Т).

1.3.3.1.2. „**Крепеше го още една надежда: детето сигурно е отвлечено (= е било отвлечено)** я от цигани-катунари, я от овчари-каракачани“ (С). „**Сигурно са прекъснали (= били са прекъснали)** шосето и железопътната линия“ (Т).

1.3.3.2. Предимно предположителни КМ са *може би, може да, вероятно, навярно, трябва да, ще да, сякаш, като че (ли), гаче, чунким, май, изглежда* и др.

1.3.3.2.1. „Какви минути и аз не знаех, **може би съм се смее**ла тук“ (ПИ). „И самичка **може да ги е бутнала**“ (ВР). „Той **вероятно те е ухажвал**“ (Т). „Косата му на времето **навярно е стърчала** нагоре, защото кичурът имаше твърди, прави косми“ (ВР). „**Трябва да си е легнала** вече...“ (Т). „Без друго тая мръсница **ще да е изпуснала** пусулката из ливадата“ (ПИ). „Чакай, **като че съм сбъркал** пътя“ (ЕП). „**Гаче са били родени** един за друг“ (ПИ). „**Май сме позакъснели** малко“ (ЖС).

1.3.3.2.2. „При размяната на паролата той се представи с името Атанас, но това име **вероятно** бе измислено (= **е било измислено**) само за нейното посрещане“ (Т). „И **навярно** нямаше да направи (= **нямало е да направи**) това с пламенното и доверчиво добродушие на Чингис“ (Т). „**Сякаш** планината беше (= **е била**) като цвете, което **е имало** само багри и сега почва да мирише“ (ВР). „Османовото **нараняване като че не е** (= **не е било**) от доктора, а **е станало** грешка от нас“ (ПИ).

1.3.3.3. Предимно умозаключителни КМ са *значи, види се, очевидно, следователно, всъщност, разбира се, явно, ясно* и др.

1.3.3.3.1. „**Значи, успокоила се е, забравила е** неговото присъствие“ (ИК). „Но сега, **види се, работата е била** друга“ (С). „Този **очевидно е мислел** същото“ (Х). „**Следователно** бракът с дявола **е бил сключен** още тогава“ (ВХ).

1.3.3.3.2. „**Значи, този младеж** беше уволнен (= **е бил уволнен**)“ (Т). „**Значи, ти се усъмни** (= **си се усъмни**) в мене?“ (Т). „В болницата са извънредно внимателни - да, **очевидно, тия са възпитани** (= **са били възпитани**) не като нашите санитарии“ (Х).

1.3.4. И южните славянски езици като че ли нямат ясно открити универсални КМ. Трябва да се има предвид, че те притежават редица глаголни форми, които в несобствена функция (вж. Бондарко А. В. 1971, стр. 61-65) или пък в съчетания с модални глаголи могат да изразяват конклузивност (за подробности вж. Куцаров Ив. 1991).

2. Преизказни модификатори - частици и наречия.

2.1. Неутралните преизказни модификатори (по-нататък ПМ) са най-характерните средства за сигнализиране на вторично изказване. Семантиката на повечето от тях е пряко свързана с *verba dicendi*. Разбира се, поради ограничения обем на работата тук не разглеждаме паратактивно вметнатите или пък подчиняващите изказа *verba dicendi*.

2.1.1. За **руския език** ще отбележим частицата *мол*, получена от съкращаване на глаголната форма *молвит* (Фасмер М. 1967, стр. 641), и частицата *-де*, произлизаща от старобългарския глагол *děti* (Фасмер М. 1964, стр. 498).

„Никой вече **не се съобразявал** с него“. „Никто, **мол**, с ним **уже не се счита**“ (Т). „**Нямали сте работна ръка, тежало ви**“. „**Тяжело, мол**,

вам, рабочих рук нет“ (ИК). „Защото избраните първия път **вземали** чужди пари и за сметка на народните нещастия **искали** да се отличат пред ония, които им **плащали**“. „Потому-де, что избранные раньше присваивают чужие деньги и ценою горя рабочих стараются выслужиться перед теми, кому им платит“ (Т). „Даркинята и трона скоро **цяля** да **заповяда** в нейната стая да го замъкнат“. „Царевна-де и трон скоро велит в светлицу к себе приволочь“ (П I).

Както твърди И. А. Киселев (1976, стр. 109), в диалектите съществуват редица други подобни частици, напр. *грит* от *говорит*.

2.1.2. Най-характерните неутрални ПМ в **украинския език** са частиците *мовляв* и *мов*, произхождащи от глагола *мовляти*. Функциите им са идентични с тези на руското *мол* (УРС 1971, стр. 479):

„Да, Арики **бил** виновен за всичко“. „Це він, **мовляв**, у всьому винен“ (ОТ). „Никой вече **не се съобразявал** с него“. „Нихто, **мовляв**, з ним уже не рахчеться“ (Т). „Най-ужасното нещо тук **била** скуката и баронът решително **искал** да се отърве от нея“. „Йому, **мов**, дуже нудно, і він хотів би якось розвиятись“ (Т).

2.1.3. За **белоруския език** ще отбележим частиците *маўляў* и съкратеното *моў*, произлизащи от глагола *маўляць*.

„Ако **не искал** собственикът, **не можело** да му го вземат насила“. „Кали гаспадар не хоча, **маўляў**, дык силою нельга браць“ (СЗ). „За детето, болно **било**“. „Для дзіцяці - **маўляў**, хворае“ (ЛБ). „Голото си тяло с крѣпки **закрыл**“. „Голае цела, **моў**, латкамі прыкрыў“ (ЛБ).

2.1.4. Основно средство за сигнализиране на вторично изказване в **полския език** е наречieto *podobno* и произлезлите от него частици *popo* и *popoć*. Това е един от малкото ПМ в славянските езици, които не са свързани пряко със семантиката на *verba dicendi*.

„Пианото на Мария **започнало** да свири една вечер само“. „Pewnego wieczoru **podobno** pianino Marii zaczęło grać samo“ (Т). „**Ранено било** тежко и го **закарали** в болницата“. „**Podobno** jest ciężko ranny, zawieźli go do szpitala“ (ИК). „Софийските студенти **се опитали** да изпочупят стъклата на легацията ни“. „*Studenci w Sofii usiłowali podobno* powybijać szyby w naszej ambasadzie“ (Т). „Караибрахим **й обещава**л конаци“. „*Karaibrahim popo* objesuje konaki“ (ВР). „Казваха, че ги **заровил** в земята“. „**Popo** zakopał je w ziemi“ (ВР).

2.1.5. Генерализирано средство за изразяване на вторично изказване в **чешкия език** е частицата *prý* от глагола *praviti*. Другият много разпространен ПМ е частицата *že*. По същество това е най-фреквентният подчинителен съюз. Използуването му във функциите на ПМ се обяснява със сигнализирането за елизия на *verbum dicendi*.

„Майка му пък **просела** от бакалите сирене“. „*A matka prý* žebřá po hokupařstvích o kousiček sýra“ (Т). „И ръцете на оня **изсъхнали**“. „*A tomu člověku prý* zřeřely ruce“ (ВР). „Някога гласът **й се носел** над гори и планини“. „*Kdysi prý* se její hlas rozlěhal přes hory a lesy“ (ВР). „Болен **си бил**“. „*Jsi prý*

петоспý“ (С). „Бойчо **бил** жив“. „Вojčo **рrý** žije“ (ПИ). „**Били** четирима братя“. „**Byli že čtyři bratři**“ (ВР). „Та жив ли **бил** тоя поразеник?“. „Теп ницета **же** је жив?“ (ПИ).

2.1.6. Словашкият език също притежава генерализирано средство за презказване - частицата *vraj* от глагола *vravieť*. И тук във функциите на ПМ се употребява частицата *že*.

„Пианото на Мария **започнало** да свири една вечер само“. „**Mariin klavír vraj jedného večera začal hrat' sám**“ (Т). „Той **бил** в планината“. „**Je vraj v hore**“ (ПИ). „**Намерили** му в дрехата бунтовни книжа“. „**V kabáte tu vraj našli nejaké buričské tlačiva**“ (ПИ). „Майка му пък **просела** от бакалите сирене“. „**A mat' tu zasa vraj chodila modlikat' od obchodníkov syr**“ (Т). „Бойчо **бил** жив“. „Вojčo **vraj** žije“ (ПИ). „Та жив ли **бил** тоя поразеник?“. „**Že by bol živý ten oplan?**“ (ПИ).

2.1.7. Основният ПМ в горнолужишкия език е частицата *rječa*.

„**Служило** нейде на южната граница“ „**Služi rječa něhdže na južnej hranicy**“ (ПД). „**Имал** там нещо надраскано“ „**Tón ta tam rječa nešto zaškrabane**“ (ТJ). „Дълго време **не бил чувал** така здраво и свежо както сега“. „**Doľho so rječa hižo njeje tak strowy a čerstvy čuľ jako nětkole**“ (HR). „Така закопани чак до шията **ходели** само войниците и пощальоните“. „**Tajsy zezapínani hač do šije rječa jenož vojacy a listonošerjo chodža**“ (HR).

2.1.8. Като специфичен ПМ в сърбохърватския език може да се посочи наречието *navodno* от глагола *navodniti* (бълг. *цитирам*) и още *bajagi* (*kobajagi*), свързани праславянския глагол **bajati* (Младенов Ст. 1941, стр. 14), откъдето произлиза и специфичният словенски ПМ *baje* (вж. 2.1.9.) и *biva*. Наблюденията ни показват обаче, че този тип ПМ не са особено фреквентни и значително отстъпват на паратактивно вметнатите глаголни форми *vele*, *kaži*.

„Казват, че **изказал** работата горкият, под мъката“. „**Казao** је све, **наводно**, под мукама, сиромах“ (ПИ). „**Обичал**, кай, българите“. „**Бајаги** воли Бугаре“ (БГ). „Когато Аллах, създателят, направил тоя свят, земята била равна и гладка“. „**Кад је Алах ћелешануху, бива**, створио овај свијет, земља је била равна и глатка“ (МД). „А бе, кърпе, зацо си ме набедил във вестник „Не му е времето“, че **съм бил** опозиция, а?“ „А бре, лепото, зашто си ме у листу „Није му време“ набедио да сам био, **кобајаги**, опозиција, а?“ (БГ).

2.1.9. И словенският език има специализиран ПМ - частицата *baje* от праславянския глагол **bajati*. С тази си характерна особеност той се доближава до западните славянски езици.

„**Намерили** му в дрехата бунтовни книжа“. „**Baje** so tu našli v žepu površnika papirje uporniške vsebine“ (ПИ). „Пианото на Мария **започнало** да свири една вечер само“. „**Nekoč zvečer je baje Marijin pianino začal sam igrati**“ (Т). „Баща му **бил** някакъв учител и маниак, на когото **се подигравал** целият град“. „**Njegov oče je baje učitelj, zmešan človek, iz katerega se norčuje vse mesto**“ (Т). „Полковникът и капитанът **били обвинени** в разстрелването на единадесет комунисти без съд“. „**Polkovnika in kapitana so baje obtožili, da sta dala brez sodle ustrelit enajst komunistov**“ (Т).

2.1.10. Въпреки че **българският език** притежава преизказни форми, и при него съществуват характерни лексикални ПМ, произлезли от *verba dicendi*. Това са частиците *кай*, *каже*, получени от *кайи*, *кажа* (Младенов Ст. 1941, стр. 226). Те се употребяват както в комбинация с преизказни форми, така и самостоятелно. В съвременния български книжовен език и двете частици принадлежат към простонародния изказ.

2.1.10.1. „**Не бил кай** *практичен българинът*“ (БГ). „**Обичал кай** *българите*“ (БГ). „**Котаракът кай прескочил** *дувара и съборил керемиди*“ (Ч).

В тези случаи се сигнализира дубитативност, за което ще стане дума по-долу - 2.2.).

2.1.10.2. „**Тясна ми кай** (= *била*) *квартирата*“ (БГ). „**Тя, кай**, *беше* (= *Тя*) *жила още тогаз*“ (ЙЙ). „**Андрея, кай**, *ще намери* (= *цял да намери*) *пари*“ (ЙЙ). „**Не ца, каже** (*Не цял*), *днеска е празник*“ (С). „**Работниците, каже**, *хранят* (= *хранели*) *всички...*“ (ГК). „**Те, каже**, *молят и лъжат* (= *молели и лъжели*) *народа...*“ (ГК).

2.2. Дубитативното (субективномодалното) преизказване, сигнализира съмнение, недоверие, резервираност предимно към информацията за действието (събитието). Многократно сме подчертавали, че дубитативът не е граматикализиран в българския език, че той е комплексно значение, в чието изразяване основната функция принадлежи на интонацията, но в него могат да участват и преизказни форми (Куцаров Ив. 1984, стр. 70-74; 1994, стр. 180-182; 1997, стр. 143-144). Удобно средство за целта са така нар. от Зл. Генчева „*formes médiatives surcomposées*“, „формите за по-силно преизказване“ (Л. Андрейчин), т. е. преизказните форми на конклузива, при които освен специфичната интонация се наслагват маркирани значения на две категории - конклузивност от наклонението и преизказност от вида на изказването. В останалите славянски езици обикновено дубитативният ефект се постига чрез „двоен модификатор“ от типа на руското *дескать* или чрез съчетаването на два модификатора - конклузивен и преизказен, два конклузивни или пък два преизказни. Цялостното разглеждане на този въпрос тук е невъзможно и ще ограничим илюстрациите само в рамките на поставената тема - лексикални модификатори от типа на частиците и наречията и съчетаването им с *verba dicendi, sentiendi, cogitandi* и *declarandi*, които също са КМ и ПМ. Употребени самостоятелно, КМ от типа на „сравнителните частици“ (вж. по-горе) сигнализират елипса на споменатите глаголи, т. е. функционират като „двойни модификатори“.

2.2.1. Типичен дубитативен ПМ в **руски** е *дескать*: *де* от *děti* и *скасть* от *сказать* (Фасмер М. 1964, стр. 506). Тук могат да се причислят и коментираните по-горе „сравнителни частици“ от типа на *будто*, *якобы* и др.

„**Гдето казват**, *господ прощавал на враговете си и заповядал и ние да им прощаваме, а?*“. „**Бог, дескать**, *прощал врагов и нам велел или как?*“ (РЦ). „**А той, мутра такава, казва**, *че секретарят бил без риза*“. „**А он, дура мордатая, говори**, *что секретарь, дескать, без рубахи*“ (РЦ). „**Працаха го с подигравки да донесе вода от най-далечната чешма – водата оттам била по-**

хубава...“ . „Они посълали его за водой к самому дальнему колодецу, где **якобы** была вода получше...“ (ЖС). „Румънците **уж** **били** **стигнали** до Враждебна...“ . „Румыны **будто бы** **уж**е дошли до Враждебны...“ (X).

2.2.2. Украински език.

„А сега в щаба **пицят**, че **било** трудно да се изтегли артилерията по кози пътеки“. „А тепер у штабі **скиглять**, што, **мов**, важно було вивезті артилерію по козяхих стежках“ (Т). „**Казват**, че нашите **отстъпили**, вярно ли е?“. „**Кажуть**, **ніби** відступили наши - чи правда це?“ (X). „**Уж** скоро **сме щели** да минем в настъпление“. „**Буцимто** скоро підемо наступати“ (X).

2.2.3. Белоруски език.

„**Чуваше се**, че оше на отиване за Клісура той **се е** **наканил** да направи това“. „**Казали**, **быццам** ен награжаў Бяла-Чэркве яшчэ тады, калі ішоў на Клісуру“ (ПИ). „Аз когато бях в Молдовата, всеки **казваше**, че Янкулеску хайдутинът **бил умрял**“. „Калі я быў у Малдавіі, ўсе **казалі**, **быццам** разбойнік Янкулеску помер“ (ПИ). „Хляба им **щяла да изяде**, дано ги **църве изядат**“. „**Нібы** яна и іх увесь хлеб з’ела, каб іх чэрві зжралі“ (С).

2.2.4. Полски език.

„**Били** **искали май** някого другого да гръмнат и по погрешка чукнали тия двамата“. „**Że** chciaли **podobno** kogo innego strzelać i tych dwóch przez potyłkę ukatrupili“ (ПД). „А **чул** ли **си**, че сега в горен Египет **се бил** **излюпил** фениксьт...“. „Ale czy **słyszalesz**, że Feniks **jakoby** **naprawdę** wyłął się teraz w górtne Egipcie...“ (QV). „И гледај, **взе** сто злоти, **уж** **всичко било** в ред, а сега отивам в кухнята и от чешмата пак кане“. „I **poratrz**, **wziął** sto złotych **wszystko niby** **miało być** w porządku i teraz przechodzę do kuchni, a z kranu **znowu kapie**“ (ПД).

2.2.5. Чешки език.

„**Мравките прегризали** **въжетата** му, **та избягал!**“. „**Že** **prý** ti **travenci překousali** **pouta**, **a tak utekl!**“ (ВР). „**Чува се**, че румънците **били** **окупирали** Северна България“. „**Povídá se**, že Rumuni **prý** **obsadili** **severní** **Bulharsko**“ (X). „**Разправят**, че когато веднъж някой си подвисчанин **започнал** да сече една ела, **тя била** **заплакала** с човешки глас, а от раната **потекла** **кръв**“. „**Povídá se**, že **prý** **jednou**, **když** **kterýsi** **Podvisan** **začal** **tady** **sekat** **jednu** **jedli** - **zaplakala** **prý** **ta jedle** **lidským** **hlasem**, **a** **z** **té** **její** **rány** **začla** **prýstít** **krev**“ (ВР).

2.2.6. Словашки език.

„Той **уж бил** **нямал** **издател**“. „Он, **že** **vraj** **nemá** **nakladatel’a**“ (Д). „**Уж било** нецо много важно!“ . „**Že** **vraj** **čosi** **vel’** **mi** **vážne**“ (Д). „Впрочем **мълвеше се**, че **бил** и **такъв** **някога**, а **сега** **е** **на** **покаяние**“. „**Ostatne**, **šli** **reči**, že **kedysi** **naozaj** **bol** **vojvodcom**, **a** **teraz** **robí** **pokánie**“ (ПИ).

2.2.7. Горнолужишки език.

„**Шефът е** **чул** **отнякъде**, че **селото** **ви** **е** **съвсем** **малко**: **даже** **бълхите** **се** **познавали**“. „**Šef** **je** **někak** **wišuł**, **zo** **je** **waše** **hnězdo** **přemate**: **pječa** **so** **tu** **samo** **pchi** **mjez** **sobu** **znaja**“ (ТЈ). „**Уж бил** **добър** **селянин**, **както** **се** **говори**“. „**Dobry** **bur drje** **je**, **kaž** **so** **praji**“ (ТЈ). „**Била** **забравила** **чешки**“. „**Zo** **bě** **pječa** **česky** **zabyła**“ (HR).

2.2.8. Сърбохърватски език.

„Ти тамам си му намерил времето да ме **набедяваш**, че съм бил уж опозиция“. „Па зар си ти баш сада нашао да ме **бедиш** како сам ја, **кобајаги**, опозиција“ (БГ). „Сега пџк **се научава**, че нашите сеновчани **уж били нападнали** вашия чифлик“. „*Sad se, međutim, doznaje da su naši Senovčani, tobože, bili parali na vaš čifluk*“ (ЙЙ). „Впрочем **мълвеше се**, че **бил** и такъв някога, а сега е на покаяние“. „*Јосталом, причало се, као да је то некада и био, а сада је на поканјању*“ (ПИ).

2.2.9. Словенски език.

„*Госпожа Софија казваше: дошъл бил да си поправи здравето*“. „*Sestra Zofija je povedala, da se je menda prišel zdraviti*“ (ПИ). „*Отровен бил, казват...*“ „*Menda je pokvarjena, pravijo...*“ (Т). „ **почна да говори** недоволно. **Никой не го зачитал** за нищо“. „...*se je začel usajati, češ da se nihče več ne zmeni zanj*“ (Т). „**Каза това, защото, изглежда, бил решил да се бие до край**“. „*To je rekel zaradi tega, ker se je bil najbrž otločil, biti se do kraja*“ (ЦК).

3. В заключение следва да се отбележи още веднъж, че илюстрационният материал от всички славянски езици **категорично разграничава на лексикално равнище конклузива от вторичното изказване**. Прави впечатление фактът, че преводачите може да не отбележат едното или другото, ако не са го усетили или пџк са преценили, че не се нарушава смисълът, но **никога не ги смесват**. Това без съмнение е в подкрепа на тезата, че макар и привидно близки във формално отношение, конклузивът и вторичното изказване са самостоятелни граматични значения в съвременния български език и принадлежат към различни морфологични категории.

СЪКРАЩЕНИЯ:

ЕМ - *L'énonciation médiatisée. Bibliothèque de l'Information Grammaticale 35.*
Editions Peeters. Louvain - Paris.

НТПУ – *Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“.* *Научни трудове.*
Филология.

СЕ – *Съпоставително езикознание* (София).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Андрейчин Л. 1944: *Основна българска граматика*. София.
- Бондарко А. В. 1971: *Грамматическая категория и контекст*. Ленинград.
- Бондарко А. В. 1984: *Функциональная грамматика*. Ленинград.
- Бурак Л. И. 1974: *Сучасная беларуская мова*. Минск.
- Герджиков Г. 1984: *Преизказването на глаголно действие в българския език*. София.
- Демина Е. И. 1959: Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. - *Вопросы грамматики болгарского литературного языка*. Москва, стр. 313-378.
- Грабчиков С. М. 1975: *Белорусско-русский словарь*. Минск.
- Guentcheva-Desclés Zl. 1996: Le médiatif en bulgare. - *ЕМ*, p. 47-70.
- Иванчев Св. 1978: *Приноси в българското и славянското езикознание*. София.
- Киселев И. А. 1976: *Частици в современных восточно-славянских языках*. Минск.
- Kotnik J. 1950: *Slovensko-ruski slovar*. Ljubljana.
- Куцаров Ив. 1977: *Явлението преизказност и преизказването в славянските езици*. София.
- Куцаров Ив. 1984: *Преизказването в българския език*. София.
- Куцаров Ив. 1991: *Конклузивът в славянските езици*. Пловдив.
- Куцаров Ив. 1991а: Българският адмиратив и средствата за изразяването му в полския език. - *НТПУ*, Т. 29, стр. 13-21.
- Куцаров Ив. 1993: Адмиративът в българския език и средствата за изразяването му в чешкия и словашкия език. - *НТПУ*, Т. 31, стр. 29-39.
- Куцаров Ив. 1994: *Едно екзотично наклонение на българския глагол*. София.
- Куцаров Ив. 1997: *Лекции по българска морфология*. Пловдив.
- Куцаров Ив. 1997а: Значенията от българския перфектовиден комплекс и средствата за изразяването им в чешкия език. - *Práce z dějin slavistiky, XVIII*, Praha, стр. 147-159.
- Ломтев Т. П. 1956: *Грамматика белорусского языка*. Москва.
- Младенов Ст. 1941: *Этимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София.
- Ondrus P. 1964: *Morfologia spisovnej slovenčiny*. Bratislava.
- Пашов П. 1994: *Практическа българска граматика*. София (II допълнено издание).
- Rakhilina E. V. 1996: *Jakoby comme procédé de médiatisation en russe*. - *ЕМ*, стр. 299-304.
- Stieber Zd. 1973: *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fleksja werbalna*. Warszawa, 1973.
- Стоянов Ст. 1964: *Грамматика на българския книжовен език*. София.
- Стыпула Р., Г. Ковалева. 1975: *Польско-русский словарь*. Москва-Варшава.
- Haarmann H. 1970: *Die indirekte Erlebnisform als grammatische Kategorie. Eine eurasische Isoglosse*. Wiesbaden.
- Шанова З. К. 1985: Адмиратив в българском языке и способы его передачи на русский язык. - *Съпоставително езикознание*, № 6, стр. 5-9.
- Trofiłowić K. K. 1974: *Hornjo-serbsko - ruski siownik*. Budyšin-Moskwa.
- УРС 1971: *Українсько-російський словник*. Київ.
- Фасмер М. 1964, 1967, 1971, 1973: *Этимологический словарь русского языка*. Т. I – IV. Москва.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ЕКСЦЕРПИРАНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

- БГ Алеко Константинов. *Съчинения. Т. I Бай Ганьо*. София, 1970.
Aleko Konstantinov. *Vaja Ganjo*. Beograd, 1962, пр. S. Paunović.
- ВР Антон Дончев. *Време разделно*. София, 1980.
Антон Дончев. *Час выбора*. Москва, 1971, пр. Л. Лихачова.
Anton Donczew. *Czas wyboru*. Warszawa, 1967, пр. H. Kalita.
Anton Dončev. *Přelom*. Praha, 1974, пр. H. Reinerová.
Anton Dončev. *Čas rozhodnutia*. Bratislava, 1969, пр. J. Koška.
- ВХ Иван Таучар. *Висошка хроника*. София, 1972, пр. В. Менкаджиева.
- ГК Георги Кирков. *Разкази. Фейлетони. Статии*. София, 1975.
- Д Janko Jesenský. *Demokrati*. Bratislava, 1974.
Янко Йесенски. *Демократи*. София, 1967, пр. П. Шиварова.
- ЕП Елин Пелин. *Съчинения в два тома*. София, 1974.
Елин Пелин. *Сочинения в двух томах*. Москва, 1962, пр. И. Воробьева, Н. Толстой, Г. Займовски, Б. Диденко, Д. Горбов, Е. Евгеньева.
Elin Pelin. *Gerakesy*. Budyšin, 1973, пр. H. Faska.
- Ж Йордан Йовков. *Жетварят*. София, 1971.
Jordan Jovkov. *Žniwiarz*. Warszawa, 1959, пр. H. Bychowska.
Jordan Jovkov. *Žnes*. Praha, 1946, пр. Zd. Hanzová.
Jordan Jovkov. *Kosec*. Bratislava, 1947, пр. A. Vrbacký.
Jordan Jovkov. *Žanjes*. Ljubljana, 1938, пр. A. Bolhar.
- ЖС Димитър Талев. *Железният светилник*. София, 1966.
Димитър Талев. *Залізний світильник*. Київ, 1982, пр. С. Скірта.
Dumitr Talew. *Želazny kaganek*. Warszawa, 1965, пр. J. Mirkiewicz.
- ИК Емилиян Станев. *Иван Кондарев*. София, 1967.
Емилиян Станев. *Иван Кондарев*. Москва, 1967, пр. Попов, Лихачов.
Emilian Stanew. *Wojna z aniołem*. Warszawa, 1963, пр. B. Cirić.
Emilijan Stanew. *Výbuch*. Bratislava, 1980, пр. J. Koška.
- ЙЙ Йордан Йовков. *Съчинения в шест тома*. София, 1970-1971.
Jordan Jovkov. *Čifluk kraj granice*. Beograd, 1940, пр. S. Paunović.
- Ко Добрлица Џосич. *Корени*. Beograd, 1976.
Добрица Чосич. *Корени*. София, 1956, пр. Л. Божинов.
- QV Henrik Sienkiewicz. *Quo vadis*. Warszawa, 1970.
Хенрик Сенкевич. *Quo vadis*. София, 1971, пр. А. Ганчева-Зграфова, К. Кув, Л. Андрейчин.
- ЛБ Иван Мележ. *Люdzi на балоце*. Мінск, 1962.
Иван Мележ. *Хора сред блатата*. София, 1971.
- МД Ivo Andrić. *Na Drini duprija*. Beograd, 1963.
Иво Андрич. *Мостът на Дрина*. София, 1964, пр. Л. Кацкова.
- ОТ Марко Марчевски. *Остров Тамбукту*. София, 1956.
Марко Марчевський. *Острів Тамбукту*. Київ, 1960.

- Marko Magnevski. *Ostrov Tambuktu*. Bratislava, 1974, пр. Г. Baricová.**
- ПД **Jerzy Andrzejewski. *Popól i diament*. Warszawa, 1949.**
Йежи Анджейевски. *Пепел и диамант*. София, 1964, пр. Д. Икономов.
- ПИ **Иван Вазов. *Под игото*. Москва, 1950.**
Иван Вазов. *Под игом*. Москва, 1970, пр. В. Володин, М. Клягина-Кондратьева, Я. Слонима.
Иван Вазов. *Под игом*. Київ, 1950.
Иван Вазаў. *У ярме*. Мінск, 1955, пр. І. Сакалоўскі.
Iwan Wazow. *Pod jarzmet*. Warszawa, 1973, пр. Z. Wolnik.
Ivan Vazov. *Pod jařmet*. Praha, 1968, пр. Zd. Hanzová.
Ivan Vazov. *Pod jarmot*. Bratislava, 1949, пр. S. I. Zachej.
Ivan Vazov. *Pod igom*. Beograd, 1975, пр. S. Paunović.
Ivan Vazov. *Pod jarmot*. Ljubljana, 1962, пр. Fr. Bevk.
- ПІ **Алексей Н. Толстой. *Петр первый*. Кишинев, 1970.**
Алексей Н. Толстой. *Петър първи*. София, 1975, пр. С. Флорин.
- РЦ **Михаил Шолохов. *Поднятая целина*. Ленинград, 1973.**
Михаил Шолохов. *Събрани съчинения. Т. VI. Разораната целина*. София, 1963, пр. М. Марчевски, Г. Жечев.
- С **Георги Караславов. *Снаха*. София, 1973.**
Георгий Караславов. *Избранное*. Москва, 1983, пр. Й. Шептунова, А. Шмельева.
Георгій Караславов. *Невістка*. Київ, 1955, пр. В. Пастічний.
Георгій Караславаў *Нявестка*. Мінск, 1966, пр. В. Нікіфаровіч.
Georgi Karaslawow. *Synowa*. Warszawa, 1949, пр. Z. Wolnik.
Georgi Karaslawov. *Snacha*. Praha, 1948, пр. Zd. Hanzová.
Georgi Karaslawov. *Nevesta*. Bratislava, 1954, пр. M. Topol'ský.
Georgi Karaslawov. *Snaha*. Ljubljana, 1963, пр. N. Carevska.
- СЗ **Стоян Даскалов. *Своя земя*. София, 1955.**
Стаян Даскалаў *Свая зямля*. Мінск, 1961, пр. Н. Гілевіч.
- СЛ **Николай Кирилов. *Пролетен дъжд*. София, 1960.**
 Преведено в *Slowjanske literatury*. Budyšin, 1968.
- СЧ ***Serbska čitanka*. Leipzig, 1981.**
- Т **Димитър Димов. *Тютюн*. София, 1951.**
Димитр Димов. *Табак*. Москва, 1961.
Дімітр Дімов. *Тютюн*. Київ, 1962, пр. Новохацький, Недялков.
Dimitr Dimow. *Tytoń*. Warszawa, 1975, пр. H. Burchowska.
Dimitr Dimov. *Tabák*. Praha, 1977, пр. A. Mařová.
Dimitr Dimov. *Tabak*. Bratislava, 1964, пр. M. Topol'ská.
Dimitar Dimov. *Duhan*. Zagreb, 1965, пр. L. Drzić, M. Jojić.
Dimitr Dimov. *Tabak*. Ljubljana, 1966, пр. K. Špur.
- ТІ **Jurij Brězan. *Trix a woł Jonas*. Budyšin, 1959.**
- Х **Людмил Стоянов. *Холера*. София, 1958.**
Людмил Стоянов. *Холера*. Москва, 1953, пр. К. Бучинская, К. Найдова.

- Людмил Стоянов. *Вибрані твори. Холера*. Київ, 1952, пр. А. Хуторян.
- Ljudmil Stojanow. *Cholera*. Warszawa, 1972, пр. Н. Madany.
- Ljudmil Stojanov. *Cholera*. Praha, 1971, пр. L. Nováková.
- Ljudmil Stojanov. *Cholera*. Bratislava, 1949, пр. L. Ambrušová.
- Ljudmil Stojanov. *Kolera*. Ljubljana, 1974, пр. S. Lorenci.
- HR Mikławš Andricki. *Hana Rafeltowa*. Budyšin, 1968.
- ЦК Сiril Kosmač. *Iz moje doline*. Ljubljana, 1958.
- Цирил Космач. *Хляб и щастие*. София, 1974, пр. С. Рачева.
- Ч Чудомир. *Избрани произведения*. София, 1960.

NEURALGICKÉ BODY JAZYKOVÉ PRAXE ANEB O SPISOVNÉM JAZYCE V PSANÉ A MLUVENÉ FORMĚ (česko-bulharské srovnání)

Hana Gladkova
Karlova univerzita v Praze

V příspěvku se analyzují některé problémy současné jazykové kultury se zaměřením na ty jevy, které signalizují, která z forem komunikace je pro "správnou" podobu slova výchozí, psaná nebo mluvená. Cílem je přispět k hledání odpovědi na otázku, která z obou forem komunikace pro ustálení spisovné podoby hraje rozhodující úlohu a proč. K tomu slouží i porovnání bulharské a české problematiky. Zdrojem materiálu jsou především aktuální rady jazykové poradny UJČ AV ČR (<http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=poradna>) a knihy Vladka Murdarova 99 ezikovi syveta (Murdarov 2001) a Ošte 99 ezikovi syveta (Murdarov 2003).

Mé zájmy v oblasti teorie spisovného jazyka a jazykové kultury mě dříve nebo později nevyhnutelně musely přivést k podrobnějšímu pohledu na to, jaké jsou vlastně výsledky jazykové kultury, tedy soustředěné péče o spisovný jazyk. Jak předpokládá moje zaměření, vycházím z česko – bulharského porovnání. Pokusila jsem se srovnat nikoli sám stav úzu a normy spisovného jazyka, není mým cílem ani popis asi ústředního nástroje jazykové kultury, tedy výsledky výuky rodného jazyka ve škole, tomu je věnována dostatečně rozsáhlá literatura s precizní analýzou žákovských chyb, doporučení pro učitele atd. To, co je pro mne zajímavé z hlediska jazykovědy, je to odraz postoje ke spisovnému jazyku ve sféře populárních příruček jako žánru, který na jednu stranu reflektuje to, co chápou jako „neuralgické body“ jazykovědci při pohledu na řečovou praxi, na druhou stranu je však (zejména v české situaci) veden do určité míry tím, „na co se jazykovědci uživatelé jazyka často ptají (srov. název práce Černá a kol. 2002).

Česká situace je v poslední době opět významně poznamenána sporem mezi „deskriptivisty“ (patřily by sem názory především P. Sgalla, A. Sticha, Z. Starého, Fr. Čermáka) a „preskriptivisty“ (k nim by patřili např. O. Uličný, J. Kořenský, J. Bartošek). Tak stojí názory o nutnosti pospisovnit jevy nespisovné... a teze o nutnosti kodifikačního pronikání obecné češtiny do spisovné (srov. Sgall et al. 2001-2) proti názorům, že „každá civilizovaná kulturní společnost vypracovala pro své oficiální a veřejné situace jazykový kód, jehož nedodržení je sociálně či ekonomicky

sankcionováno“ (Uličný 2004). O. Uličný v této své reakci na „článek 11 autorů“ (Sgall et al. 2001-2) soudí, že dnešní lingvistický bohemista je v obdobné situaci jako byl na přelomu 18. a 19. stol. Dobrovský: i my se můžeme při kodifikaci rozhodovat. Odhlédněme od toho, že Dobrovského mluvnice *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmisches Sprache*, a *Lehrgebäude der Böhmisches Sprache*.¹ z r. 1809 nebyla psána jako kodifikace. Jeho záměrem byla pouze deskripce jazykové struktury, kterou považoval z hlediska dějin, dochovaných památek, historického vývoje jazyka za ústrojný a „správný“. Tento cíl lze hodnotit jako výraz osvícenské snahy o rozšiřování pokladnice lidského vědění (Gladkova 2004). Domnívám se, že situace je již výrazně jiná, že dnešní jazyková kultura již od dob Tezí PLŠ bere programově ohled na spisovný úzus. Volba není jen otázkou postoje samotného jazykovědce, ale má šanci na úspěch pouze v případě, že adekvátně reflektuje stav úzu a normy spisovného jazyka. Sám O. Uličný na jiném místě stati konstatuje, že „spisovná čeština, její norma se vyvíjí sama a pozvolna, bez zásahu zvnějšku (srov. staré už změny inf. na *-ti*, podoby *bydlet, myslet* místo *bydlit, myslit, plavat* m. *plovat* a mn. j.)“. Jde tedy o to, o jaký úzus se má jazykověda opírat, hledá li dynamiku normy spisovného jazyka jako oporu pro kodifikační zásahy.

Autorita Josefa Dobrovského měla zejména ve fázi konstituování novodobé spisovné češtiny rozhodující význam a zachovala si jej při formulování zásad spisovnosti i v dalším vývoji. J. Kořenský konstatuje, že působila jako východisko při formulování zásad spisovnosti i v celkovém pojetí funkčních vlastností češtiny jako národního jazyka, ale nechyběly a nechybějí také jisté pochybnosti o správnosti jejího respektování, píše dokonce dokonce o soudu s Dobrovským a jeho pokračovateli (Kořenský 2004). V současné fázi diskusí se Dobrovskému a zejména jeho nástupcům z generace Jungmannovy připisuje zodpovědnost dokonce za aktuální situaci, která panuje v současné komunikaci, a to – paradoxně – i za ústní formu ve sféře kulturní komunikace.

Bez viny nakonec není ani pražský strukturalismus, jehož preskriptivismus nedokázal překročit noetický rámec určený purismem (Starý 1995). Jde především o analogický princip české psací soustavy (Starý 1992), o tezi, že ústředním principem kodifikačních a jazykově kulturních aktivit je představa, že čeština je taková, jakou ji chceme mít, ne taková jaká je (Starý 1992, s. 104), dále o zřetel ke společenským funkcím jazyka, který vedl Dobrovského následovníky k tomu, že nenavázali na barokní češtinu. Jejich volba však byla taková nikoli proto, že je neuspokojoval vývoj jazykového systému v té době, ale spíše tehdejší role češtiny ve společnosti, nýbrž také (možná především), že konstituování novodobé češtiny na základě veslavínské bylo symbolickým aktem.

Přiznejme, že důkladná analýza Dobrovského mluvnice z tohoto hlediska dosud chybí. Popis rozdílů mezi psaným jazykem a mluvenými útvary, které Dobrovský často uvádí, neměl za úkol konstatovat jejich rozdílnost, případně ji

¹ J. DOBROWSKY, *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmisches Sprache*. Zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommenem Kenntniß für Böhmen, Prag, 1809; TÝŽ, *Lehrgebäude der Böhmisches Sprache*. Zum Theile verkürzt, zum Theile umgearbeitet und vermehrt. Von Joseph Dobrowsky, Prag, 1819.

hodnotit záporně, nýbrž identifikovat konkrétní mluvčí se spisovně jazykovým společenstvím jako výraz osvícenecké touhy po poznání, vědeckého rozboru dané látky. Chybí také analýza změn, které v textu Dobrovský provedl mezi prvním a druhým vydáním mluvnice 1809 a 1819 (srov. Dobrovský 1940). Přitom jde o desetiletí z hlediska formování koncepce spisovné češtiny a změn v komunikační situaci klíčové a eventuální posuny by opravdu pomohly identifikovat Dobrovského názory na aktuální stav jazykového systému.

Bylo by třeba zodpovědět otázku, zdali a proč jiné mluvnice neplnily sjednocovací funkci a proč tato úloha byla vlastně retrospektivně přisouzena právě Dobrovského *Lehrgebäude*². Ta totiž na rozdíl od nich hledala nejstarší možný sjednocující jazykový útvar (hledisko strukturní), který byl přítomen v řečovém úzu i v současnosti, i když jen v podobě znovu vydávaných česky psaných spisů, které se však těšily velké autoritě a vážnosti (hledisko sociolingvistické, z něhož vyplývala i kritika tzv. brožurkové literatury). Vznikla jako průsečík dvou klíčových charakteristik, které byly nezbytné pro spisovný jazyk obrozujícího se společenství. Ukazovala kulturní jazyk v rámci jinojazyčného (německého) prostředí, popisovala idiom, který bylo možné považovat za prestižní (hledisko symbolické), za funkční a poté i strukturní komplement k etnickému jazyku „lidovému“ (hledisko komunikační).

Ať to ovšem hodnotíme jak chceme, přisouzení Dobrovského mluvnici role kodifikační mělo mít za následek rozpor mezi spisovnou kodifikací (standardem) a faktickou jazykovou praxí, a to jazykově neodůvodněný (Kořenský 2004). Rozpor mezi teorií (tedy popisem či kodifikací jazyka, srov. dobové mluvnice) a praxí (tedy reálným stavem kulturní komunikace) se v této době ještě neprojevoval, resp. nebyl zatížený obrozeneckou ideologií. Pro současnost, modifikovanou dalším vývojem obrozeneckého jazykového programu (srov. Gladkova 2003) však tak vznikla ústřední otázka, zdali jazyková kultura svou činností tento „handicap“ odstraňuje nebo ne, zdali jde vůbec o handicap a je tedy žádoucí jej překonávat. Tato otázka má dvě hlediska. Co máme při hodnocení vlastně porovnávat: spisovný a nespisovný úzus mluvený, to by bylo možné, neboť oba útvary se v ústní formě komunikace uplatňují, nebo úzus spisovný psaný proti mluvenému? Poměřovat psaný úzus

² V kontextu předcházejících mluvnic se obvykle zdůrazňuje, že Dobrovský je znal dokonale, že dokázal každou předcházející mluvnici erudovaně zhodnotit, odhalit její silné i slabé stránky, že na ně navazoval ve všem, co považoval za účelné pro dobrý popis češtiny. V kontextu soudobých mluvnic je obvyklé srovnání Dobrovského mluvnice se soudobými mluvicemi, zejména Pelclovou, Tomsovou, event. Nejedlého, z něhož vyplývají přednosti *Lehrgebäude*. V kontextu následujících mluvnic se zpravidla hodnotí, nakolik následující mluvnice sledovaly na svou dobu velmi promyšlený výklad Dobrovského, jak pracovaly např. s variantností, jak přistupovaly k jeho výkladu jako k kodifikující normě, jak se stavěly k rysu, který byl všeobecně považován za archaizaci mluvnické stavby češtiny). V tomto směru je však daleko rozsáhlejší literatura o tom, jak ovlivnilo dílo Dobrovského rozvoj mluvnictví u jiných Slovanů. Kontext moderní metodologie (nejčastěji se zkoumá, jak byly z Dobrovského popisu vyvozovány požadavky na obrozeneckou jazykovou kulturu, takovéto popisy jsou důležité zejména v porovnání s moderními zásadami PLŠ a představiteli klasického českého kodifikačního mluvnictví, B. Havránkem a A. Jedličkou, srov. např. Starý 1995). Srov. též Gladkova 2004.

spisovný s nespisovným vůbec nemůžeme, protože užívání nespisovného vyjadřování je v psané formě podmíněno vždy specifickým záměrem (uměleckým v uměleckém stylu, agitačním, aktualizacním apod. v žánrech stylu publicistického) nebo specifickými komunikativními okolnostmi (používá se jen mimo sféru kulturní komunikace, tedy v komunikaci kafilární, k terminologii srov. Gladkova-Likomanova 2002, 73n.; specifická se v tomto ohledu jeví situace elektronické komunikace, např. chatu).

Současná jazykovědná reflexe tedy odráží konflikt dvou přístupů, které si kladou v jazykové kultuře zcela odlišné cíle. Jeden typ postojů vychází z kulturní tradice a zdůrazňuje SJ jako symbolickou hodnotu v pojetí vycházejícím z pojetí obrozeneckého, které potom bylo akceptováno vlastně celou koncepcí jazykové kultury, v němž je postavení symbolických funkcí vzhledem ke komunikačním výrazně dominantní. Výsledkem jsou intervenční zásahy, jež lze hodnotit retrospektivně jako v podstatě puristické, zejména pokud se změni situace, motivace změn, postoje společnosti. V retrospektivním pohledu se totiž funkčnost posunů kodifikace může jevit jako ne zcela zřetelná, neboť ji nelze ověřit dobovým stavem úzu a především normy (to by při dostatečně velkém korpusu národního jazyka, v němž by bylo možné na základě časového filtru vybrat relevantní zdroje, které by byl schopny v objektivním průřezu podat obraz úzu, snad bylo do budoucna možné), ale především postojů mluvčích k němu, pokud by statistické údaje korpusové bylo možné opřít o zřetelná vyjádření metajazyková. Jak je patrné, je to postoj společensky i historicky v dané situaci opodstatněný, diskutovat lze o jeho perspektivnosti vzhledem k dynamice celospolečenského kulturního paradigmatu, o reálné opoře v referenční úloze SJ v aktuální jazykové situaci, jakož i o schopnosti jej prosazovat do praxe. Pokud se týče lingvistického hodnocení jevů a určování intervenčních zásahů, pak je v jazykové kultuře zřetelný odklon od principu ústrojnosti (tj. strukturní odůvodněnosti posunu daného jevu v kontextu procesu vývoje a rozvojových tendencí) k principu funkčnosti (tj. sémantické výstižnosti, výrazové úspornosti, slovtvorné a morfologické analogičnosti a pravidelnosti a ztrátě stylové příznakovosti atd.).

Protikladná stanoviska vycházejí z názoru, že důležitější jak pro SJ, tak pro nově etablovaný národní stát je to, jak dokáže SJ plnit své funkce komunikační. Komunikační parametry, které se stávají novým východiskem pro definování také i symbolických hodnot SJ, se vyvíjejí právě vlivem změněných společenských podmínek tempem, které předpokládá (dle tradičních stereotypů) výrazný podíl jazykové intervence. Tato intervence má však respektovat nové podmínky a vycházet primárně právě z komunikačních potřeb národní společnosti, které v současné situaci nelze definovat na úzce národním principu. Podobná reflexe též poukazuje na snižující se vůli po respektování jazykových norem, které „komplikují“ komunikaci (zvyšují náročnost komunikace při nezbytnosti volit a dodržovat idiom a styl, vedou k pocitu diskomfortu v situaci, kdy druhý účastník komunikace neumí nebo nechce přejít na společný kód (idiom, styl), anebo si vůbec neuvědomuje jakoukoli překážku v komunikaci v podobě nesouladu vyjadřování obou účastníků komunikace. Fungování SJ se poměruje především s jinými útvary národního jazyka (zejm.

s nadnářečními útvary, ačkoli je nepochybné, že česká situace je v poměru spisovné a obecné češtiny situací homogenně diglosní) a s jinými jazyky, přestože zde je komparace vždy omezena současným stavem jako výsledkem unikátního, neopakovatelného kulturního vývoje. SJ přestává být dominantní hodnotou národní identity apriori, nýbrž je hodnocena jen jako plně funkční prostředek kulturní komunikace samostatného státního národa. Marginalizací symbolických funkcí se dostává na okraj i funkce SJ jako prestižního jazykového útvaru. Nutno přiznat, že v tomto názoru není dostatečně reflektována komunikační úloha češtiny jako stále ještě jediného celonárodního komunikačního prostředku.

Zdroje, argumenty i důsledky obou přístupů v tomto společenském kontextu musí být objektivizovány jako základ pro určení principů jazykové kultury do budoucna. Analýza konkrétních důsledků symbolických funkcí pro dynamiku jazykové situace a rozvoje SJ může být jedním z východisek tohoto procesu. Symbolické a komunikační funkce spisovného jazyka musí být specifikovány a konkretizovány, aby bylo možné řešit otázku **principu a cílů intervenčních zásahů** do normy, konkrétně adekvátnost selekce založené na tradičních symbolických funkcích nebo na aktuálních komunikačních funkcích (vnějškově viz terminologický spor spisovný / standardní jazyk). S tím je spjata otázka **efektivity nástrojů prosazování kodifikace**. Sjednocení názorů té části společnosti, která dynamiku vývoje normy posuzuje a formuje kodifikaci a dbá na její dodržování (učitelé, redaktoři, sami autoři textů, jazykovědci, veřejně činné osobnosti aj.)

Pro přístup, který jsem dle již užívané praxe nazvala deskriptivistickým, je charakteristické to, že zdrojem dynamiky úzu i normy spisovného jazyka je ústní komunikace. Ta je prostředníkem při pronikání, dle převládající terminologie, obecně českých výrazových prostředků do spisovného úzu, čímž se posiluje jeho mluvnost (termín Běličův). Tento proces je žádoucí, neboť kvůli své nemluvnosti nemůže spisovná čeština plnohodnotně obsluhovat ústní formu kulturní komunikace. Její nemluvnost se projevuje v tom, že ústní formě spisovné češtiny mnohdy chybí neutrální výrazové prostředky (Sgall-Hajičová 2004 uvádí příklady jako *bychom, lidmi, dobří sportovci, vedl*, s. 23). Kodifikace a jazyková kultura pak preferuje prvky, které jsou stylově příznakové (knižní) v neprospěch „progresivních“ nespisovných, t.j. obecně českých. Pročteme-li si příručku Sgalla - Hajičové *Jak psát a jak nepsat česky*, ve srovnání s podobnými knihami dosti teoreticky zaměřenou, pak zjistíme, že daleko větším prohrěškem, než tvary *můžu, děkuju, líp, skoro* je dle autorů užívání (a vyžadování ve jménu spisovnosti) výše uvedených zastaralých či knižních výrazových prostředků a vůbec nejhorší jsou pak hyperkoretní výrazy. K nim řadí např. i tvar *aby jsme*. V tomto případě však jde o názorný případ užití analogie (srov. spojky a spojovací výrazy *kdyby, že by*, částice *coby* aj. jejichž konotace s časováním typu *bych, bys, by...* je oslabována ve prospěch užití *by* jako součásti spojky ve tvaru neměnné částice s významem podmiňovacím *aby*; komponentová analýza vede tedy ke struktuře **aby chom* a odtud k použití slovesa podle frekventovaných, dominantních a tedy expanzivních spojení typu *šli jsme*, nebo *když jsme, že jsme* aj.). Pro tvar *abychom* (starý aorist *a bychom*) analogie v celém jazykovém systému chybí i při komponentové struktuře **aby chom*. Analýza tvaru

**aby jsem* by vyzněla ještě příkřeji, neboť tento tvar je ještě zřetelněji příznakový než uvedený plurálový tvar. Ze strukturního hlediska rozhodně tedy nejde o hyperkorektnost (tento výklad se snad opírá o analogii s posloupností *abysme* → (analogická komponentová rekompozice) *aby sme* (nespis.) x *aby jsme* (spis.), spíše o nedostatečnou oporu v jiných strukturních rysech jazyka a o jedinečnost uvedeného tvaru na pozadí tvarů jiných, jejichž strukturní vazby jsou zřetelné, motivované a frekventované. Ale vraťme se k obecným úvahám. Vzhledem k tomu, že zdrojem posunu spisovné normy se zdá být forma mluvená, je pak dále původně nespisovným výrazům otevřena cesta i do spisovného úzu psaného (takže preferovaná forma kondicionálu by měla být *abysme*, z jiných tvarů např. *přived, nes, k bolestím, spadnul, trpej/ti, umej*). „Zbytečně“ se pak užívá slov jako *pouze* místo *jen*, *zde* místo *tady*, *vždy* místo *vždycky*, *téměř* místo *skoro* (Sgall - Hajičová 2004). Posun ve směru od obecně českého (nespisovného) ke spisovnému je pak charakterizován jako „uznání“ za spisovné, pospisovnění, což však zjevně odporuje skutečnosti: takové prostředky se stávají neutrálními, nikoli spisovnými., srov. Gladkova 2005.

Dospíváme k otázce, zdali pravopis (a pravopisná pravidla) byl společně s jazykem přijat a ustálen pro vyjadřování formy pouze spisovné, či nikoli. Zjištění, že pravopis neumí zachytit výrazové prostředky nespisovné, aniž by nebyl porušen (srov. též Starý 2002, 2005), svědčí o tom, že byl ustálen právě jako prostředek pro zachycení vyjadřování spisovného (s možnými nedokonalostmi a lakunami, viz tamtéž). To se však ve světle předchozích úvah nejeví jako vhodné a výhodné. Úpravou pravopisu by dle deskriptivistického východiska se dalo dospět ke stavu, kdy by distance mezi mluvenou a psanou podobou nebyla na překážku komfortu a funkčnosti komunikace. Vše se tedy dá řešit zásahem do kodifikace, tj. do normy spisovného jazyka a především pravopisu, neboť o jiných posunech v normě SJ (nominace, syntax) se neuvažuje. Je třeba přiznat, že vzhledem k protiintervenčním východiskům deskriptivistického postoje, jde konec konců o závěr dosti překvapivý.

Vypadá to, jako by pohyb v psané formě SJ mimo interferenci vyplývající z koexistence s mluvenou formou vůbec neexistoval. Z logiky věci pak by neexistovaly vývojové tendence společné různým útvarům národního jazyka, resp. národního jazyka jako celku, takže např. intelektualizace, internacionalizace apod. by jakoby vůbec nezasahovala běžně mluvené jazykové útvary, resp. by ve spisovném jazyce závisela na zprostředkování právě kolokviálními útvary (tedy reálně dominantním útvarem typu obecné češtiny). To zjevně není správný závěr (srov. výše uvedené posuny i na úrovni morfologické, kdy se „bez jakýchkoli zákazů za minulých 50 let víceméně vytratily, např. infinitivy na –ti. Jde tedy o to, nakolik jsou dnes, v době, kdy se hranice mezi psanou a mluvenou formou stále více stírá (chat, SMS aj.), obě formy autonomní vlastně jako subsystémy SJ, které podléhají – vedle společných rysů a vývojových tendencí - vlastním zákonitostem (zřetelným asi nejvíce na úrovni syntaxe).

Podívejme se na několik příkladů z jazykové poradny ÚJČ.³ Ukáží nám, zdali opravdu je zdrojem vývoje forma ústní a nakolik.

³ <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=poradna>

1. e-mail, e-banking apod.

E-mail neboli *elektronická pošta* znamená jak sdělování zpráv pomocí počítačové sítě, tak i takto odeslané nebo přijaté sdělení. Slovo *e-mail* je spisovné, s jeho užíváním nemusíme váhat. Převzali jsme ho **z angličtiny jako víceméně značkové** pojmenování pro novou komunikační technologii. Vyslovujeme po anglicku, [ímej]. V poslední době se, opět vlivem angličtiny, velice rychle šíří **i další slova s první částí e-, např. e-adresa, e-podpis, e-obchod vedle nezkrácených podob elektronická adresa, elektronický podpis, elektronický obchod.** Takovýto **zkrácený způsob tvoření není v češtině příliš obvyklý.** Nicméně můžeme očekávat, že *e-adresa, e-podpis*, popř. další slova se jako zkrácené varianty dvouslovných pojmenování **pro svou úspornost vžijí**, a to přinejmenším v určitých sférách komunikace, např. v obchodním, bankovním či administrativním styku. Pokud jde o výslovnost, úzus zatím není zcela ustálen: slyšíme střídavě [*é adresa, é podpis, í benking*] apod.

2. *image*

U tohoto slova stále **převažuje původní (anglický) způsob psaní**; psaní podle výslovnosti *imidž/imič* může působit jako lehce zesměšňující. Slovo *image* se používá v **rodě ženském (nová image) nebo mužském (nový image)**. Lze je skloňovat (*image, imagi, imagem/imagí*), v psaných textech však **častěji zůstává nesklonné.** Výraz *imagemaker* [imidžmejkr] označuje člověka, který se stará o úspěšný vzhled a jednání významné osobnosti.

... Početná skupina slov se obecně cítí **více jako cizí než jako přejatá (zdomácnělá), takže podržuje zdvojenou souhlásku: jazz: i když se už léta smí džez, pro jazzmany je prestižní podoba jazz, takže poměr včetně odvozenin a kompozit v ČNK je 5774x jazz(-) a jen hubených 105x džez(-).**

Při zdomácnění slova (stačí i česká přípona, např. *scanování* místo angl. *scanning*) však **zdvojené souhlásky opouštíme nadále.** Výrazně to ukazuje slovo *stres*, doložené v ČNK 1629x (a to nepočítáme odvozeniny: *stresovat* se nevyskytuje v textech vůbec a *stresový* zcela ojedinele). Podoba *stress*, nepočítáme-li citované výrazy anglické, je doložena jen 39x (26 dokladů pochází z různých psychologických brožur). Také *horor* je desetkrát častější než *horror*; ten sice může pisatelům připadat ještě hrůznější než s jedním *r*, ale proč psát dvě, když stačí jedno?

3. *stadium*

se má podle starých i nových Pravidel – i podle latiny – psát s **krátkým -a-**. ČNK **jako vzorek textů publikovaných v 90. letech má a : á v poměru 6 : 1** (přesně 1869 : 337). Není divu: náležitá a vžitá výslovnost je dlouhá. **Psát *stádium* je tedy sice prohřešek, ale omluvitelný.**

Ne náhodou jsou zvoleny příklady z oblasti neologie a konkrétně cizích slov či výpůjček. Je to oblast, ve které je porovnání obou jazykových situací nejsnazší, formální morfologie je mezijazykově v tomto případě nesrovnatelná.⁴ V obou

⁴ Srovnání pravopisných slovníků provedla Ludmila Uhlířová, Uhlířová 2006.

společenstvích vycházejí slovníky neologismů, v češtině již druhý svazek (Martincová a kol. 1998, 2004), v bulharštině zatím z akademického prostředí svazek jediný (Perniška a kol. 2003). V obou se řeší obdobné problémy, u bulharštiny specifické ještě použitím cyrilice. Již z výkladů v českém materiálu je zřejmé, že neuralgické body nejsou důsledkem zdaleka jen posunů v mluveném úzu (nepočítáme-li problémy pravopisu při asimilaci výpůjček). Také další příručky o jazykové správnosti ukazují, že zdrojem problémů s používáním češtiny zdaleka není jen odraz vývoje mluvené podoby (např. Černá a kol. 2002, Svozilová 2003).

Pro preskriptivisty je vedle čistě substanciálních (korpusových) tendencí v jazyce podstatný také vývoj statusový. Vychází z premisy, že komunikativní funkce není v případech SJ (jakož ostatně i jiných útvarů) jediná a že symbolické funkce SJ jako reprezentativního, prestižního idiomu národního jazyka není ani v současné společnosti zdaleka vyčerpána a neaktuální. Od pojmů správnost a spisovnost také přecházejí výrazněji k pojmům jako vhodnost pro danou řečovou situaci a takové situace také definují. Při realizaci jazykové kultury počítají s potřebou vzdělání, působení na mluvčí, přesvědčování, budování postojů, zaujímání postojů, ovlivňování postojů atd.

O stavu normy nemohou soudit jen na základě úzu, počítají s potřebou reflexe každého užití a jeho teoretické analýzy. Jiná věc je zdali vždy dokáží učinit z pozorovaného jevu správný závěr. Myslím, že uvedené příklady z jazykové poradny svědčí spíše o tomto přístupu.

Podívejme se nyní na bulharskou situaci. Východiskem jsou mi knihy Vl. Murdarova (2001, 2003). Jde o soubor novinových jazykových koutků od 90 let.

Uveďme nejprve citát: Не бива да се сърдим на родния си език, да го обявяваме за обеднял и замърсен – трябва да упрекваме себе си, че не винаги успяваме да го използваме както трябва. (Murdarov 2003, zadní obálka). Vidíme zde přístup zcela opačný přístupu deskriptivistickému. Ale zcela nepokrytě se zde mluví o chybách a o nezbytnosti se jim vyhýbat. Je ovšem pravda, že v českých příručkách se nemluví o nějakém pocitu sebeuspokojení s vlastní znalostí jazyka (tato subjektivně pociťovaná nedostatečnost je deskriptivisty uváděna jako zásadní problém a výzva pro změnu situace). Zcela autonomně se popisují pravidla pro výslovnost a pravopis slov (tak v otázkách přízvuku, měkkosti souhlásek, psaní a morfologickou asimilaci iniciálových zkratk aj.). Daleko větší prostor než formální problémům je věnován otázkám sémantiky slov, správného výběru slovních spojení a stavby věty (z tohoto hlediska mají Žánrově knihy V. Murdarova blízko k tradičním českým jazykovým koutkům, které občas vycházejí v periodickém tisku (časopis Vesmír, Literární noviny aj.)⁵

⁵ Návštěva internetu ukázala, že dnes pod pojmem jazykové koutky najdeme spíše žertovné stránky, případně pomůcky pro cizojazyčnou výuku, ale shlédnout lze též např. univerzitní jazykový koutek http://www.phil.muni.cz/fil/ruzne/jazyk_koutek.html, žánrově téměř klasické, byť okořeněné dávkou humoru *Hřichy pro šíleného korektora*, <http://interval.cz/serialy/hrichy-pro-sileneho-korektora/>, *Jazykový koutek tety Alice*, <http://www.kkkk.cz/jazykovyvkoutek.htm>, překvapivě na trampských stránkách a mnoho dalších

Materiál je v obou publikacích rozčleněn do stejných oddílů (1. problémy užívání grafému a výslovnosti včetně místa přízvuku, problémy spjaté s užívání velkých písmen, zkratek, resp. užívání latinky; 2. problémy užívání slov a slovních tvarů a tvoření větných celků, 3. problémy se slovním významem, nadužívání slov či vycpávkových slov). Nelze říci, nakolik jsou tyto problémy vyvolány posuny v mluveném slově, v každém případě exemplifikace závisí na povaze problému (zejm. výslovnost, převod zkratek mezi ústní a psanou formou, stylistické poznámky o mluveném projevu aj.), jinak pokud se týká obecných problémů pro obě formy komunikace jsou příklady převážně autorské. Lze učinit závěr, že pro bulharštinu nemá teze o mluvené podobě jazyka jako o zdroji problémů normy opodstatnění. V případě nutnosti (různost normy mluvené a psané, uvádějí se rady pro obě formy zvlášť).

Pokud jde o vztah mluvené a psané podoby, volí V. Murdarov postup „otevření správnosti“ pravopisu, tj. připuštění dvojtvarů s cílem postupného ustálení normy a možnosti kodifikovat kolísající jev (v souvislosti s pravopisem slov jako бизнесцентър х бизнес център, офистехника х офистехника): ...онова, което се случва в речта ни, непременно да намери отражение, като се стигне до промяна (или поне до отваряне) не действащото правило, регламентиращо правописа на тези думи, за да отговаря на езиковата практика на българина ... допускането на дублети в книжовната норма води до това, по-късно да се наложи само една от двете препоръчани форми... (Murdarov 2003, 42-3). Z citované pasáže je zřejmé, že jde o přístup, kdy se nehledá řešení jednou provždy, ale že se vychází z konkrétní situace konkrétního jevu a ten se řeší tak, aby problémy s ním byly co nejmenší a aby nové řešení pomohlo připravit půdu pro řešení další. Není zde patrná hrůza z rozhodnutí, jejichž mrtvolami je vrouben vývoj jazyka.

LITERATURA

Bartošek, J., Diskutovat, ale ne pořád, Jazykovědné aktuality, 32, 44-51.

Brabcová, R., Novinky z pravopisu a tvarosloví. Kava – Pech 2000².

Čermák et al. 2005: Čermák, F., - Sgall, P., - Vybíral, P., Od školské spisovnosti ke standardní češtině: výzva k diskusi. *SaS* 66, 2005, 1, s. 103-115.

Černá a kol. 2002: Černá, A., Svobodová, I., Šimandl, J., Uhlířová, L., Na co se nás často ptáte. Praha, Scientia 2002.

Dobrovský 1940: Dobrovský, J., *Podrobná mluvnice jazyka českého v redakcích z r. 1809 a 1819*. Spisy a projevy Josefa Dobrovského, svazek IX, Praha.

Gladkova 2003: Gladkova, H., Jazykový program a typologie národního hnutí u Slovanů. Referát pro XIII mezinárodní sjezd slavistů, *Slavia* 72, 2003, 2, 169-184.

Gladkova 2004: Gladkova, H., Ještě jednou ke koncepci spisovného jazyka u Josefa Dobrovského. In: *Josef Dobrovský – fundator studiorum slavivorum*. Praha, Slovanský ústav AV ČR 2004, s. 373-392.

Gladkova 2005: Gladkova, H., Co je to pospisovnění? Strukturní a sociolingvistická charakteristika pohybu mezi standardním jazykem a substandardními útvary. In: Vačkova, K., ed., *Standart i substandart - diachronni i sinchronni aspekti*. Zasedanie

- na Meždnarodnata komisija za slavjanski knižovni ezici, Šumen, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski" 2005, s. 39-50.
- Gladkova- Likomanova 2002: Gladkova, H. i Likomanova, I., Jazykovaja situacija. Istoki i perspektivy (bolgarsko-češskije paraleli). Acta Universitatis Carolinae Philologica Monographia CXXXVIII/1998. Praha, Karolinum 2002.
- Horálek 2002: Horálek, J., ...*nejde jen o slova*. Chomutov, Milenium 2002.
- Just 2003: Just, Vl., *Slovník floskulí*. Praha, Academia 2003.
- Kořenský 2004: Kořenský, J., Dobrovský a současné diskuse o problémech funkční stratifikace češtiny. In: *Josef Dobrovský – fundator studiorum slavlicorum*. Praha, slovanský ústav AV ČR 2004, s. 439-443.
- Martincová a kol. 1998: Kol. autorů pod vedením O. Martincové, *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Praha, Academia, 1998.
- Martincová a kol. 2004: Kolektiv autorů pod vedením Olgy Martincové, *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha, Academia 2004.
- Murdarov 2001: Мурдаров, Вл., *99 езикови съвета*. София, Просвета 2001.
- Murdarov 2003: Мурдаров, Вл., *Още 99 езикови съвета*. София, Просвета 2003.
- Perniška a kol. 2001: *Речник на новите думи и значения в българския език*. Ред. Е. Пернишка. София, Наука и изкуство 2001.
- Sgall - Hajičová 2004: Sgall, P., Hajičová, E., *Jak psát a jak nepsat česky*. Praha 2004.
- Sgall et al. 2001-2: Sgall, P., Bermel., N., Čermák, F. et al., *Umějí děti česky? Český jazyk a literatura 52, 2001-2, s. 237-243*.
- Šimandl, J., Morfologická problematika v jazykové poradně, *NŘ* 83, 2000, s. 57-76, 113-131, 169-192, 225-242.
- Starý 1992: Starý, Z., *Psací soustavy a český pravopis*, Praha, Karolinum 1992.
- Starý 1995: Starý, Z., *Ve jménu funkce a intervence*, Praha, Karolinum 1995.
- Svozilová 2000: Svozilová, N., *Jak dnes píšeme / mluvíme a jak hřešíme proti dobré češtině* (Jazykové sloupky z Literárních novin 1992-99). Praha, H&H 2000.
- Uhlířová 2006: Ke stavu pravopisné a výslovnostní kodifikace bulharštiny. *Slavia* 75 (2006), 1, 51-67.
- Uličný 2004: Uličný, O., Co zavinil Dobrovský? In: *Josef Dobrovský – fundator studiorum slavlicorum*. Praha, Slovanský ústav AV ČR 2004, s. 444-449.

METAFORA JAKO AKTIVNÍ INOVAČNÍ ČINITEL (na česko-bulharském lexikálním materiálu)

*Albena Rangelova, ÚJČ AV ČR
Ginka Djulgerova, ÚBJ BAV*

Proces inovování a obměňování významové složky lexikálních jednotek zahrnuje různorodé dílčí procesy vedoucí ke spojení existující formy s novým významem, příp. k modifikaci významu stávajícího. V příspěvku se zaměříme na metaforický přenos jako jeden z aktivních inovačních činitelů v oblasti lexikální zásoby. Metaforické tvoření neosémantizmů poslouží jako konfrontační rámec pro srovnávacím studiu nové lexikální zásoby v češtině a bulharštině.

neologizmy, metafora, čeština, bulharština

The metaphor as an active innovative factor in Czech and Bulgarian languages

The innovation and modification process of semantic constituents of lexical items includes various partial processes leading to the integration of an existing form with a new meaning, or to the modification of a current meaning. In our paper, we will aim to the metaphorical transfer as one of the active innovative means in lexicon. The metaphoric formation of neosemantisms will serve as a contrastive frame in a comparative study of new Czech and Bulgarian lexicon.

neologisms, metaphor, Czech, Bulgarian

Metafora představuje aktivní inovační činitel při obnovování lexikální sémantiky a díky své univerzálnosti může tvořit komparační rámec pro srovnávací studium příbuzných jazyků (zde češtiny a bulharštiny). Při metaforickém přenášeni vznikají nejčastěji výrazy s novým významem, sémantické neologizmy, neosémantizmy. Jsou to lexikální jednotky, u kterých je rys novosti spojen s jejich významem (Martincová 1983, s. 84n., Horecký 1986, s. 11).

Jako aktivní inovační činitel se metafora projevuje jak na úrovni vlastní slovtvorby (slovtvorné neologizmy s metaforickou obrazností), tak i na širší úrovni lexikální jako specifický pojmenovací postup (jednoslovné metafory); na nadslovní úrovni se uplatňuje též při vzniku frazeologických jednotek, jejichž význam je

založen na metaforické obraznosti. Z hlediska typologie neologizmů se tedy metafora podílí na tvoření slovtvorných neologizmů jako např. č. *štikologie, jánabrachizmus*, b. *мутризация, търсачка*; dále jsou to neosémantizmy (sémantických neologizmů) včetně vzniklých defrazeologizací, např. č. *třešinka, kostlivec*, b. *пералня, изтирам, люсна*; vedle toho pozorujeme nové frazémy, např. č. *bílý kůň* „najatý (někdy také vydíraný) podnikatel, na jehož jméno a doklady provádí někdo jiný podvodné obchodní transakce“; b. *врѣх на сладоледа* „izkjučitelno интересно, забавно или изгодно“. Nové významy se rovněž mohou vyvinout u již existujících sousloví a frazémů, např. *šoková terapie (součástí šokové terapie je i deregulace cen energie), černý kůň (stát se černým koněm volebního klání)*.

Vliv cizího jazyka, zpravidla angličtiny, se u neosémantizmů projevuje přebíráním hotových metafor, příp. metaforických modelů (srov. Mravinacová 2004, 2005). Jde o internacionalizaci v oblasti lexikální sémantiky (viz i Markowski 2004), srov. paralelní výrazy jako (*počítačová*) *мыш / мишка, окно / прозорец*, nebo frazémy s internacionální povahou jako č. *odliv mozku, špinavé peníze, ležící policajt*, b. *изтичане на мозъци, мръсни пари, лежащ полицай*. V těchto případech jde často o sémantické kalky (srov. Blagoeva 2003), u kterých je nasnadě maximální paralelnost, i když symetrie dílčích lexikálních systémů není absolutní. Angličtina působí nejen jako zdroj přejímání, ale i jako stimul pro oba slovanské jazyky, které vytvářejí na domácí půdě nové významy (б. *клонинг* „човек, който се е отцепил от партията си“) a rozvíjejí bohatá slovtvorná hnízda – (č. *мыш* → *myšový, myšovat, myšoman*).

Naši pozornost zde zaměříme na metaforické významy s dostatečnou mírou lexikalizace, tj. stabilizované ve většinovém (veřejném) úzu, u nichž pozorujeme opakované užití v nových typických kontextových okruzích. Soustředíme se na jednoslovné sémantické neologizmy (jednotky s novými významy) a na podíl metafory při jejich vzniku. Při výkladu se budeme opírat o slovníkovou interpretaci nových významů v SN1, SN2 a RNDZ; materiál byl doplněn vlastní excerpcí z tisku. Při pozorování nových jednoslovných metafor v č. a b. se pokusíme ukázat shody a rozdíly mezi dvěma příbuznými jazyky. I když paralely mohou být nesymetrické, metaforický princip je universální a poskytuje možnost komparace jazykových jevů. Konfrontační výzkum metafor je obzvláště zajímavý, neboť přenašení bývá silně národnostně (kulturně, historicky, psychologicky) determinováno, a to způsobuje asymetrii v dílčích lexikálních systémech (srov. též Popova 1986, Aleksiev 2005).

Z komunikačního hlediska jsou metaforické neosémantizmy charakteristické pro sféru publicistiky a pro neformální - profesní a slangovou komunikaci, zvláště markantní jsou na poli publicistiky¹, neboť formální i sémantická inovativnost je zde záměrně hledána a využívána. Motivy vzniku neosémantizmů mohou být různé: potřeba pojmenovat nový předmět, jev (označit nový denotát), snaha o výstižnější označení (hledání obraznosti, asociativnosti výrazu) apod. Obecně lze říci, že neosémantizmus, zejména metaforické podstaty je projevem jazykové kreativity,

¹ O lexikalizovaných metaforách v této komunikační sféře viz Chloupek 1978, Chlupáčová 1996 aj.

kterému se dostává systémové relevantnosti, na rozdíl od kontextových, aktualizovaných významových přenosů.

Z hlediska typologie nominačních postupů patří námi pozorované jevy k nominaci nepřímé, analogické (Horecký 1987, a později v Dynamice 1989, s. 24): „Pod pojem *analogická nominácia* možno dobre zahrnúť aj tri základné druhy „druhotnej“ nominácie, totiž *metaforickú analógiu* na základe podobnosti, *atributívnu*, čiže *metonymickú analógiu* na základe príľahlosti a *proporcionálnu analógiu* na základe zúženía alebo rozšírenía významu“ – (zvýrazněno JH), Horecký 1987, s. 130.

Nejobecněji spočívá metaforické přenášení v pojmenování substance podle podobnosti s jinou substancí (Filipec 1962, Filipec - Čermák 1985, s. 108, srov. též Lakoff - Johnson 2002). Další způsoby sémantického obnovování lexika, jako jsou metonymie, modifikace významu (významové posuny (srov. Rangelova 2005) zůstanou stranou, i když jsou neméně zajímavý předmět porovnání (viz výše definici Horeckého 1986, srov. též Dolník 1984, Perniška 1993, Lilova 2001, 2004).

Mezi novými lexikalizovanými metaforami jsou velmi nápadná pojmenování využívající **tvárovou podobnost denotátů** nebo jejich **podobnost vzhledovou**. Např. č. *beruška* „zařízení pohlcující rádiové vlny – malé, připomínající malého brouka, berušku“, b. *брьмбар* (zde je přípustná též funkční podobnost – asociace se zvukem, bzučení, b. *брьмчене*); *tatranka* „dálkové ovládání přístrojů svým tvarem podobně oplátkám zn. Tatranka“, b. *вафла*. V této skupině je velké množství asymetrických úseků: bez ekvivalentu jsou např. č. *oplatka* „kompaktní disk, který svým vzhledem připomíná kulaté oplátky“, další označení *CD*, synonymum *cedéčko*, *cídíčko* (b. jen *диск*, *цедe*, *циду*); č. *ledvinka* „menší, zprav. oválná taštička k uložení osobních věcí, zavěšená na opasku, vzhledem připomínající tělesný orgán ledvinu“, b. *бъбрек*; *lentilka* „stropní svítidlo s kruhovou zářivkou, připomínající svým vzhledem bonbony lentilky - pestrobarevné dražé ve tvaru čoček“. Specificky bulharské jsou výrazy jako *бастун* „приспособление (подобно по форма на бастун) предназначено за блокиране на кормилото на кола“, *мутри* „лица от силовите групировки“, *трева* „наркотик, обикн. марихуана, канабис“.

Kombinované působení přejímání a metaforizace se projevuje při přejímání hotových metaforických modelů - zde je pochopitelně symetrie maximální, např. při kalkování v oblasti počítačového lexika *прозорец - окно*, *туй - мишка*, *мену* (ale i *набídka*) – *меню*, *икона* – *икона*. Příklady z jiných oblastí (dostatečně internacionálních): *банан - банан* „вид плажна атракция - голямо продълговато приспособление с формата на банан, телено от моторница, върху което сядат един зад друг хора за морска разходка“. Stimulující působení angličtiny ovšem nevyklučuje specificky nacionální projevy metafory, srov. neutrální výrazy v č. *emotikon* a b. *емотикон* podle angl. *emoticon* (s metaforickým protějškem *smiley*) „symbol vytvořený pomocí grafických znaků, příp. obrázků pro vyjádření pocitů a duševních stavů, užívaný v písemné elektronické komunikaci“. K neformálnímu vyjadřování patří č. *smajlíky*, b. *усмивки* včetně dalších obměn typu č. *ksichtík*, b. *миуунка*, které jsou ryze domácí, resp. české a bulharské.

O **funkční podobnost** se opírá nový význam č. slova *žehlička* „zařízení k mechanickému snímání identifikačních údajů z platební karty“ (v odborném názvosloví *imprinter*) – využívá se funkční podobnost s *žehličkou* jako „nástrojem, jímž se s využitím jeho teploty a váhy uhlazují textilní výrobky“, tj. jímž se žehlí a vykonává se při tom specifický pohyb rukou. Obdobně č. *bižuterie* „drobné doplňky k počítači“ (např. *elektronická bižuterie, prodáváme bižuterie jako optické myši nebo bezdrátové komplety*); b. *чадър* „защита, протекция“ – *чадър няма да има над корумпираниите*.

I v této skupině se projevuje vliv angličtiny, srov. b. *вирус, паяк, червей* (jako oznaceni pocitacovych viru): *червейте не са обикновени вируси; вирус е заразил компютрите; добре направеният сайт може да си осигури повече посещения от паяци*; výraz *паяк* má navíc další metaforický význam „zařízení pro odtažování zaparkovaného vozidla“ (*вдигат колите от тротоарите с паяк*), který demonstruje častý výskyt jednoty funkční a tvarové podobnosti.

Funkční podobnost lze spatřovat též u sloves z počítačové oblasti, např. č. *stáhnout, stahovat, vstoupit, vystoupit, surfovat* apod.; b. *свалям, качвам, дръввам, изтеглям, зареждам, сърфирам, излизам/влизам от(в) мрежата* apod. Sem zapadají též výrazy z oblastí politiky a politické publicistiky jako č. *deštník, injekce, mantinely*, b. *вихрушка* „бурни събития“, *чадър* „защита, протекция“, *метла* „разчистване на сметки в политическата сфера“, *инжекция* „финансово подпомагане“.

Relativně rozšířené je přenášení označení vlastností, činností apod. **živých entit na entity neživé**, např. č. *infikovaný, infikovat* (organismus → počítač, program, soubor), obdobně b. *заразен, заразявам*; č. *inteligentní* (bytosť → přístroj, stroj), b. *интелигентен* „който се управлява от компютър“; č. *klonovat* (živou bytosť → přístroj, informace), b. *клонирам* (např. *програмата клонира директориите; ценната информация се клонира на диска ви*); č. *zkolabovat, kolaps* (člověk, organismus → počítačový systém, zdravotnictví), např. *kolaps počítače i celé sítě, kolaps zdravotnictví, dopravní kolaps*; b. *колабирам, колапс*, např. *финансов колапс, колапс на парламентаризма*. V b. nemají metaforický protějšek české výrazy *křest, křtít* (dítě → knihu, desku), v těchto souvislostech se uplatňují výrazy *представям, представяне* (o metaforu nejde ani u paralelních výrazů *promose / промоция*).

Sem patří i výrazná skupina výrazů příznačných pro publicistickou sféru (pro vyjadřování politiků, politickou a ekonomickou publicistiku, sportovní komentáře atp.), u kterých se pojmenování událostí, vztahů apod., příznačné pro **člověka, přenášejí na neživé entity**, při tom označení událostí, vztahů apod. ze soukromé sféry života se využívají jako označení vztahů ze sféry veřejné, např. *sňatek, zásnuby, námluvy* aj. V č. jsou tato pojmenování velmi rozšířená, pro b. pravděpodobně méně. RNDZ podobné výrazy pro bulharštinu neuvádí, neboť bulharská lexikografická praxe pokládá tyto příklady za kontextová užití slova a neodráží je při slovníkovém zpracování, v tisku však se s podobnými příklady setkáváme relativně často, srov. příklady *краткотраен се оказа годеежът между двете фракции; ще има ли*

развод с Международния валутен фонд? бракът му с вектора „време“ е хармоничен, чувства се отлично на тази възраст.

Srov. např. č. *zásnuby* „navázání užších kontaktů, spolupráce“ (*zásnuby počítačové firmy a televize*); *námľuvy* „předběžná jednání o určitých otázkách společného zájmu“ (*naše námľuvy s Evropskou unií; námľuvy Škodovky s Volkswagemem*); *sňatek* „sloučení organizačních útvarů, společností, podniků ap. v jeden celek“ (*sňatek dvou fotbalových týmů*); *rozvod* „odchod osoby nebo instituce z nějakého seskupení, celku; rozejít se s ním (v názorech, jednání ap.)“: *rozvod hráče se sportovním klubem; rozvod politických stran; sametový rozvod dvou států*. Takový přenos se týká i významů odvozených slov, např. *rozvodový* „týkající se rozdělení, odluky, rozvodu (v novém významu)“ - *rozvodový vztah mezi vysokými školami a akademií; rozvodové řízení mezi Čechy a Slováky; československé rozvodové know-how*.

Tento okruh metafor je zajímavý mimo jiné proto, že přenášení aktivizuje konotační složky významu(ů) původního přímého pojmenování a vede k zesílení potenciální expresivity přeneseného výrazu a celého kontextu, ve kterém je užít. I zde lze ovšem uvažovat o širších mezijazykových souvislostech, srov. angl. *engagement* „záměrné strategické spojenectví firem“, které jsme zaznamenali v odborných a reklamních textech.

Perniška 1993, s. 158-159, uvádí obecnější skupinu, jejíž podstata spočívá v přenášení pojmenování z živého objektu na živý objekt (z jiného pohledu lze tu vidět též podobnost funkční, příp. vztahovou). I v b. pozorujeme typ soukromá sféra → veřejný život (přenos příbuzný → zájmově spřízněná osoba) *братовчед, шуробаджанак* včetně jejich derivátů *шуробаджанашки, шуробаджанацина – братовчедите, те са на власт и си топят пръстите в меда; шуробаджанацината е сериозна и стабилна система за облагодетелстване*. Podskupina přenosů označení živé bytosti (příp. osoby) na jinou bytost, zprav. na označení osob, lze pro b. ilustrovat novými výrazy *мравки*, (ale i *люспи*, tj. neživá entita, viz dále) „нези от членовега на дадена партия, които са се отцепили в опозиция“; zcela specifické pro bulharštinu je též *войвода / воевода* „член на политическата формация ВМРО“ (*ВМРО храни амбиции да е нов център в десницата. В неделя форумът на войводите ще бистри нова стратегия; войводски / воеводски* „който се отнася до войвода (в новото значение)“ (*БДД, прикачено към учредената формация ВМРО-БДД почти повтаря старата войводска аббревиатура СМД*)².

Přenosy typu **pojmenování člověka → pojmenování věci** podle podobnosti funkce bývají provázány změnou životného tvaroslovného paradigmatu na paradigma neživotné (v textech se tato skutečnost projevuje kolísáním tvarů). Tato pojmenování mají velmi blízko k metonymickému přenášení na základě funkční souvislosti a soumeznosti, sounáležitosti – nová pojmenování mají nociónální charakter, často zapadají do nějaké odborné nomenklatury. Srov. např. slova *korektor* („počítačový

² *ВМРО – БДД*: Вътрешна македонска револуционна организация – Българско демократично дружество; *СМД*- Съюз на македонските дружества.

program pro pravopisnou kontrolu a opravu textů“), *editor* („program umožňující editaci“), v b. se používá slovo *redaktor* pro oba uvedené významy; srov. *лесен за употреба редактор ще ви помогне в компютърната игра да развиете способностите си*.

O tom jak složité a rozmanité mohou být souvislosti sémantických změn svědčí příklady přenášení pojmenování jako *asistent* (původně označení osoby v SSJČ) a *asistent* „pomůcka, díář, počítačový program s obdobnými funkcemi“ (SN1), např. *personální digitální asistent; asistent pro práci se soubory*. V b. je paralelní slovo *асистент* označením osoby: „odborný pracovník na vysokých školách“ (*асистент на професор, асистент в катедра*) nebo „asistující osoba při výkonu některých profesí“ (*асистент на хирург, асистент на режисьор*)³;

Přenos opačného směru – **z neživých na živé entity** (č. *magnet*, b. *люсна, кинжал* aj.) probíhá na základě podobnosti vlastností, činností apod., tj. jde vlastně o jistou funkční podobnost, např. č. *magnet* „zloděj kovů (zejména železa)“ (bez protějšku v b.): *magneti a mědikopové se říká sběračům železných a barevných kovů, kteří ukradnou vše, co není pod zámkem; magneti se napakovali kovem v jedné ulici v Teplicích*. Jde o skupinu značně nesymetrickou - zdá se, že je mnohem početnější v bulharštině a jednotlivá označení jsou národněspecifická - takovou podstatu mají b. výrazy *бушон, люсна, кинжал, метла – двамата замминистри бяха уволнени, поемайки ролята на бушони при ремонта на кабинета; люспи във вид на либерали се разхвърчаха от СДС⁴; синята метла метеше един след друг противниците; сегашните лидери се страхуват от кинжалите в организацията*.

Tyto případy bývají v české lexikografické praxi hodnoceny různě: klade-li se důraz na záměnu generického sému ‘věc’ → ‚člověk, osoba‘, pak se výsledná dvojice jeví jako homonymní (srov. SN 1); klade-li se důraz na společný sémantický obsah (na různého typu podobnost mezi pojmenovávanými entitami), pak se vztah zpracovává jako polysémie (srov. např. *kohoutek* – zvíře :: věc v SSJČ). Bulharská lexikografická tradice sleduje důsledně opozici životnost :: neživotnost a tyto přenosy jsou zachyceny jako homonymie (srov. RNDZ a RBE).

Výraznou skupinu vytváří nové významy, které vznikají přenášením označení vlastností, jevů, vztahů z oblasti **konkrétních věcí, předmětných entit** na **jevy abstraktnější** povahy. U tohoto typu metafor se formují různé dílčí lexikální systémy s různou mírou symetrie složek. Jak upozorňuje Chlupáčová „neustálé procesy metaforizační měni a rozšiřující aktuální sémantickou strukturu mnoha slov, která v nových významech vstupují do nových synonymických vztahů“ (Chlupáčová 1982, s. 109).

³ Samotné označení osoby *asistent* podléhá též sémantickému vývoji stimulovanému bezesporu angličtinou. V SN1 je zachycen novější sémantický vývoj tohoto slova, tj. „úřední osoba někoho zastupující, zprav. ve vyšším postavení; zástupce (*asistent generálního ředitele; asistent ekonomické divize*); „sekretář, tajemník“ (*asistent poslance parlamentu, asistent personálního oddělení*). Ovšem tento vývoj už nemá metaforický charakter, ale směřuje k obecnějšímu významu „asistující osoba“, podporovému významu příbuzných slov jako *asistence, assistovat*.

⁴ СДС – Съюз на демократичните сили.

Pro č. je nápadná skupina výrazů *čitelný, čitelnost*, včetně opozit *nečitelný, nečitelnost*, které je možno uplatnit jak o vlastnostech textu (jev konkrétnější povahy), tak o jednáních, zákonech, zkušenostech apod. (jevy abstraktnější povahy). Tyto výrazy jsou velmi časté v politické aj. publicistice; vyvíjí se zde významy jako *čitelnost* „jasnost, srozumitelnost, průhlednost“ (*čitelnost nově tvořených zákonů, čitelnost jednání, politická čitelnost strany ve volbách*), opak *nečitelnost* s novým opozitním významem „nejasnost, nesrozumitelnost“ (*nečitelnost v jednání některých politiků; množí se hlasy o nečitelnosti politického hnutí*). Vedle toho se uplatňuje pro přidavné jméno *čitelný* „jasný, srozumitelný, průhledný“ (*volby málo čitelné pro občany; dobře čitelný politik*) - opak *nečitelný* s novým opozitním významem (*nečitelné privatizační projekty, nečitelné předvolební chování*). Vytváří se celé slovtvorné hnízdo, srov. sloveso *znečitelnovat (co)* „činit něco nečitelným (v novém významu), záměrně zakrývat podstatu něčeho“ (*znečitelnovat politické programy*).

V b. je proces metaforizace paralelní, srov. výrazy *ясен, яснота, прозрачен, прозрачност* (*прозрачни приватизационни сделки, прозрачност в политиката, прозрачност на търговете и конкурсите, прозрачен мотив, прозрачни намерения, прозрачен политически живот, прозрачен и регламентиран институционален ред*). V b. jsme nezaznamenali metaforické sloveso, význam se vyjadřuje jen opisem typu (*не*)*правя (не)прозрачен*; českému *znečitelnovat (co)* odpovídá tedy opis vyjadřující, že se některé činnosti skrývají, že se zastírají, stávají se neprůhlednými (tedy *znečitelnují se*): *тези събития направиха пазара непрозрачен*, srov. též b. *съм / не съм прозрачен, съм непрозрачен - изборният процес не е прозрачен, критериите за оценка са непрозрачни, текстът не е прозрачен и допуска различни тълкуванияч договорът беше непрозрачен разпределянето на финансите става по непрозрачен начин*.

Užití těchto slov ve větším počtu dalších spojeních, v nichž vystupují abstrakta, pojmenování osob, procesů apod. dochází vlastně k přeskupení a přehodnocení sémantických rysů, které je velmi blízké generalizaci, např. u *čitelný* původně „vnímat zrakem“ a zůstává, posiluje se sém „rozumět“, tj. „kterému je možno rozumět, který lze chápat“. Takovýto sémantický vývoj se neodehrává izolovaně, ale v souhře s významy dalších slov v dílčím systému. Tak *čitelný* s novým významem „jasný, srozumitelný, průhledný“ vedle jednoho z významů slova *průhledný* „lehce srozumitelný, pochopitelný, přen. zřejmý“ se usouvzátaňuje jako opozitum s novými významy u slov *neprůhledný* („nejasný, nesrozumitelný, netransparentní“: *neprůhledný kapitál s nejasným původem vzniku; neprůhledný rozpočet; neprůhledné hospodaření, neprůhledné podnikání; neprůhledná struktura; neprůhledná minulost*) a *neprůhlednost* („nejasnost, nesrozumitelnost, netransparentnost“): *neprůhlednost hospodaření politických stran; neprůhlednost posttotalitní ekonomiky; neprůhlednost vývoje*. Analogická je situace u b. výrazů *четлив, прозрачен – прозрачен метод на управление, прозрачни бизнес отношения, прозрачен пазар на горивата, прозрачен механизъм за провеждане на конкурс, прозрачен замисъл*.

Uspořádání v b. je znovu nesymetrické - zcela chybí synonymicky propojené hnízdo cizího původu (v č. patrně i pod vlivem angličtiny) *transparentní*,

transparentně, transparentnost, včetně opaků *netransparentní, netransparentnost*, srov. např. *transparentní politika v zemědělství; tvorba transparentních pravidel a zákonů; být transparentní* (o daňové soustavě, o politice vlády); *transparentnost dotačního systému* a opaky *netransparentní zákony, netransparentní přístup, netransparentní volby, netransparentnost politického rozhodnutí*.

Specificky česká je též opozitní dvojice *průchodný „přijatelný, uskutečnitelný bez větších překážek“* (o návrhu, projektu, řešení, zákonu ap.): *být politicky průchodný; jediná průchodná cesta ke snížení mzdových nákladů; průchodná legislativa*; a vedle toho *neprůchodný „nepřijatelný, neuskutečnitelný“: neprůchodný návrh zákona; politicky neprůchodný stav, aby noví vlastníci neměli přístup k dividendám; neprůchodná situace; neprůchodné řešení*. V b. se uplatňuje nemetaforická dvojice *приемлив, неприемлив: приемливи решения, приемливи условия, неприемливи кандидатури, приемлив вариант, неприемлив подход, неприемлива ситуация, неприемливи условия* apod.

Další skupinu tvoří výrazy, u kterých dochází k přenášení pojmenování podle **povahy předpokládaného objektu děje** (konkrétnost → abstraktnost), např. konkrétní → abstraktní lokalizace (místo → abstraktní rámec): srov. *kolíkovat (co)* s významem „vyznačovat nebo připevňovat kolíky“ při přenášení dostává význam „vymezovat, ohraničovat oblast působení (*kolíkovat si svůj prostor v oblasti podnikání*); obdobně *vykolíkovat (co)* se uplatňuje s novým významem „vymezit, vytyčit něco“: (*prezident se snaží vykolíkovat český politický prostor nově a po svém; jako ministr zahraničí vykolíkovat prezidentovi terén*). V b. neexistuje odpovídající sloveso, uplatňují se s podobným významem výrazy *маркирам, ограждам*, též příznakové *заплювам си*, které je pocíťováno jako hrubé či ironické.

Další příklady (zejména z publicistiky) mají expresivní ráz. Jde o přenášení typu konkrétní → abstraktní objekt působení: č. *masáž, masírování* (tělo → mysl) „trvalé, opakované, vmlouvavé přesvědčování někoho o určitých názorech (často prostřednictvím veřejných sdělovacích prostředků), vnucování mínění, svých názorů, představ, návodů k jednání“ (*provádět silnou masáž veřejného mínění; český občan podstupující masivní masáž médií; předvolební masáž; masírování veřejnosti hororovými sděleními z oblasti zdravotnictví*). Ovlivněn je též význam slovesa *masírovat* „provádět masáž“ (jak ve starém, konkrétním, tak i v novém významu): *nezainteresovaní občané jsou masírováni některými sdělovacími prostředky; lidé bez rozhledu o světě, masírování propagandou, jsou snadno náchylní podporovat nejrůznější extrémy; slova, s nimiž se dá velice dobře masírovat veřejné mínění*. V bulharštině tomuto sémantickému okruhu odpovídají metafory z jiných předmětných oblastí, srov. *обгазяване, обгазявам, облъчвам, зарибявам: всеки ден ни обгазяват с лоши новини; вестниците ни облъчват колко много ще ни е добре в Европейския съюз*. Vedle toho se používají paralelní metaforické výrazy č. *vytývání mozku*, b. *промиване на мозъци* podle angl. *brain washing*.

K tomuto okruhu můžeme volně přiřadit i přenosy významu typu **konkrétní, fyzikální pohyb → pohyb abstraktní, sociální**, např. u sloves jako č. *katapultovat (koho kam)*: z původního „uvést do pohybu pomocí katapultu“ (ASCS) se nověji ustaluje v úzu přenesený význam „vynést rychle někoho do vyššího společenského

postavení“ (SN1); podobně *katapultovat se* „použit, používat katapultu“ (ASCS) vedle „postoupit rychle dopředu (vzhůru) v nějakém pořadí, společenském žebříčku“: *zpěvák se katapultoval na špicí hitparády*. Zde dochází k přeskupení sémantických příznaků – rys „(za pomoci) katapultu“ je potlačen, a do popředí se dostávají charakteristiky pohybu „rychle, vzhůru, dopředu“. V b. ce používají metaforická slovesa *изстрелям, изстрелям се* „бързо (се) издигам“, ale i *качвам (се)* „с височайша помощ назначавам, бивам назначен на висок пост“, která ovšem nejsou nová.

Pro oblast počítačového výraziva užívaného zejména v profesní mluvě je charakteristické přenášení označení **přírodních či fyzických procesů na jevy z jiných oblastí** (na základě funkční podobnosti), např. na funkčnost strojů, přístrojů, programů apod. Jde zejména o nová slovesa a dějová substantiva, srov. č. *zamrznout* „přestat reagovat na příkazy uživatele“ (*po několika příkazech počítač zamrznul; při nedostatku opatrnosti může systém kdykoli zamrznout; později zamrzne i obrazovka*); *zamrznutí* „dílečí porucha projevující se tím, že počítač, program ap. nereaguje na příkazy uživatele“: *nejčastěji jde o zamrznutí klávesnice; ve hře dochází často k zamrznutí*; b. *зацикля; блокирам* (z jiné technické oblasti). Obdobně č. *obtekat* (o textu): *textem lze obtekat obrázky prakticky jakéhokoli tvaru; text může rámečky obtekat různým způsobem; text obtéká kolem obrázků; text obtéká obrázek zleva* (v b. se uplatňuje slovtvorný neologismus *рамкирам*). Dále v č. *spadnout* (o softwaru) „přestat fungovat“: *když program spadne, nefungují s ním celá Windows*; v b. se uplatňují jiné obrazy – *скапам (се), блокирам*: *програмата се скапа; компютърът блокира*. Tento okruh je v b. obzvlášť bohatý: *изтичам/прозраям диск, файл; дърпам / точка / тегля / информация от интернет; разбивам защита apod.*

Další neosémantizmy z oblasti publicistiky jsou specifické pro jednotlivá národní prostředí, srov. např. b. *бетонирам* „zatvrdjávám положение, pozici“: *с решението си съдът бетонира действията на комисията*. Na obecnějším obrazu *finanční injekce* se zakládá b. metaforické sloveso *инжектирам* „vnašám finanční prostředky“: *инжектират в кампанията хиляди евро*. Ryze bulharské je sloveso *санирам* „(za občerstvení, za standarda na život) upevnjujím, obnovujujím“, kdežto v č. se uplatňuje jen substantivum *sanace*, které ovšem není nové a má bohaté sémantické spektrum (viz ASCS). Celkově lze soudit, že u metaforických sloves v b. zcela dominuje tvoření s příponou *-iram* (*бетонирам, блокирам, клонирам, сърфирам* apod.) kdežto v č. je situace rozmanitější v souladu se specifickou českou konjugací a slovesnou slovtvorbou.

Specifické pro č. v jiných věcných oblastech je přenášení pojmenování přírodních či fyzických procesů na jednání lidí, např. *mlžit* „úmyslně zakrývat skutečnost nepřesnými výklady o ní; zastírat fakta nebo je částečně přerušovat“ *strany ve svých volebních programech mlží; vedení sportovního klubu mlžilo ze všech sil o svých nákupech hráčů*; analogicky *mlžení: ihned po volbách se rétorika strany změnila: namísto dosavadních proklamací o jednotě se dostavilo mlžení; mlžení v tisku o politické smlouvě*. V b. se uplatňují už existující výrazy *мъгляв, неясен* – *с мъгляви фрази ни заблуждават; неясни, мъгляви предизборни обещания и*

ангажименту. Z oblasti ekonomiky pocházejí metafory typu *ochlazení* „stagnace, pokles (cen)“ *po růstu cen v minulém měsíci se na burzu dostavilo mírné ochlazení cen*. V b. se používá paralelní výraz *замразявам* „fixiram rozměra na ceny ili dohodi za izvestno vreme i sledja da ne se promenja; spiram njaakva dejnost“: *замразяване цените на тока; бюджет на замразяване на реалните доходи; обявиха замразяване членството си в партията*.

Závěrem chceme ještě jednou zdůraznit různorodost a složité souvislosti lexikální dynamiky v oblasti neosémantizačních procesů. Snažili jsme se vystihnout a na příkladech demonstrovat důležitou úlohu metafory pro sémantický vývoj v dnešní češtině a bulharštině a ukázat vztahy a souvislosti, které doprovázejí vznik a uzualizaci metaforických označení. V konfrontačním plánu pozorujeme jednak metafory univerzální (často spojené s internacionálními vlivy), jednak metafory specifické pro jednotlivé jazyky, které jsou ovlivněny kulturními a historickými osudy národa, národní psychologií a specifickými rysy jazykových systémů. Šíření nových metaforických pojmenování odpovídá na různé pojmenovací potřeby, vyjadřuje rozmanité hodnotící postoje a je výsledkem stálé a všudypřítomné jazykové tvořivosti komunikujícího společenství.

LITERATURA:

ASCS: Akademický slovník cizích slov. Academia, Praha 1997.

Aleksiev 2005: Б. Алексиев, Функционална уместност на преводните еквиваленти на метафорични термини, Български език, 2005, č. 1, s. 20-33.

Blagoeva 2003: Д. Благоева, Интернационални и национални елементи в речниковия състав (аспекти на калкирането в съвременните славянски езици). In: *Internacionalizmy v nové slovní zásobě, ÚJČ AV ČR*, Praha 2003, s. 133-140.

Dolník 1984: J. Dolník, Vztahy mezi významami v polysémických slověch. *Slovenská reč* 49, 1984, č. 6, s. 329-337.

Dynamika 1989: Horecký, J. - Buzássyová, K. - Bosák, J. a kol.: *Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny*. Veda, Bratislava 1989.

Filipec 1962: J. Filipec, O přenášení významu v slovní zásobě, zvláště na základě podobnosti a soumeznosti, *AUC – Philologica, Slavica Pragensia IV*, 1962, s. 497-506.

Filipec-Čermák 1985: J. Filipec, F. Čermák, *Česká lexikologie. Studie a práce lingvistické* 20. Academie, Praha 1985.

Horecký 1986: J. Horecký, Neologizmy v súčasnej spisovnej slovenčine. *Kultúra slova* 20, 1986, č. 1, s. 6-12.

Horecký 1987: J. Horecký, Analogická nominácia, *Kultúra slova* 21, 1987, č. 5, s. 129-137.

Chloupek 1978: J. Chloupek, Publicistický styl jako pole jazykového vývoje. *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu*, Academia, Praha 1978, s. 35-41.

Chlupáčová 1982: K. Chlupáčová, K sémantické neologii v současné ruštině. *AUC – Philologica* 4-5. *Slavica Pragensia XXV*, 1982, s. 253-262.

Chlupáčová 1996: K. Chlupáčová, Из наблюдений над актуальной лексикой, *Rossica*, Praha 1996, c. 20-29.

- Lakoff - Johnson 2002:** G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory, kterými žijeme*, Host, Brno 2002.
- Lilova 2001:** M. Лилова, Нови съществителни от областта на компютърната лексика, резултат от семантична деривация. *Лексикографски преглед*, 2001, бр. 4, с. 13-22.
- Lilova 2004:** M. Лилова, Нови метафорични значения и тяхната роля в съвременния български език. *Българска реч*, 2004, бр. 2, с. 37-40.
- Markowski 2004:** A. Markowski, O pojęciu i typach internacjonalizmów semantycznych. *Poradnik językowy*, 2004, č. 2, s. 38-50.
- Martincová 1983:** O. Martincová, *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*, Univerzita Karlova, Praha 1983.
- Mravinacová 2004:** J. Mravinacová, K problematice neosémantizmů internacionální povahy. In: *Varia XI. Zborník materiálov z XI. kolokvia mladých jazykovedcov*. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť 2004, s. 18-21.
- Mravinacová 2005:** J. Mravinacová, Neosémantizmy vzniklé pod vlivem cizího jazyka, In: *Neologizmy v dnešní češtině, ÚJČ AV ČR, Praha 2005*, s. 180-186.
- Perniška 1993:** E. Пернишка, За системността в лексикалната многозначност на съществителните имена, Издателство на БАН, София 1993.
- Popova 1986:** M. Попова, Метафората като средство за номинация. *Български език*, 1986, кн.1, с. 22-32.
- Rangelova 2005:** A. Rangelova, Neosémantizmy a neosémantizační procesy. In: *Neologizmy v dnešní češtině, ÚJČ AV ČR, Praha 2005*, s. 180-186.
- RBE:** Речник на българския език, 1-13, Издателство на БАН, 1977-2005.
- RNDZ:** E. Пернишка, Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи и значения в българския език. Наука и изкуство*, София 2001.
- SN1:** O. Martincová a kol., *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Academia, Praha 1998.
- SN2:** O. Martincová a kol., *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Academia, Praha 2004.
- SSJČ:** *Slovník spisovného jazyka českého, Nakladatelství ČSAV, Praha 1960-1971*.

ЗА МЕТАФОРИТЕ ОТ АНТРОПОМОРФЕН ТИП В РУСКИ, БЪЛГАРСКИ И ЧЕШКИ ЕЗИК

Иван Чобанов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

В семантичната структура на многозначната дума се обособяват два типа отношения на неговите значения – това са главното и частното значение. Главното значение е инвариантното, което в семантичен план е най-конкретно и ясно; вариантите значения се отличават по степента на близост с инвариантното значение. Между тях се установяват йерархични отношения, ако се изходи от тяхната семантика.

Има различни пътища за развитие на полисемията, но един от най-разпространените е метафоризацията. Посоката, в която се появяват нови значения, е от света на човека към света на природата. Като пример можем да посочим многобройните названия на предмети от бита и производствена сфера, както и именуването на части от плодове и зеленчуци, географски обекти и т.н.

Сходството между предметите и явленията, върху които се основават метафоричните пренасяния на значението, са най-разнообразни:

- по форма: гребен на вълната, яйца на очи и др.;
- по разположение в предмета: нос на обувка, нос на лодка (параход); корем на лодка (самолет, кораб, лодка); рамо на триъгълник, рамо на лост, рамо на пергел, рамо на кран;
- по функция: дясна ръка; ухо на гърне; ухо на игла и др. (Вендина, с. 138 – 139).

„Картината на света, запечатана в естествените езици, е видяна от очите на човека, чува е от неговия слух, осмислена е от неговото предписмено и затова наивно съзнание“ (Мечковская, с. 41). Семантиката на естествените езици фиксира тази картина на света, която е била достъпна до съзнанието на хората – това е периодът на формирането на ядрото на лексикалната система. (Мечковская, с. 40).

В отделните езици се наблюдава тенденция за метафорично пренасяне на думите, като пътят за развитие на новите значения се подчинява на общи тенденции. Една от тези тенденции е пренасянето на названията на човешкото тяло

върху неодушевени предмети – това са метафорите от антропоморфен тип (Общее языкознание, с. 363).

В настоящето изследване обект на нашето внимание са названията на частите на човешкото тяло и тяхната метафорична употреба в славянските езици. Поради липса на място не изследваме семантичната структура на тези думи във всички славянски езици, а в своите наблюдения се ограничаваме върху материал от руски, български и чешки език, а като базов език използваме българския език. Своите наблюдения осъществяваме върху примери, ексцерпирани от тълковните речници на български, руски и чешки език, както и от двуезичните речници. Списъкът на метафоричната употреба на названия на частите на човешкото тяло може да бъде разширен за сметка на лексеми от терминологичната лексика (срв.: в чешкия език има 29 съчетания с hlava, а в българския – 23 с глава), но ние се ограничаваме само в рамките на общоупотребимата лексика.

В списъка на названията на частите на човешкото тяло включваме само тези, които по метафоричен път са развили обема на семантичната си структура: бял дроб, брада, глава, гръб, гърло, език, жила, зъб, кожа, коляно, корем, крак, лице, нос, око, пета, пъп, рамо, ръка, стъпало, сърце, тил, ухо, чело, черво, шия.

По своя произход в изследваните езици названията на човешкото тяло възхождат към ядрото на изконната славянска лексика, независимо че невинаги те съвпадат в отделните езици (срв. бълг. крак, рус. нога, чеш. pařa; бълг. лице, рус. лицо, чеш. tvář; бълг. гръб, рус. спина, чеш. záda).

В някои от езиците има отделни думи за една и съща част на тялото и на човек, и на животно, докато в българския език има само една. При това и двете развиват допълнителни метафорични значения, но за назоваването на различни части на предметите. Например: чеш. záda – „гръб на човек“; záda – „гръб на дреха; тил“; hřbet – „гръб на животно“; hřbet knihy – „гръб на книга“, hřbet vlny – „гребен на вълната“; hřbet ruky – „обратната страна на ръката“; horský hřbet – „планински хребет“;

Несъмнен интерес представлява фактът, че в отделните славянски езици названията на човешкото тяло са послужили като основа за метафорично разширяване на семантиката. В някои случаи те са заменени от други думи (най-често в тяхното инвариантно значение – срв.: бълг. лице на триъгълник; рус. лицо треугольника; чеш. povrh trojúhelníka;).

Въпреки че в лексикографската практика няма единен подход относно поднасянето на названията на човешкото тяло, появилите се нови значения в резултат на тяхната метафорична употреба като производни се поднасят в края на речниковата статия. Например:

- Гърло – 1. Най-задната част от устната празнина, в която започват хранопроводът и трахеята.
2. Дихателна тръба, гръклян.
3. Предна част на шията, гуша.
4. прен. Горна тясна част или отвор на съд.

5. прен. Човек, лице. (БТР).
- Горло** – 1. Передняя часть шеи, заключающая в себе начало пищевода и дыхательных путей.
2. Полость позади рта (зев, глотка и гортань).
3. Верхняя суженная часть сосуда.
4. Узкий выход из залива, устья (спец.).(СО).
- Хрдло** 1. Vtitřní část krku
2. Krk – štěhlé hrdlo
3. Co se podobá krku – hrdlo láhve
4. Potrestat na hrdle smrtí – být odsouzen k smrti (Slovník 1978).

Българските анатомични названия, развили метафорични значения от антропоморфен тип, имат следните съответствия в сравняваните славянски езици:

1. Използва се съответният анатомичен термин:
- ЗЪБ:** зъб на колело – чеш. zub na kole;
зъб на пила: чеш. zub na pile;
зъб на брана: рус. зубья бороны;
зъб на вила: рус. зубья вил; чеш. zub.
- КОЛЯНО:** коляно (род, поколение) – рус. колено; чеш. koleno (pokolení);
коляно на тръба: рус. колено трубы; чеш. koleno trouby;
коляно на река – рус. колено (изгиб, поворот);
коляно на растение (бот.) – рус. колено.
- ЛИЦЕ:** лице на плат – рус. лицо ткани (лицевая сторона материи);
частно лице: рус. частное лицо;
юридическо лице: рус. юридическое лицо;
официално лице: рус. официальное лицо;
физическо лице: рус. физическое лицо;
лице (лингв.) – рус. категория лица;
политическо лице: рус. политическое лицо;
- НОС:** нос на кораб – рус. нос корабля;
нос на лодка – рус. нос судна, лодки;
нос на самолет – рус. нос самолета; чеш. nos letadla
- ГЛАВА:** глава на колона – рус. голова колонны;
глава добитък -рус. голова (единица счѐта скота);
глава на семейство – рус. глава семьи, чеш. hlava rodiny;
държавен глава – рус. глава государства, чеш. hlava státu;
глава на книга – рус. глава книги, чеш. hlava v knize;
глава зеле – чеш. kapustná hlava (hlávka kapusty),
- ЕЗИК:** език на камбана – рус. язык колокола;
език на пламък – рус. язык пламени; чеш. jazyki plamene;
огнен език – рус. огненные языки; чеш. ohnivé jazyki;
език на обувка: чеш. jazyk v botě;
жив език – рус. живой язык;

- мъртъв език – рус. мертвый язык;
писмен език – рус. письменный язык;
поетичен език – рус. поэтический язык; чеш. básnický jazyk ,
научен език – рус. научный язык;
- ЖИЛА: златоносна жила – рус. золотоносная (золотая) жила; чеш. zlatonosná žíla;
кварцова жила – рус. кварцевая жила;
поетична жилка – рус. поэтическая жилка (поэтическая струнка!); чеш. básnická žíla (básnické vlhy);
- ГЪРЛО: гърло на бутилка – чеш. hrdlo láhve;
гърло на стомна – рус. горло кувшина;
гърло на река – рус. устье реки (горло);
- КРАК: крак на маса – чеш. noha stolu;
- РАМО: рамо на лост – рус. плечо рычага; чеш. rameno páky;
рамо на ъгъл (геом.)– чеш. rameno uhlu (strana trouhelníka)
рамо на кран – чеш. rameno jeřabu;
- РЪКА: силна ръка – рус. крепкая рука (власть, сила); чеш. silné (tvrdé) ruki;
лека ръка – рус. легкая рука; чеш. lehká ruka;
опитна ръка – рус. опытная рука; чеш. zkušená ruka;
дясна ръка – рус. правая рука; чеш. pravá ruka;
- СТЪПАЛО: стъпало на чорап – рус. ступня (чулка, носка); чеш. chodidlo;
- СЪРЦЕ: център на града – рус. сердце города (центр города); чеш. srdce (centrum)
- УХО: ухо на гърне (дръжки) – чеш. ucho u hrnce.
2. Използва се производна дума от анатомичния термин (най-често де-минутив):
- ГЛАВА: глава лук – рус. головка лука (луковица), чеш. hlavička cibule;
глава мак – рус. головка мака;
глава чесън – рус. головка чеснока; чеш. hlavička česneku;
глава на винт – рус. головка (шляпка) винта; чеш. hlavka šroubu;
глава на ракета – рус. головка (боеголовка) ракеты; чеш. hlavičce rakety;
глава на гвоздей – рус. шляпка гвоздя, чеш. hlavka hřebíku;
глава на басгун – рус. набалдашник, чеш. hlavička.(nástavek).
- ГРЪБ: гръб на дреха – рус. спинка одежды (задок одежды);

- гръб на стол – рус. спинка стула;
гръб на езика – рус. спинка языка, чеш. hřbet jazyka;
 ЕЗИК: език на брава – рус. язычок в замке;
език на обувка – рус. язычок ботинка;
език на везни (стрелка на везни) – рус. СТРЕЛКА ВЕСОВ;
 чеш. jazyček vah.
 ЖИЛА: жила на лист – рус. жилка на листьях; чеш. žilka;
мрамор с жили – рус. мрамор с жилками
 ЗЪБ: зъб на колело – рус. зубцы колеса,
зъб на трион – рус. зубцы пилы;
 КОЛЯНО: коляно на стъбло – чеш. kolénko (kolínko)
 КРАК: крак на маса – рус. ножка стола, чеш. noha, nožka;
 НОС: нос на чайник – рус. носок чайника;
нос на обувка – рус. носок обуви.
 УХО: ухо на игла – рус. игольное ухо; чеш. ouško jehly.

3. Използва се друг анатомичен термин.

- ГЛАВА: глава (чело) на колона – рус. голова колонны; чеш. čelo;
глава цвекло – чеш. krk řepy;
 ЕЗИК: език на звънец – чеш. srdce zvonu;
езиче (брада) на ключ – рус. бородка ключа;
 РАМО: рамо на пергел – рус. ножка циркуля;
 ТИЛ: тил на брадва – чеш. hlavka sekery;
 УХО: ухо на гърне – рус. ручка кувшина;

4. В другите славянски езици се използва неанатомичен термин.

- ГЛАВА: глава добитък – чеш. kus;
глава зеле – рус. кочан капусты;
глава маруля – рус. кочан салаты;
глава на книга – чеш. kapitola (остар. hlava);
глава на гвоздей – рус. шляпка гвоздя;
глава на бастун – рус. набалдашник;
 ГЪРЛО: гърло (ждрело) – рус. ущелье;
гърло на река – устье реки (Словарь Ожегова – горло);
 КОЛЯНО: коляно на река – чеш. zákutí ohbí; osuhb;
 ЛИЦЕ: лице на триъгълник – рус. площадь (поверхность) треуголь-
 ника; чеш. – rovň trojúhelníka;
лице (човек) – чеш. osoba;
лице (грам.) – чеш. osoba;
лице на къща – чеш. fasáda (průčelí);
лице на плат – чеш. líc;
вещо лице – рус. эксперт; чеш. úřední znalec;
доверено лице – чеш. důvěrník;
историческо лице – чеш. historická osobnost;

- официално лице – чеш. úřední osoba;
частно лице – чеш. soukromá osoba (soukromník);
юридическо лице – чеш. právnická osoba;
- НОС: нос (геогр.) – рус. мыс; чеш. mys;
нос на обувка – чеш. špička;
нос на кораб – чеш. příd';
нос на чайник – чеш. hubička;
- РАМО: рамо на планина – рус. склон горы;
- СЪРЦЕ: сърце на града – рус. центр города; чеш. – centrum (srdce);
сърце на диня – чеш. jádro (vnítřek)
сърце на земята – чеш. vnítřek země;

В лексикалните системи на руския и чешкия език има редица примери на метафорична употреба на анатомични названия, липсващи в българския език, например:

руски език: глава църкви – купол на църква; глазок – шпионка; зубок чеснока – скилидка чесън; ножка цвета – стъбло на цвете; ножка грибы – пънче на гъба; ножка рюмки – столче на чаша; рука – почерк; язычок – мъжец;

чешки език: hlava stromu – връх на дърво; hlava hory – връх на планината; hlavička – щамп; jetelová hlavička – връх на детелина; čelo – фасада; nožka sklenički – столче на чаша; šije – провлак; pata – подножие на планина; pata kolmíce (геом.) – основа на перпендикуляр; rameno řeky – ръкав на река; ruka (rukopis) – почерк.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Български тълковен речник. София, БАН, 1976. (БТР)
- Вендина 2001: Т. И. Вендина. Введение в языкознание. Москва, 2001.
- Мечковская 1986: Н. Б. Мечковская. Социальная лингвистика. Москва, 1986.
- Мечковская 2003: Н. Б. Мечковская. Общее языкознание. Москва, 2003.
- Общее языкознание. Минск, 1983.
- Павлович 1976: А. И. Павлович. Чешско-русский словарь. Москва, 1976.
- Прошек 1958: Б. Прошек. Българо-чешки и чешко-български технически речник. Прага, 1958.
- Русско-чешский словарь, т. I – II, Москва, 1978.
- Ожегов 1984: С.И.Ожегов. Толковый словарь русского языка. Москва, 1984.(СО)
- Чешско-русский словарь, т. I – II, Москва, 1973.
- Чешко-български речник, т. I – II, София, 2003.
- Slovník 1978: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha, 1978

ЗА НЯКОИ ДЕПРОПРИАЛНИ НАЗВАНИЯ В НАЙ-НОВОТО СУБСТАНТИВНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ НА БЪЛГАРСКИЯ И ЧЕШКИЯ ЕЗИК ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ЕЗИКОВИТЕ ТЕНДЕНЦИИ

Цветанка Аврамова
Институт за български език, София

Abstract

Докладът изследва названията, образувани от съществителни собствени имена (проприи) с помощта на суфиксите -изъм/-izmus и -щин(а) (в бълг.), от гледна точка на тяхната принадлежност към демократизацията и интелектуализацията като едни от водещите тенденции в най-новото субстантивно словообразуване на българския и чешкия език.

The substantives derivated from nomina propria with suffixes -изъм/-izmus and -щин(а) (in Bulgarian) from the point of view of their belonging to the democratization and intelectualization as two of the basic tendencies in the formation of neologisms in Bulgarian and Czech are discussed in the paper.

Keywords

democratization, intelectualization, mutation

0.1. Обект на доклада са субстантивите, образувани от съществителни собствени имена (проприи) с помощта на суфиксите **-изъм/-izmus** и **-щин(а)** (в бълг.), от гледна точка на тенденциите в най-новото субстантивно словообразуване на българския и чешкия език.

1.0. С интернационалния суфикс **-изъм/-izmus** в двата езика се създават деривати, мотивирани както от проприи, така и от апелативи (последните обаче не са обект на настоящото изследване). По модела на интернационални съществителни като *тачъризъм / thatcherizmus* (и по-старите *ленинизъм / leninizmus*, *сталинизъм / stalinizmus*) в края на ХХ и началото на ХХІ в. в българския и чешкия език възникват редица нови деривати, мотивирани от съществителни собствени имена. Тук ще бъдат разгледани само хибридните съществителни, производни от имена на лица, свързани с българската и чешката (също и словашката) политическа действителност, като: *доганизъм* (от *Доган*), *желевизъм*

(от Желев), *живковизъм* (от Живков) и *тодорживковизъм* оказ. (от Тодор Живков), *костовизъм* (от Костов), *klausuzmus* (от Klaus), *mečiarizmus* (от Mečiar) и др. Тези единици означават определена идейна, политическа или друга доктрина, свързана с лицето, назовано от мотивиращата субстантивна основа, срв. *желевизъм* – 'политика, създадена и провеждана от Ж. Желев; политика в този дух', *klausizmus* – 'politika v duchu ekonomických a politických názorů V. Klause'.

1.1. В словообразователните изследвания на българския и чешкия език съществителните на -изъм/-izmus, назоваващи определени идейни, философски, политически, научни и др. течения (както и останалите съществителни, оформени с този формант), се характеризират като транспозиционни образувания от категорията *nomina essendi*, чеш. *jména vlastností a stavů*¹ (Радева 1991: 148–149; Докулил 1996: 93). По същия начин са разгледани съответните съществителни на -изм в руски (срв. напр. Руска граматика 1970: 81, 95; Ирачек 1971: 105 и сл.²).

1.2. Лексикалната и словообразователна семантика на съществителни като *живковизъм*, *klausizmus* и др. обаче поставя под съмнение подобна трактовка. Известно е, че при транспозицията се назовава същото съдържание от действителността, възприето в рамките на друга понятийна категория, при което лексикалното значение на мотивиращата основа съществено не се променя (Курилович 1962³; Докулил 1962: 43–46; 1996: 92⁴; Радева 1991: 12–13). В случая обаче няма „пренасяне“, транспониране на дадено понятийно съдържание от една категория в друга, а назоваване на нов денотат. Ето защо такива съществителни не може да се определят като транспозиционни. Не случайно в „Gramatyka współczesnego języka polskiego“ съществителните на -izm/-yzm са характеризирани като мутационни деривати от категорията *nazwy abstrakcyjnych cech, czynności, stanów* (Полска граматика 1998: 450).

В свое предишно изследване (вж. Аврамова 2003: 82–84) ние разглеждаме съществителните от типа *желевизъм*, *костовизъм* и др. като мутационни деривати от категорията *nomina resultativa*. Тяхното словообразователно значение може да се представи с парафразата 'това [доктрина, политика, (стил на) поведение и др.], което е създадено от субекта, назован с мотивиращото съществително име' или 'резултат от действието / дейността на субекта'. Чрез десубстантивната словообразователна основа се експлицира ОБ-агенс, а чрез СФ – ономасиологичният мотив (резултатът от действието). Действието (дейността), представляващо ономасиологичната връзка, не се експлицира на формално рав-

¹Така са означени в TŠČ 2, 1967 – в таблицата на стр. 747 и сл. В самото изследване категорията не е представена. В МС 1, 1986 съществителните на -ismus също не са представени. У Докулил 1996 те са означени с термина *názvy vlastností*.

²И. Ирачек използва термина имена качества (*nomina qualitatis*).

³Вместо транспозиция авторът употребява термина синтактична деривация.

⁴В други изследвания М. Докулил показва, че въпреки запазването на общото лексикално значение, при транспозицията все пак настъпват определени изменения в посока абстрактност → конкретност и др. (вж. по-подробно Докулил 1982/1997).

нище. Конкретизирането на резултата (като политика, доктрина, направление и др.) се извършва на по-повърхностно равнище на абстракция – лексикалното.

1.3. Трябва да отбележим, че броят на новите депроприални хибридни деривати в българския език е по-голям, отколкото в чешкия. Така напр. в първия том на речника на неологизмите NSĚ 1 не са посочени такива образувания, а във втория том NSĚ 2 са включени само две (вж. по-горе). От друга страна, заслужава внимание фактът, че само в българския език, наред със съществителните, мотивирани от фамилни имена на лица, се създават и названия, мотивирани от лични имена (някои от които умалителни), напр. *пешовизъм* (от умалителния вариант *Пешо* на името *Петър* – за Петър Младенов, първият президент, избран след Т. Живков в края на 1989 г.), *жановизъм* (от името на бившия министър-председател Жан Виденов). Използването на личното име, често в неговия умалителен вариант, е израз на фамилиарност, скъсена дистанция, често съчетани с отрицателна оценка към назованите явления.

2.0. Със суфикс **-щин(а)** в българския език се образуват абстрактни съществителни със значение 'отрицателно) качество, характерни черти, присъщи на лицето, назовано с мотивиращото съществително име' (Радева 1991: 147–148; Аврамова 2003: 122). Поради това че качеството обикновено се проявява в определено поведение, производните съществителни изразяват и значението 'проява, поведение на лицето, назовано с мотивиращата основа'. Тези названия са производни от апелативи, напр. *комплексарщина* разг. 'качество или състояние, поведение на комплексар', *мачовщина* разг. 'качества или проява на мачо' и др. (вж. по-подробно Аврамова 2003: 122).

2.1. За целта на настоящото изследване от съществено значение е фактът, че в края на ХХ в. с формант **-щин(а)** започват да се създават и *депроприални* оказинални названия като *вуцовщина* оказ., *соколовщина* оказ., *тодорживковщина* оказ. Моделът за образуване на абстрактни съществителни от *nomina propria* е много продуктивен в руския език, където през втората половина на 80-те и 90-те г. се създават множество подобни единици (напр. *сталинщина*, *брежневщина*, *гайдаровщина* и др.) (Земская 1996: 101).

2.2. Съществителните имена, оформени със суфикс **-щин(а)**, изразяват неодобрително отношение към лицето, характеризирано като носител на качеството или поведението (Радева 1991: 148).

2.3. Както съществителните на **-изъм/-ismus** (деапелативни и депроприални), така и съществителните на **-щин(а)** в малкото на брой словообразователни изследвания, които ги разглеждат, се причисляват към транспозиционните деривати от категорията *nomina essendi* (Радева 1991: 147–149). Съпоставката на лексикалното значение на изходните и на мотивираните единици обаче показва, че то не е едно и също, както при същинските транспозиционни образувания. Не може да се приеме, че единици като *вуцовщина* и *соколовщина* (както *комплексарщина*, *мачовщина*, *папаращина*, *братовчедщина* и др.) са средства за номинализация. Както названията на **-изъм/-ismus**, така и тези на **-щин(а)** са същински мутационни образувания.

3.1. Съществителните имена на **-изъм/-izmus** и **-щин(а)** са абстрактни названия. От гледна точка на езиковите тенденции създаването на абстрактна лексика се смята от изследователите за присъщо на интелектуализацията на книжовния език (Хавранек 1932: 48–49 / 1963: 39; Ницолова 1980; Мурдаров 1983: 78; Бузашиова и кол. 1988; DSZSS 1989: 246). Интелектуализацията включва също така използването на интернационални форманти за образуване на нови думи (Ницолова 1980; Мурдаров 1983: 25; DSZSS 1989: 246), както и разглежданият формант **-изъм/-izmus**. От тази гледна точка би трябвало съществителните имена, образувани с формантите **-изъм/-izmus** и **-щин(а)**, да се включват към тенденцията към интелектуализация. (Терминът тенденция тук се използва съгласно определението му, направено от К. Гутшмит 1998а,б).

3.2. От друга страна, по-голямата част от изследваните депроприални съществителни, особено онези, които са мотивирани от лични (дори умалителни) имена, са маркирани от стилистико-прагматична и конотативна гледна точка: изразяват отрицателно отношение на езиковите носители към назованото явление. Единствено депроприалните названия на **-изъм/-izmus**, производни от фамилни имена (в случая: на политици), са книжовни; останалите принадлежат към разговорната и дори субстандартна сфера (ако под субстандартна се разбира сферата, която е извън книжовния език и разговорната реч). Конотацията при названията на **-изъм/-izmus**, мотивирани от лични имена, се дължи на съчетаването на форманта с произвеждащата основа: както бе посочено, с този формант се създава абстрактна производна лексика, характерна за „високите“ стилистични пластове на книжовния език – в разглеждания случай с него се образуват названия на политически, идейни и др. платформи, течения и др. Когато формантът се свърже с произвеждаща основа не на фамилно, а на лично име, още повече – в неговия умалителен вариант, се поражда експресия.

3.3. Образоването на разговорни, субстандартни, неузвални (оказионални) и експресивни названия се определя от изследователите като проява на различни тенденции: прагматични (Нагурко 2001), прагматико-стилистични (Онхайзер 2003), тенденция към езикова икономия (Нешчименко 2003), тенденция към демократизация (напр. Бузашиова и кол. 1988; DSZSS: 245, 295 и сл.; Аврамова 2003: 124–125). Възможността за отнасянето на едно и също явление към няколко тенденции в зависимост от избраната гледна точка е посочена от К. Гутшмит (1998а,б).

3.4. Като се имат предвид изложените разсъждения, тук се застъпва становището, че само съществителните, образувани от *фамилни* имена с помощта на формант **-изъм/-izmus**, могат да се разглеждат като проява на интелектуализацията на книжовния език. Останалите съществителни [на **-изъм/-izmus** и на **-щин(а)**] са типични проявления на демократизацията (която включва според нас и експресивните названия), разбираана в по-общ план като неспазване на установените книжовни норми и правила за образуване на думи, и налагане на нови, които именно поради своята новост и необичайност все още остават извън нормите на книжовния език.

4.0. Наред с изразяването на пейоративно отношение към назованото явление, фактът, че в българския език възникват съществителни, назоваващи политическа или друга доктрина, направление и др. от лично (*умалително*) име свидетелства и за липсата на дистанция между носителите и потребителите на езика, и личността, създател или изразител на назованата доктрина или направление (експлицирана чрез мотивиращата основа). Ако прекрачим границите на словообразуването, в тази фамилиарност бихме открили част от българския национален “роднински” манталитет, наследен от патриархалното минало и липсата на държавност в продължение на векове, който не допуска авторитетите, пиедалите и разстоянията. Не е случайно, че в чешкия език (поне засега) не се откриват съществителни, производни от лично име; пейоративността, когато е умишлено целена, там се постига с други средства (но това е предмет на отделно изследване).

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Аврамова 2003: Цв. Аврамова, *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*. София, 2003.
- Бузашиова и кол. 1988: К. Buzássyová a kol., *Динамика словней zásoby súčasnej slovenčiny*. В: *Československá slavistika*, 1988.
- Руска граматика 1970: *Грамматика современного русского литературного языка*. (Отв. ред. Н. Ю. Шведова). Москва, 1970.
- Гутшмит 1998а: К. Гутшмидт, *Обице тенденции и специфические формы их реализации в современных славянских языках*. – *Jazykovedný časopis*, 49, № 1–2.
- Гутшмит 1998б: К. Гутшмидт, *Понятието тенденция в Пражката лингвистична школа и неговото значение за синхронното изучаване на славянските езици*. В: *Slavica Pragensia ad tempora nostra*, Praha, 1998.
- Докулил 1962: М. Dokulil, *Tvoření slov v češtině*. 1. *Teorie odvozování slov*. Praha, 1962.
- Докулил 1982/1997: М. Dokulil, *K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice*. – *Slovo a slovesnost*, 43, 1982, № 4 // *Obsah. Výraz. Význam. Výbor z lingvistického díla Miloše Dokulila I*. Praha, 1997.
- Докулил 1996: М. Dokulil, *Tvoření slov*. В: *Čeština – řeč a jazyk*. (М. Čechová a kol. autorů), Praha, 1996.
- Земская 1996: Е. А. Земская, *Активные процессы современного словопроизводства*. В: *Русский язык конца XX столетия (1985 – 1995)*. Москва, 1996.
- Ирачек 1971: Й. Йирачек, *Интернациональные суффиксы существительных в современном русском языке*. (*Структурно – сопоставительное исследование*). Brno, 1971.
- Курилович 1962: Е. Курилович, *Деривация лексическая и деривация синтаксическая. К теории части речи. Очерки по лингвистике*. Москва, 1962.
- Мурдаров 1983: Вл. Мурдаров, *Съвременни словообразователни процеси*. София, 1983.
- Нагурко 2001: А. Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*. Warszawa, 2001.

- Нещичменко 2003: Г. П. Нещичменко. *Проявление тенденции экономики в номинации славянских языков. Восточно- и западнославянские языки*. В: Komparacja współczesnych języków słowiańskich, 1. Słowotwórstwo / Nominacja (Red. I. Onheiser). Opole, 2003.
- Ницолова 1980: Р. Ницолова, *За интелектуализацията на съвременния български книжовен език*. В: Проблеми на езиковата култура. София, 1980.
- Онхайзер 2003: I. Onheiser. *Прагматико-стилистическая дифференциация словообразовательных средств и тенденция ее стирания*. В: Komparacja współczesnych języków słowiańskich, 1. Słowotwórstwo / Nominacja. (Red. I. Onheiser). Opole, 2003.
- Полска граматика 1998: *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia* (Red. Grzegorzcykowa, R. Laskowski, H. Wróbl). Wydanie drugie, zmienione. Warszawa, 1998.
- Радева 1991: В. Радева. *Словообразуването в българския книжовен език*. София, 1991.
- Хавранек 1932 / 1963: В. Havránek, *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*. В: Spisovná čeština a jazyková kultura (uspořádali B. Havránek, M. Weingart). Praha, 1932 // Studie o spisovném jazyce. Praha, 1963.
- DSZSS 1989: J. Horecký, K. Buzássyová, J. Bosák a kol. *Dynamika slovné zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, 1989.
- МČ 1, 1986: *Mluvnice češtiny*. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. (Věd. red. Jan Petr). Praha, 1986.
- NSČ 1: Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině 1. Slovník neologizmů*. Praha, 1998.
- NSČ 2: Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině 2. Slovník neologizmů*. Praha, 2004.
- TSČ 2, 1967: *Tvoření slov v češtině*. 2. *Odvozování podstatných jmen*. (Fr. Daneš, M. Dokulil, J. Kuchař a kol. Věd. red. B. Havránek). Praha, 1967.

FUTURUM A MODALITA PŘÍSPĚVEK K AREÁLNÍMU ZKOUMÁNÍ SLOVANSKÝCH JAZYKŮ

Eva Pallasová
(Masarykova universita v Brně)

1.1. Srovnávací studia jednotlivých slovanských jazyků v oblasti modalit se ukazují jako velmi přínosná z hlediska typologického. Na jedné straně lze totiž rozlišit například češtinu, slovenštinu, polštinu a ukrajinštinu, v nichž se hojně užívá časovaných osobních modálních sloves, a na straně druhé ruštinu, která dává přednost modálním predikativům. Právě na tuto skutečnost upozornil již více než před třiceti lety Jaroslav Porák, když se zabýval východoslovanskými a západoslovanskými modálními systémy. Češtinu a ruštinu označil za dva extrémy: ruština představuje tendenci archaickou, čeština je tendencí modernizující a skrze němčinu a možná i středověkou latinu je hnací silou evropeizace (Porák 1968). Proces přejímání modálních sloves *müssen* (méně často *dürfen*) z němčiny zasáhl i jazyky jihoslovanské (i když tam se projevil nepřímo prostřednictvím kalkování). Začal ve slovinštině a nikdy se nerozšířil až do bulharštiny (Hansen 2000).

Porákova teze, že evropštější východoslovanské a západoslovanské jazyky užívají časovaná osobní modální slovesa, je dnes velmi aktuální a nachází oporu v hypotéze tzv. evropského jazykového svazu, označovaného jako standardní obecná evropština – **Standard Average European**: právě verbálnost modalit by mohla být vedle modální polyfunkčnosti slovesných modálních výrazů jedním z jeho hlavních rysů (Auwera – Ammann – Kindt, v tisku).

1.2. Typologická srovnání slovanských jazyků se nabízejí rovněž v oblasti futurálnosti, která je s modalitou přímo spojená geneticky i sémanticko-pragmaticky. Abychom mohli posoudit dnešní situaci, pokud jde o vyjadřování futura v slovanských jazycích, bylo by zapotřebí vzít v úvahu, jak se sémantika a výrazové prostředky gramatického času postupně vyvíjely a diferencovaly - jak imanentně, tak i v interakci s neslovanskými jazyky. To je ovšem nesmírně složité a rozsáhlé slavistické téma, z něhož můžeme uvést jen několik důležitějších momentů – zaměříme se především na vývoj analytického futura.

Již František Kopečný (1955) ukázal, že tvoření analytického futura patří k základním kritériím pro dělení současných slovanských jazyků. V obecných rysech platí toto:

V jazycích západoslovanských a východoslovanských převládá tvoření analytického futura s *буду* ve spojení s infinitivem, a to od sloves nedokonavých

(*буду psát*); u dokonavých sloves je ve funkci futura dokonavý přezens (*napíší*). Pouze polština s kašubštinou užívají také spojení *буду* s *l*-ovým přičestím (*będę pisał*). Futurum typu *буду* ve spojení s infinitivem je poměrně pozdní slovanský novotvar. Podobné futurum vytvořila i sousední oblast německá.¹

Během historického vývoje západoslovanských a východoslovanských jazyků se ovšem reference k budoucnosti mohla vyjadřovat také jinými formami opisného futura, a to: modálním futurem se slovesy *мít* a *chtít* a konstrukcemi s fázovými slovesy (*заčnú*). V ukrajinštině a na části běloruského území se později taková opisná forma s fázovým slovesem *уму* gramatikalizovala a vytvořila syntetizovaný tvar typu *робитимы* ← *робити* + *уму*, tj. INFINITIV + (*у*)*му*, který je rovnocenný s formami *буду* + INFINITIV.² S perifrastickým futurem modálním (*chtít* + INFINITIV) se dodnes setkáváme v současné lužické srbštině.

Slovanský jih (s výjimkou slovinštiny) se vyhraňuje proti slovanskému západu a východu analytickým futurem tvořeným částicemi vzniklými z původních modálních sloves *chtít* a *мít*. V bulharštině a makedonštině se formy futura tvoří pomocí částic *уме* a *ке*, popř. *няма* + *да*, *има* + *да* a *нема* + *да* ve spojení s indikativem přítomnosti. V charvátštině a srbštině se užívají tzv. krátké formy slovesa *hteti*, tj. *ću* ve spojení s infinitivem. Ve slovinštině se postupně ve funkci futura ustálily konstrukce typu *буду* + *l*-ové přičestí (*bom pisał*).

Slovinština má tak společné rysy jednak se slovanským severem, jednak se slovanským jihem. Spolu s převažující tendencí jazyků slovanského severu gramatikalizuje analytické futurum s *буду*. Ve shodě s ostatními jazyky jihoslovanskými však užívá analytického futura od sloves nedokonavých i dokonavých.

Ostatní jihoslovanské jazyky v tvoření analytického futura spíše souvisí s řečtinou, rumunštinou a albánštinou.³ Také tyto jazyky konstruují futurum s pomocí částic, které se vyvinuly z modálních výrazů.

2.1. Chceme-li proniknout do soustavy temporálních vztahů, musíme si uvědomit, že pojem gramatického času, jak je ztvárněn skrze různé temporální systémy ve všech jazycích světa, odráží jeho lidské prožívání. Zkušenost člověka zachycená v řeči přítomnosti odkazuje vždy k aktu promluvy; což řečeno jinými slovy znamená, že jednotlivé události mluví situuje vzhledem k okamžiku promluvy (*hic et nunc*). Z tohoto hlediska, jak upozorňuje Émile Benveniste (1965), je základem temporálních protikladů v jazyce přezens. Jazykový přezens situuje událost jako současnou s okamžikem promluvy, jež o ní vypovídá, a představuje dělicí čáru mezi dvěma jinými momenty, které se z ní rodí. Moment, kdy událost již není současná s promluvkou, vykročil z přítomnosti směrem k minulosti a musí být evokován pamětí jako vzpomínka. Moment, kdy událost není ještě přítomná, neboť přítomnou se teprve stane, přezens rovněž přesahuje a jeví se v perspektivě budoucnosti jako předpověď.

Přezens je výchozím bodem pro uspořádání času v jazyce a determinuje obě další časové reference: směr dozadu a směr dopředu od přítomného okamžiku, a je proto vlastní temporálním systémům všech jazyků. Stejně tak v jazycích nejrůznějších typů nechybí nikdy forma odkazující k tomu, co už není přítomné, tj. minulý čas; dokonce

velice často jsou zde dvě nebo i tři formy vyjadřující minulost (aorist, imperfektum, perfektum). Naopak četné jazyky nemají zvláštní formu pro vyjádření reference k budoucnosti; v jazycích indoevropských to byla např. góština (Szemerényi 1990, 244).

2.2. Vývoj analytického futura v slovanských jazycích je analogický mnoha jiným jazykům světa a odráží obecný fakt, že jeho původ je třeba hledat ve formách, které etymologicky jsou formami přítomnosti (Kuryłowicz 1970, 68). Všechny výše zmiňované typy slovanských analytických konstrukcí, se vztahují k okamžiku, kdy se mluví, a jsou tedy z tohoto hlediska formami přítomnosti. Nevyjadřují však sám přítomný děj, ale povinnost, dovolení, zákaz, žádoucnost, přání, záměr, úmysl, aby se děj uskutečnil, popř. větší nebo menší pravděpodobnost, že se děj uskuteční.

Deontické výpovědi s predikátory povinnosti, dovolení a zákazu, v nichž je ukládán závazek k vykonání nebo nevykonání jisté činnosti, jsou totiž vždy zaměřeny futurálně (hledí směrem kupředu v toku času), protože stav věcí, za něhož závazek platí, nemůže předcházet stavu věcí, za něhož je ukládán (Lyons 1977 II, 823, 824). Stejně tak přítomné přání něco dělat napovídá, že děj sám se odehraje, popř. by se mohl odehrát až po okamžiku mluvení, tedy v budoucnosti. Tím se vysvětluje sémantický posun od přítomnosti k futuru.

2.3. Procesy tohoto sémantického posunu jsou dobře doloženy v některých úzích staroslověnských infinitivních konstrukcích se slovesy *имѣти* a *хотѣти*.

Konstrukce slovesa *имѣти* s infinitivem vyjadřuje v staroslověnských textech význam předurčenosti (predeterminace), který úzce souvisí s významem povinnosti. Jde o teodeontickou nutnost, tj. nutnost motivovanou boží vůlí.

(1) *кръштеньемъ имамъ крѣтити сѧ . ѿ како ѡдръжжъ сѧ . дондеже коньуаетъ сѧ* (Zogr L 12,50)

Po slovesech dicendi anebo po výrazech vyjadřujících naději a očekávání může význam předurčenosti kontextově implikovat předpověď; a mluvní akt předpovědi (stejně jako deontická výpověď) je definitoricky ze své podstaty orientován v čase progresivně vzhledem k okamžiku promluvy (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994, 244).⁴ Celá promluva má pak charakter prorocství, tj. mluví na základě víry v Boha a díky svému pevnému zakotvení v systému vyšších etických a teologických norem s jistotou předvídá, že nějaká událost nastane, popř. nenastane.

(2) *рече имъ исъ прѣданъ имать вѣсти снѣ ѡ лѡвѣскы въ рѡцѣ ѡ лѡкомъ* (Mar Mt 17, 22)

(3) *помоливъ сѧ рече . вѣрѡю въ бога и свѣтѣмъ климентѣ надѣю сѧ . како обрѣсти имамъ (моци его) и изнести изъ моря* (ŽK VIII/ 78, 4-7)

Další obvyklou cestu k futuru ukazují výpovědi, v nichž mluví něco předvídá v důsledku záměru 3. osoby. I tyto kontexty implikují předpověď (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994, 254-257).

(4) *хощеть во родѣ искати штроуате да погвѣить ю* (Mar Mt 2, 13)

(5) *онъ же рече ен . вѣрѡ или ли . жено . надѣю сѧ во сѣ . како дати емѡ хощеть богу отца* (ŽK II/ 62, 15-19)

Tendence staroslověnštiny k užívání konstrukcí *имѣти* + INFINITIV a *хотѣти* + INFINITIV ve futurálním významu je předstupněm následujícího vývojového procesu v jihoslovanských jazycích, který by se dal charakterizovat jako vyprázdňení původních výrazů vyjadřujících deontickou modalitu a intencionální stav na gramatické partikule pozdějšího analytického futura.

2.4. Časovou referenci směrem dopředu od přítomného okamžiku signalizují i konstrukce s řazovými slovesy typu „začnu“ (*начьнѣ, вѣчьнѣ, зачьнѣ* + INFINITIV).

(6) *и свѣзды начьнѣтъ съ нѣвсѣ падати* (Zogr Mc 13, 25)

Rovněž u slovesa *budu* (v staroslověnštině jen *вѣдѣ* ve spojení s adjektivy a participii *préz.* i *prét. pas.* a s participiem *nt-ovýn* a *l-ovým*)⁵ je možno uvažovat o původním ingresivním významu „začínám být“ (Kopečný 1980, 114).

(7) *отъ селѣ вѣтъ вѣдѣши ловѣ* (Zogr L 5, 10) [= „od této chvíle začínáš být lovcím“, „stáváš se lovcím“, tj. „budeš lovit“]

3.1. Vzhledem k tomu, že se budoucí děj se vztahuje na událost uskutečňující se až po okamžiku promluvy má gramatická kategorie futura blíže k modalitě (k modu *potentialis* a modalitě epistémické) než ke gramatickému času; nebo přinejmenším spojuje tyto složky v jeden komplex. Modalita tu leží obrazně řečeno ve stínu budoucnosti a futurum má významnou vyjadřovací hodnotu pro hypotetičnost.

Na toto vzájemné vnitřní spojení mezi modalitou a futurálností upozorňuje vlastně už Wittgenstein, když ve svém Traktátu uvažuje o okolnosti, že „*budoucí události nemůžeme odvodit z událostí současných*“. Tutíž myšlenku pak zdůrazňuje dále ještě jednou i názorným příkladem: „*To, že ráno vyjde slunce, je hypotéza, a to znamená: nevíme, zda vyjde.*“⁶

3.2. Pojetí futura jako modu podporuje i skutečnost, že existuje podstatný rozdíl na jedné straně mezi zkušeností autenticky prožívané skutečnosti zachycené v okamžiku promluvy *prézentem* a retrospektivní temporalitou, která je určována vzpomínkou na naši zkušenost v minulosti, a na straně druhé mezi temporalitou *prospektivní*, která je mimo pole naší zkušenosti a projevuje se jako víceméně předvídaní toho, co bude. Jinými slovy futurálnost není *temporální* kategorií v tom smyslu, v jakém se považují za *temporální* tzv. kategorie empirického času, tj. *prézens* a *préteritum*. Kdyby se totiž budoucnost dala empiricky dokonale popsat, byla by to už přítomnost.

4.1. Benvenistova teze, že futurum je sekundární, ba dokonce terciální dimenzí *temporálních* protikladů v jazyce, a že primární dimenzí je pouze *prézens*, je jen lingvistickou projekcí širších Bergsonových filosofických úvah o čase. Není pochyb, že na vzniku lidské identity, tedy toho, čemu říkáme „já“, se do značné míry podílí schopnost lidských individuí orientovat se v prostoru a čase. Bergson ukazuje, že je potřeba lidského vědomí, aby vzniklo to, čemu říká trvání (*durée*). Co znamená ono trvání? Je to uvědomování si času, je to něco, co je v nás, je to naše každodenní zkušenost, že události následují po sobě, protože se v posloupné řadě vtiskují do našeho vědomí. Je to stálý postup minulosti, která se zakusuje do přítomnosti, vsává ji do sebe a neustále přibývá na objemu. Každý přítomný okamžik tak v sobě obsahuje minulost,

o kterou je obohacen naším vzpomínáním. Trvání je tedy možno připodobnit k obrazu komety, která za sebou vleče ohon věcí a dějů dávno minulých.

To, že každá přítomnost obsahuje v sobě kus minulosti, však neznamená, že podle přítomnosti můžeme předurčit budoucnost. Budoucnost není dána výlučně tím, že známe dokonale přítomnost. Dřívější zkušenost je totiž pouze více či méně pravděpodobným důvodem předpokladu budoucích událostí. Sub specie durationis není všechno jednou provždy dáno. Musí-li budoucnost vždy následovat přítomnost, místo aby byla dána vedle ní, je to proto, že se v čase neustále tvoří nepředvídatelné a nové.

4.2. Závěrem si dovolíme přejít do ještě obecnější roviny. Je známo, že pro staré kultury žijící ještě v mýtickém čase je příznačný stav tkvění v přítomném okamžiku, kdy minulost se do přítomnosti vlévá věčným opakováním. Pro tuto fázi lidského myšlení je charakteristické vzpomínání a obracení se do minulosti, v níž člověk hledá precedens pro současné dění, a napodobováním minulých dějů se s nimi identifikuje. Jde o princip věčného návratu zpět do prvotních časů, k tomu, co „původně bylo“ (zlatému věku), k minulosti, jejíž věčně se opakující znovuzrození dokázala, že nikdy nezahyne. A tím se stává i precedentem bezprostřední budoucnosti, neboť minulá zkušenost vzbuzuje očekávání dalšího opakování. Teprve vykročení z tohoto cyklu a cesta do neznáma s nadějí a vírou v budoucí dění, znamená zrození nové dimenze. Orientace na budoucnost a otevřenost do budoucnosti představuje antropologicky a kulturně zcela odlišný způsob vidění světa, v němž je naděje spojena s očekáváním nového mesiášského času. Metaforicky řečeno: **Budoucnost je otevřená brána, kterou může kdykoli vstoupit Mesiáš.**

POZNÁMKY

- ¹ Názory na vzájemný vztah slovanského a německého futura tohoto typu nejsou jednotné: buď došlo k vytvoření slovanského futura pod vlivem futura německého (tento názor zastává K. Rösler), nebo šlo o vývoj paralelní na sobě nezávislý (k tomuto názoru se přiklání H. Křížková-Běličová). Srov. Rösler 1952, 103-149; Křížková 1960, 107-108.
- ² Srov. Křížková 1960, 101, 108, 127 n.; Birnbaum 1958, 260 n.
- ³ Sounáležitost srbštiny, charvátštiny, makedonštiny a bulharštiny s řečtinou, rumunštinou a albánštinou, pokud jde o vývoj forem opisného futura, zdůrazňují H. Birnbaum (1958, 225, 256; viz též zde uvedenou další literaturu) a S. Riedl (1986, 180-186).
- ⁴ „We regard the focal use of future as equivalent to a prediction on the part of the speaker that the situation in the proposition, which refers to an event taking place after the moment of speech, will hold (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994, 244).”
- ⁵ Spojení *вѣдѣ* s *l*-ovým participiem je v staroslověněštině velmi vzácné a je považováno za prostředek tzv. futura exacta. Za opisné vyjádření futura ovšem nemůžeme považovat konstrukci *вѣдѣ* s infinitivem.
- ⁶ Srov. Wittgenstein 1960, 46, věta 5.1361; *ibid.*, 79, věta 6.36311: „Daß die Sonne morgen aufgehen wird, ist eine Hypothese; und das heißt: wir *wissen* nicht, ob sie aufgehen wird“.

LITERATURA

- ANDERŠ, J.: *K typologickému studiu slovanské věty: základ srovnání*. In: Ivo Pospíšil – Miloš Zelenka (eds.): *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů*, Ljubljana 15.- 21.8. 2003. Praha 2003, 17-25.
- AUWERA van der, J.: *On the Semantics and Pragmatic Polyfunctionality of Modal Verbs*. In: K. Turner (ed.): *The Semantics/Pragmatics Interface from Different Points of View. Current Research in the Semantics/Pragmatics Interface*, Vol. 1. Oxford 1999, 49-65.
- AUWERA van der, J. – AMMANN, A. – KINDT, S.: *Modal Polyfunctionality and Standard Average European*. In: Klinge, A. – Müller, H. H. (eds.): *Modality. Studies in Form and Function*. London (v tisku), 295-322.
- BENVENISTE, É.: *Le langage et l'expérience humaine*. In: *Diogenes* 51, 1965, 3-13.
- BERGSON, H.: *L'évolution créatrice*. Paris 1907 (česky: *Vývoj tvořivý*. Praha 1919).
- BESTERS-DILGER, J.: *Modalnost' v polském i ruském jazykch. Istoričeskoje razvitije vyraženiya neobchodimosti i vozmožnosti kak rezul'tat vne- i mežslavjanskogo vlijanija*. Wiener Slavistisches Jahrbuch, Band 43, 1997, 17-31.
- BIRNHAUM, H.: *Untersuchungen zu den Zukunftsumschreibungen mit dem Infinitiv im Altkirchenslavischen*. Stockholm 1958.
- BYBEE, J. – PERKINS, R. – PAGLIUCA, W.: *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago 1994.
- GEORGIEV, VL. et al. (ed.): *Uvod v izučavaneto na južnoslavjanskite ezici*. Sofija 1986.
- HANSEN, B.: *The German Modal Verbs müssen and the Slavonic Languages - The Reconstruction of a Success Story*. In: *Scando-Slavica* 46, 2000, 77-92.
- HANSEN, B.: *Das slavische Modalauxiliar (Semantik und Grammatikalisierung im Russischen, Polnischen, Serbischen, Kroatischen und Altkirchenslavischen)*. München 2001.
- KERÉNYI, K. – JUNG, C. G.: *Einführung in das Wesen der Mythologie*. Amsterdam 1941 (česky: *Věda o mytologii*).
- KOPEČNÝ, FR.: *Nové rozdělení jazyků slovanských a v souvislosti s ním problém nářečí lašských*. In: *Česko-polský sborník vědeckých prací II*. Praha 1955, 9-23.
- KOPEČNÝ, FR.: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*. Svazek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia. Praha 1980.
- KŘÍŽKOVÁ, H.: *Vývoj opisného futura v jazycích slovanských, zvláště v ruštině*. Praha 1960.
- KURYŁOWICZ, J.: *The Evolution of Grammatical Categories. Esquisses linguistiques 2. Internationale Bibliothek für Allgemeine Linguistik 37*. München 1975, 38-54. Citováno podle: *Vývoj gramatických kategorií*. In: *Dvanáct esejů o jazyce*. Praha 1970, 63-79.
- LYONS, J.: *Semantics I, II*. Cambridge 1977.
- PALLASOVÁ, Eva: *Sémantika možnosti a nutnosti v staroslověněštině*. *Slavia* 60, seš. 3 1991, 264-274.
- PALMER, F. R.: *Mood and Modality*. Cambridge 2001.
- PORÁK, J.: *Modalverben im Tschechischen und Deutschen*. In: Havránek, B. - Fischer, R. (eds.): *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur. [Abhandlungen der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse 59]*. Berlin 1968, 97-101.
- RIEDL, S.: *Das Zusammengesetzte Futur im Mittelbulgarischen*. München 1986.
- RÖSLER, K.: *Beobachtungen und Gedanken über das analytische Futurum im Slavischen*. In: *Wiener slavistisches Jahrbuch II*, 1952, 103-149.

- STEPHANY, U.: *Aspekt, Tempus und Modalität (Zur Entwicklung der Verbalgrammatik in der neugriechischen Kindersprache)*. Tübingen 1985.
- SZEMERÉNYI, O.: *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Darmstadt 1990.
- TRESMONTANT, C.: *Essai sur la pensée hébraïque*. Paris 1952 (česky: *Bible a antická tradice*. Praha 1998).
- WITTGENSTEIN, L.: *Tractatus logico-philosophicus*. London 1922. Citováno podle: L. Wittgenstein: *Schriften*. Frankfurt am Main 1960.

Review

This paper investigates the relation between modal and future meanings in the contemporary Slavonic languages and in the Old-Church-Slavonic. The future tense and expression of hypothetical values are closely interconnected. Utterances, referring to an obligation, permission, prohibition (or possibility and necessity as the case may be) to materialize an action, are always directed towards the future, they are always open forwards with the stream of time. The construction of the verb *имѣти* with infinitive includes a semantic component of fatal necessity, predetermination, which is closely connected with the meaning of obligation. The meaning of predestination (i. e., theodeontic necessity) may imply, in certain contexts, a forecast, prediction and, consequently, reference with respect to the future. The expression of will, but also of desire, intention and purpose, are the initial functions of the verb *хотѣти*. The prediction usage of wish and intention also represents the usual way towards the future.

BARVY V SOUČASNÉ PUBLICISTICKÉ FRAZEOLOGII (na bulharském a českém materiálu)

Pavel Krejčí

Příspěvek je součástí řešení grantového projektu GA ČR č. 405/02/D164.

Tato práce je součástí kontrastivního studia bulharských a českých idiomů a frazémů vyskytujících se v publicistických textech. Jazykový materiál pochází z fyzických i elektronických textů – především z deníků, okrajově též z jiných zdrojů, a to z období 2001–2005. Autosémantické komponenty idiomů a frazémů používaných v bulharských a českých publicistických textech často označují barvu. Barvy měly pro člověka značný symbolický význam odpradáвна. Bílá barva je tradičně považována za symbol čistoty a neposkvrněnosti, černá je symbolem smutku, smrti, červená symbol krve apod. Jednotlivé barvy mají i novější symbolické významy, které se přenášejí do sémantiky příslušného idiomu, motivují ji, jsou *sémanticky klíčovými komponenty* daného idiomu (viz např. Mlacek, 1984, 52). Ve zkoumaných bulharských textech se vyskytla prakticky všechna možná barevná označení: standardní opozita *бял а черен*, dále adjektiva *кафяв, червен, розов, жълт, зелен, син* (s variantou *тъмносин*) a též specifické desubstantivum *златен*. V českých textech jsme zaznamenali označení *bílá, černá, hnědá, rudá, červená, růžová, zelená, modrá a zlatá* (barva). Z výčtu je patrné, že čeština i bulharština využívají prakticky stejného počtu možností – kolem desíti výrazů.

I. Politická symbolika barev

Zaměříme-li se z hlediska významu idiomů s barevným komponentem pouze na politickou oblast, je výčet barev přirozeně užší. V bulharštině jsou s politickým významem spjata označení *черен, кафяв, червен, жълт, зелен а син* s variantou *тъмносин*, v češtině pak *hnědá, rudá, červená, růžová, zelená а modrá*. Nejčastěji používanou formou je spojení adjektiva se substantivem (Adj–S). Ve všech případech představuje atributivní komponent označení barvy, mění se však paradigma řídicího substantivního komponentu, které je tvořeno omezenou množinou podstatných jmen spojených s oblastí politiky. Z gramatického hlediska se ve sledovaných frazémech uplatňují všechny tři rody a obě čísla.

1.1. Frekvence výskytu jednotlivých pojmenování barev

Z pohledu frekvence výskytu jednotlivých označení barvy jsme zaznamenali značné rozdíly. Zjistili jsme, že četnost bulharských frazémů – především těch s adjektivem *червен, жълт* a *син* – je mnohem vyšší než četnost jakékoliv jiné barvy u českých příkladů.

1.1.1. Červená je v bulharských textech častou součástí obrazného vyjádření díky její symbolické vazbě s tamním nejsilnějším levicovým politickým subjektem – od léta 2005 vládnoucí Bulharskou socialistickou stranou (BSP), v češtině jsme zachytili pouze dva případy – jeden ve specifickém kontextu *Jsmo červenější než rudí a zelenější než Zelení* (HN 25.08.04), druhý pak ve slovním spojení *červené třešně*, tedy současném symbolu Komunistické strany Čech a Moravy: *A že rudozelený program neexistuje? I červené třešně v logu naší strany mají svůj zelený lístek!* (HN 25.08.05). V tomto případě však nejde o frazém, byť červená barva i tu vykazuje spolu s nociónálním též význam symbolický – politickou leviči. Z příkladu je patrné, že slovní spojení *červené třešně* je součástí většího textového (polypropozičního) úseku postaveného na hře s barevnou politickou symbolikou (*rudozelený program* = program spojující komunistické a ekologické prvky; poukaz na obrazový symbol KSČM, tj. *červené třešně se zeleným lístkem*, má pak v symbolické rovině přesvědčit, že existence takového programu je pro KSČM přirozená).

1.1.1.1. Čeština si pro označení tmavého odstínu červené slouží adjektivem *rudá*, jež v bulharštině svůj ekvivalent nemá – pro symbolické barevné označení jeví spjatých s komunistickým hnutím se v bulharštině užívá výhradně označení *červená* (*червен*). Čeština užívá pro symbolické označení komunistických elementů prakticky výhradně přídavného jména *rudý*: *Kdo návrh z rudé dílny podpořil?* (LN 09.12.03); *Bude Liberecko rudé?* (<http://www.stranaos.cz/view.php?cislocianku=2004111101> 11.11.04); *to by bylo ještě horší, než kdyby za knipl Strakovy akademie rovnou posadil rudého experta Grebenička* (An 25.04.05).

1.1.1.2. Další barvou, spektrálně i svým symbolickým využitím v politice blízkou červené, je *růžová* (*розов*). Toto označení se vyskytlo pouze v několika málo českých příkladech, mj. i v opozici s pravicovou modrou: *... konzervovalo stav, kdy si růžoví i modří politici podrželi anebo přerozdělili pozici a pašalíky* (NP 01.12.04); *„Akceschopnost“ socialistů lze nejlépe dokumentovat na příkladu, jak miní růžoví správci naložit s bezmála 83 miliardami korun utrženými za Český Telecom* (An 25.04.05). Na tomto místě není od věci připomenout název politologické publikace *Rudí a růžoví*,¹ kde rudá barva symbolizuje „ryzí“ komunismus, zatímco růžová směr sociálnědemokratický. Bulharský politický ekvivalent k české růžové nebyl zjištěn. To může mít několik příčin. Asi nejpodstatnější je to, že na bulharské politické scéně se neprofilovaly dvě přibližně stejně silné levicové strany tak, jako je tomu

¹ Kopeček, Lubomír – Hloušek, Vít: *Rudí a růžoví. Transformace komunistických stran*. Brno, Mezinárodní politologický ústav MU, 2002.

v politickém prostředí českém. Zatímco v Bulharsku je daleko nejsilnější a nejvlivnější levicovou stranou BSP (bývalá Bulharská komunistická strana, BKP), která se zvláště od konce 90. let minulého století pod novým vedením vcelku úspěšně transformuje v moderní levicovou stranu (tj. probíhá v ní proces, kterým si prošla většina bývalých komunistických stran ve všech zemích postkomunistického bloku), v Česku trvá už přibližně deset let konkurence KSČM (přímé, ne zcela reformované pokračovatelky totalitní KSČ) a ČSSD (obnovené exilové sociální demokracie). Z toho důvodu je potřeba barevného rozlišení v rámci české levice mnohem silnější než nutnost barevného vymezení kterékoliv menší bulharské levicové strany vůči BSP. Symbolická barevná „přezdívka“ je v bulharské žurnalistice potřebná tam, kde se vyskytuje intenzivní potřeba denního informování o daných politických subjektech. Těmi nejdůležitějšími jsou v posledních přibližně pěti letech v Bulharsku NDSV (žlutí), BSP (červení), SDS (modří) – třebaže momentálně v krizi² – a DPS (bez tradičního barevného označení;³ v průzkumech volebních preferencí se pro označení hnutí hájícího zájmy bulharských Turků objevuje fialová).

I.1.2. Převahu má bulharština rovněž v užívání **modré**, třebaže u této barvy se již sémantická motivace neliší – jak v češtině, tak v bulharštině je modrá symbolem nejsilnější pravicové politické strany (ODS v Česku, resp. SDS v Bulharsku). Protože však v češtině není užívání barev coby symbolů jednotlivých politických stran nebo proudů tolik frekventované jako v bulharštině, český žurnalista sahá do arzenálu takovéto symboliky především tehdy, chce-li se vyjádřit výrazně expresivně, tj. chce-li vyjádřit svůj – především odmítavý – postoj k činnosti české občanské pravice. Tak vyznívají příklady *Kdo se zajímá o politiku ví, že modří ptáci v modré šanci mají všechno vymyšleno* (BL 11.11.04 – zde je patrná ironie) a *Veškerá reforma skončila s nástupem ODS. Stejně jako komunisté si totiž modří ptáci zvykli prosazovat věci silou a to se lépe činí v centralizovaném systému* (<http://www.stranaos.cz/view.php?cislocianku=2003072801> 28.07.03). Pokaždé je tu prostředkem ironie symbol ODS (pták modré barvy v rozletu). O tom, že se s modrou barvou jako symbolem demokratické pravice ztotožňují i samotní představitelé ODS, svědčí název politických tezí této strany, které byly nazvány *Modrá šance*. V bulharských příkladech je naopak ironický nebo jinak hodnotící expresivní účinek přítomen jen velmi slabě, je-li vůbec. Příčinou je značná frekvence užívání především adjektivně-substantivních slovních spojení, v nichž je atributem označení barvy. Účinek se tak přenáší z roviny hodnotící obrazné exprese do polohy čistě obrazné se značně oslabenou expresivitou, v níž se samotný frazém velmi rychle automatizuje. Slabou

² Bude zajímavé sledovat, který z pravicových politických subjektů bude v blízké budoucnosti bulharskými novináři spojován s modrou barvou, jestliže se „pravý modrý“ SDS dlouhodobě propadne na úroveň 5–10 % voličské přízně a hranici 20 % naopak na delší dobu překročí jiný pravicový subjekt.

³ Ilustrací nechť jsou příklady *коалиция на червените с ДПС* (168 23.06.05) nebo *Жълти, червени и Доган променят конституцията* (BiG.bg 16.01.03), kde je patrné narušení barevné triády a DPS je tu představeno jménem svého předsedy.

ironii bychom snad mohli vystopovat v příkladu *Водещите лица на „Атака“ са със син произход* (Tr 23.06.05).⁴

I.1.2.1. Mezi bulharskými barvami jsme rovněž zaznamenali výskyt pojmenování odstínu modré: označení **тъмносин** (tmavomodrý) a **светлосин** (světlemodrý): *Тъмносините няма да подкрепят ...* (Tr 26.06.05); *няма да е от полза на водача си срещу силната светло и тъмно синя конкуренция в района, която не един път е печелила в София* (Tr 20.06.05). První příklad je z pohledu zařazení mezi frazémy sporný, neboť se jedná o jednoslovný výraz, vlastně o torzo adjektivně-substantivního slovního spojení s elipsou substantivní části. Užití pojmenování odstínu modré představuje snahu nějak barevně rozlišit rozdrobenou bulharskou politickou pravici, pro niž je tradičně typická modrá barva (pro ilustraci srov. *Десният избирател не може да се ориентира между трите сини партии* – Tr 16.06.05). Základní označení *син* je tradičně spojováno s původním hlavním bulharským pravicovým subjektem – Svazem demokratických sil (SDS, *Съюз на демократичните сили*). Tmavý odstín byl použit pro označení odštěpených Demokratů za silné Bulharsko (DSB, *Демократи за силна България*) vedených bývalým předsedou SDS a bulharským premiérem (1997–2001) Ivanem Kostovem, zatímco „světlemodrými“ jsou dnes představitelé původního SDS. Domníváme se, že tmavý odstín má symbolizovat větší nasazení, dynamiku a „drive“ Kostovových DSB (asi ne neoprávněně se Kostovovi přezdívá *Командира*, tj. velitel), zatímco světlá spíše symbolizuje smířlivější, méně razantní přístup („lidštější“ podoba současného SDS ještě více podtrhuje osobu jeho předsedkyně Nadeždy Michajlovové, bývalé ministryně zahraničí Kostovovy vlády, která je pověstná svým šarmem, takže je novináři někdy označována jako *хубавото Наде*, tj. hezká Nad'a).

I.1.3. V bulharské publicistice se rovněž hojně využívá barevného označení *жълт*. Je to dáno tím, že **жлутá** se stala symbolem politického uskupení zvaného Národní hnutí Simeona II. (NDSV, *Национално движение Симеон Втори*),⁵ které

⁴ Politické hnutí Ataka jako subjekt radikálně nacionalistický byl ve schématech v předvolebních průzkumech soustavně označován černou barvou, srov. též *и стигнем до черните одежди на навъсеня Сидеров* – Tr 17.06.05 (Volen Siderov je lídr zmíněného hnutí), kde je patrná narážka na černou koženou bundu, v níž je zmíněný politik často oblečen, což jen potvrzuje barevněsymbolické zařazení hnutí Ataka. Mnozí z čelních představitelů Ataky však dříve pracovali ve strukturách „modré“ SDS.

⁵ Viz *Stanovy NDSV*: „§ 3 (2) НДСВ има свой знак – седефена раковина на **жълт** фон (...) (3) Знамето на НДСВ е с правоъгълна форма с **жълт цвят** и изобразен в средата знак на НДСВ“ (<http://www.ndsv.bg/?magic=0.1.4.9.0.1.0> – podtrž. PK). Lze předpokládat, že výběr žluté barvy byl obdivovateli Simeona II. učiněn proto, že žlutá barva se chápe mj. jako symbol moudrosti (viz např. БОЕВ, Боян: *Значение на цветовете*. In: <http://www.beinsadouno.com/articles.php?id=7>), která je s osobou Simeona II. běžně spojována. V internetovém časopise *Margarita* (č. 2/2001) se lze dočíst následující vysvětlení: „Жълтият цвят символизира интелект, непринуденост и интуиция. Избират го хора с висока самооценка, уверени в себе си. Те изпитват потребност от емоционално общуване, обичат да им се възхищават. „Жълтите“ като цяло са оптимисти. Те са независими, нетърпеливи, понякога са непоследователни. Често пъти се стремят към пъл-

v Bulharsku vládlo v období 2001–2005 a jehož ústřední postavou je bývalý car Simeon II. (hlavou Bulharského carství byl jako nezletilý v letech 1943–1946, po zrušení monarchie a vyhlášení lidové republiky musel odejít do exilu), který byl v době vlády NDSV premiérem Bulharské republiky, avšak již pod svým občanským jménem Simeon Borisov Saksoburggotski. V české žurnalistice se žlutá barva nevyskytla v žádném zachyceném případě.

I.1.4. Substantivní komponenty, které doprovázejí **modrou** barvu a které si zachovávají svůj základní, nepřenesený význam (s výjimkou spojení *modří ptáci*, v němž je slovo *ptáci* metonymickým označením členů ODS, a *синя мъгла*, kde je substantivní komponent metaforickým obrazem zdržování informací – *Надежда пусна синя мъгла над листите* – Tr 21.05.05), patří svým charakterem především – třebaže ne výhradně – do oblasti politického výraziva (*лидерка, депутат/депутати; електорат, правителство, централа, партия/партии, партийни щабове; град; конкуренция, произход*, ale třeba i *концерти*). Svým charakterem podobné jsou i substantivní výrazy doprovázející adjektivum **žlutý** (*цар, депутатка/депутати, кандидат-градоначалници, народни представители, дейци, юристи, икономист; правителство, кабинет, парламентарна група, централа, Централен предизборен щаб, съд; листи, редици, мнозинство, мандат, акция* atd.). Pouze substantivní komponenty frazémů s adjektivem **červený** vykazují vyšší frekvenci výskytu augmentativních (*крепости, хардлайнери*), ironizujících (*бабички, дето си лягат с кокошките, /червенец/ произход*), nebo jinak negativně působících substantiv (*номенклатура*). Kromě nich bývá pozice řídicího substantiva obsazována též běžnými, stylisticky neutrálními politickými termíny, jako je tomu u předchozích dvou barev (*лидер, депутатка, кандидат за кмет, заместник-шеф; ръководство, група; пресцентър* aj.). Nominální syntagmata bývají mnohdy rozšířena o konkretizující přístavek (v ukázkách podtrženo): **Червената депутатка Татяна Дончева** *заяви, че...* (St 01.06.03); **ДПС обяви, че синият депутат Муравей Радев** *е автор на компромата с вашето гражданство* (St 08.06.03); *to by bylo snad ještě horší, než kdyby za knipl Strakovy akademie rovnou posadil rudého experta Grebenička, s nímž by se mu tolik chtělo menšinově vládnout* (An 25.04.05) apod.

Z ostatních, méně často užívaných barev:

I.1.5. Zelená (*зелен*): tato barva je tradičně spojována se stranami akcentujícími ekologicky ohleduplný životní styl. Pojmenování zelené barvy se také velmi často vyskytuje v samotném názvu strany (srov. *Strana zelených* [Zelení] v Česku, *Зелена партия в България* [Зелените] v Bulharsku, *Die Grüne Partei* [Die Grünen] v Německu, *Die Grünen* v Rakousku, *Les Verts* ve Francii nebo *Die Grüne Partei der Schweiz* [Die Grüne] / *Parti écologiste suisse* [Les Verts] / *Partito*

но освобождаване от проблеми и грижи. Обичат всичко ново и непознато, адаптират се лесно“ (<http://margaritta.dir.bg/0502cvetove.htm>).

ecologista svizzero [I Verdi] / *Partida ecologica svizra* [La Verda] ve Švýcarsku).⁶ V Česku patří Strana zelených k „největším z malých“ – její preference se sice pohybují na hranici volitelnosti nebo pod ní, avšak svým aktivním přístupem a neobvyklými propagačními prostředky si zajišťuje vcelku stabilní voličskou přízeň. V Bulharsku nemá ekologické hnutí širší veřejnou podporu, více o jejich místě v bulharském politickém spektru viz Fiala – Holzer – Strmiska (2002, 82–105).⁷ Bulharští Zelení byli v posledních volbách 2005 součástí vítězné levicové Koalice pro Bulharsko (KzB, *Коалиция за България*) – formace vedené Bulharskou socialistickou stranou (BSP). Kvůli marginálnímu postavení bulharských Zelených se ani v publicistické frazeologii tento termín příliš často nevyskytuje. V politickém kontextu se toto označení objevilo jen ve dvou případech, a to jednou v souvislosti s německou politickou scénou (*Концепцията на червено-зелената коалиция в Берлин се провали* – Tr 24.06.05) a jednou přímo v pojmenování bulharských Zelených: *Няма да заседава в червената група и лидерът на Зелената партия Александър Каракачанов* (Tr 27.06.05).⁸ V české publicistice se tato barva vyskytuje častěji, adjektivum *zelený* bývá součástí nominálního syntagmatu Adj–S, kdy substantivní pozici zaujímá slovo nesoucí svůj primární, nepřenesený význam, např. *zelené strany* (NP 06.05.05, BL 23.05.03, http://www.eurogreens.org/cms/default/rubrik/3/3173.member_parties@cs.htm 20.05.05), *zelené hnutí* (http://www.eurogreens.org/cms/default/rubrik/3/3173.member_parties@cs.htm 20.05.05), *zelená politika* (NP 06.05.05). Můžeme na ni narazit též v méně obvyklých kontextech, kdy bývá adjektivum označujícího barvu užito ve tvaru komparativu (*Jsmе červenější než rudí a zelenější než Zelení* – HN 25.08.04) nebo kdy je komponentem složeniny (*A že rudozelený program neexistuje?* – HN 25.08.04).

1.1.6. Hnědá (*кафяв*): hnědá barva se v běžných publicistických textech prakticky nevyskytuje. Je to dáno tím, že je symbolicky spojována s ultrapravicovými formacemi hlásícími se více nebo méně otevřeně k odkazu německého nacistického hnutí. V Česku ani v Bulharsku není v současnosti žádná výraznější politická síla, kterou by nálepka „hnědé“ strany vystihovala. V běžných denících jsme na příklad hnědé coby symbolu určité politické síly nenarazili, ale podařilo se excerpovat dva příklady z internetových zdrojů. Český příklad se vztahuje k současnosti: **Hnědá**

⁶ Za pozornost stojí, že švýcarská forma oficiálního názvu strany ve francouzštině, italštině a rétorománštině neobsahuje v oficiální podobě slovo „zelený“, nýbrž „ekologický“.

⁷ Fiala, Petr – Holzer, Jan – Strmiska, Maxmilián a kol.: *Politické strany ve střední a východní Evropě. Ideově-politický profil, pozice a role politických stran v postkomunistických zemích*. MU v Brně, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 2002.

⁸ Na barevnou symboliku jsme rovněž narazili na adrese

http://www.easibulgaria.org/books/swanepool/ms_33.htm, kde jí bylo užito v teoretickém textu vysvětlujícím různé principy sčítání hlasů (*Да предположим, че в тази страна има 900 гласоподаватели и 3 избирателни района, във всеки регион има, да речем, по 300 гласоподаватели. Освен това, нека приемем, че има две партии – червена и зелена* – 29.10.04). Můžeme si položit otázku, proč si autor článku pro označení hypotetických stran zvolil zrovna barevnou symboliku, a ne třeba číselné nebo písmenné označení. Citovaný text je podle našeho názoru dalším z řady důkazů přitažlivosti barvy jako politického symbolu.

hrozba: česká krajní pravice se sjednocuje (<http://www.ksm.cz/ultrapravice1.htm> /bez datace – excerpováno 20.05.05/), kdežto bulharský příklad je z textu, který se vztahuje k období druhé světové války a hnědá je tam součástí syntagmatu, které nese původní, nefrazeologizovaný význam: „*Малкият Берлин*“ на Летна гъмжееше от момчета в *кафявите ризи* на Хитлеровата младеж и провокации не се допускаха (http://www.onlinebg.com/kultura/my_html/2052/octobre.htm).⁹

I.2. Tzv. barevné řetězce

Jak čeští, tak i bulharští žurnalisté barevnou politickou symboliku s oblibou hromadí a vytvářejí tak dvojjmenné nebo trojjmenné „barevné řetězce“, přičemž výjimečně mohou obsahovat i vícenásobné označení jedné a téže barvy:

Жълт съд пусна жълтата томбола (Tr 16.06.05);

Пловдив се люшка между жълто и червено (Tr 26.06.05);

Нагледахме се на червено управление, сърбахме надробеното на синьото такова (Tr 04.12.03);

Така българите постепенно започнаха да мислят не в синьо и червено, а със собствените си глави (St 18.06.03);

А že rudozelený program neexistuje? (HN 25.08.04);

stav, kdy si růžoví i modří politici podrželi anebo přerozdělili pozici a pašaliky (NP 01.12.04);

Иначе сините братовчеди, червените приятелски кръгове и жълтите съпрузи никога няма да си отидат (St 14.06.03).

Vzhledem k mnohem vyšší frekvenci barevné symboliky v bulharských textech nepřekvapí, že takovéto řetězce se častěji vyskytují v bulharských denících.

I.3. Hyperonymum barva

Spolu s konkrétními pojmenováními barev se v publicistických textech mohou vyskytnout i jména shrnující celé barevné politické spektrum. V našem výběru jsme zaznamenali substantiva *barva*, *боя*, *цвет*, *odstín* a adjektiva *sebeduhovější*, *шарен*, *разноцветен*, *многоцветен*, *оцветен*. Početní převaha je opět na bulharské straně. V pozici atributu, resp. řídicího substantiva (a v jednom případě příslovečného určení způsobu) se bez výjimky vyskytla slova z okruhu politické terminologie:

stranické barvy (LN 30.12.03), *sebeduhovější parlament* či *koalice* (LN 30.12.03),

боята на управляващите (Tr 16.06.05), *най-разноцветни политици* (St 04.06.03),

разноцветни правителства (St 28.06.03), *разноцветни избиратели*

(Tr 23.06.05), *партийно оцветена кандидатура* (St 06.06.03), *многоцветен*

⁹ Pozoruhodné na tomto příkladě je to, že se jedná o bulharský překlad textu českého filozofa Erazima Koháka, takže fakticky i tento příklad není čistě bulharský. A protože uvedené realizované syntagma vlastně nemá frazeologický charakter (použili jsme ho pouze kvůli ilustraci), lze říci, že bulharština nám příklady užití této barvy jako politického symbolu nenabízí. Současná bulharská radikální pravice, která uspěla v posledních parlamentních volbách, bývá označována černou barvou – viz výše pozn. o politickém hnutí Ataka.

парламент (Tr 02.07.05), *шапен парламент* (Tr 27.06.05), *прекалено шапен парламент* (Tr 26.06.05).

Zvláštním případem je syntagma *myšl odstín*, u něhož je politická vazba patrná až z kontextu:

při něm se v Česku prolnou stranické barvy natolik, že i sebeduhovější parlament či koalice nabývají myšlích odstínů (LN 30.12.03). Atribut *myšl* je tu metaforickým pojmenováním šedé barvy a je to zároveň i jediný zaznamenaný výskyt této barvy. Sama šedá má v kontextu symbolický význam něčeho nejasného, neurčitého, beztvareho.

II. Místo výše popisovaných ustálených slovních spojení typu Adj-S ve frazeologii

Mohli bychom si položit otázku, zda příklady nominálních syntagmat popisované v části I. vůbec řadit do frazeologie a idiomatiky. Barevný komponent v nich má jednoznačně obraznou platnost – pokaždé představuje některý z politických proudů nebo směrů. Je proto zdrojem frazeologického významu celého frazému, pro jeho sémantiku se stává motivujícím prvkem. Spjatost určité barvy s příslušným politickým proudem může být srozumitelná buď jen v *dané zemi* (mezi mluvčími jednoho jazyka – např. žlutá je v bulharském politickém kontextu jednoznačným symbolem politického subjektu s názvem Národní hnutí Simeona II.), anebo je její symbol srozumitelný v *širším, evropském nebo řečněme euroatlantickém kontextu* (hnědá jako symbol krajní pravice, rudá/červená jako symbol /krajní/ levice, zelená jako symbol tzv. ekologicky zaměřených stran a hnutí, která mají toto označení velmi často i ve svém názvu – viz Strana zelených, něm. Die Grüne apod.). Vzhledem k tomu, že substantivní komponent je v našich případech neidiomatické povahy, neboť označuje konkrétní denotát, z pohledu rozlišení centra a periférie IF patří sledované frazémy do periferní části IF, tedy do oblasti kvaziidiomů a kvazifrazémů (viz Filipec – Čermák 1985, 205).¹⁰ S ohledem na jejich výskyt především v publicistice je můžeme označit jako publicistické kvaziidiomy a kvazifrazémy.

III. Jednoslovné transformace verbonominálních (kvazi)frazémů typu V-Adj

Do sledovaných adjektivně-substantivních frazémů jsou přídavná jména označující barvy zapojena díky svému pragmatickému zatížení symbolickým významem. Protože jsou sama jeho nositelem, bývají taková barevná označení často samostatnou součástí publicistického textu. Tato v podstatě již substantivizovaná přídavná jména jsou přitom vždy v množném čísle a označují nějakou skupinu osob. Jejich denotát bývá v mnoha případech zřejmý z předchozího kontextu, anebo se

¹⁰ Ve starších frazeologických studiích se takovéto typy frazémů nazývají *frazeologická spojení*, bulh. *фразеологични съчетания* (srov. FT, 1995, 45, Mlacek, 1984, 70nn., Ničeva, 1987, 13).

autor spoléhá na kulturně-společenskou kompetenci čtenáře. Obecně lze říci, že taková skupina osob představuje členy nebo stoupence jednotlivých rozhodujících politických sil, často v nějaké důležité stranické nebo státní funkci. Zdali se jedná o obecnější, širší nebo konkrétnější, užší význam, je patrné z textu – titul publikace **Rudí a růžoví**. *Transformace komunistických stran* /L. Kopeček a V. Hloušek, Brno 2002/ napovídá, že její autoři pojednávají o zvoleném tématu velmi obecně a zkoumají více politických subjektů, byť i stejného ideového zaměření. Titulek *Průzkum: Zelení válčují unionisty* (iDnes.cz, 18.04.05) hovoří naopak jen o konkrétní české Straně zelených, když komentuje její vyšší procentuální preference ve srovnání s Uníí svobody. Z titulku *Жълти, червени и Доган промянат конституцията* (BiG.bg, 16.01.03) je zase patrné, že se označení *жълти* a *червени* vztahují jen na úzký okruh osob z příslušného politického subjektu, vymezený účastí ve vládě, popř. v parlamentu (tj. tam, kde lze měnit ústavu). Ve všech uvedených případech můžeme směle předpokládat elipsu příslušného řídicího substantiva, ačkoliv ne vždy jsme schopni jednoznačně říci, jaké substantivum bylo vlastně vypuštěno. Sledované adjektivní výrazy lze též chápat jako symbolická pojmenování samotných stran. Poslední uváděný příklad bychom tak mohli převést do neobrazné, třebaže stále synekdochické řeči asi takto: *НДСВ, БСП и ДПС променят конституцията*.

V názoru na to, zda tyto obrazné nominální výrazy vůbec řadit do frazeologie, musíme být velmi opatrní. Je totiž třeba si uvědomit, že jednou z vlastností, kterou by měl každý obrazný výraz mít, chce-li být zařazen do sféry zájmu idiomaticky a frazeologie, je to, že musí představovat „ustálenou kombinaci minimálně dvou forem (morfémů, lexémů, kolokací, vět), která je různě anomální formálně, kolokačně i sémanticky a tvoří jednotku bezprostředně vyšší roviny“ (Čermák, 1982, 115). Ale kam zařadit případy, kdy je druhý komponent (tj. ten s původní, netransformovanou sémantikou) přítomný jen implicitně? Zajímavou studii na téma jednoslovných frazémů publikovala M. Košková (2003). V ní se však zaměřila na slovesné výrazy typu *klanět se před někým* (čes.), *mať niečo s niekým* (slov.), *изсмуквам някого* (bulh.) apod. a analyzovala je především v souvislosti s jejich slovníkovým zpracováním. Vrátime-li se k přídavným jménům typu *сините*, *жълтите*, *червените*, *rudí*, *zelení* apod., bylo by možné považovat je za nominální transformace verbonominálních (kvazi) frazémů struktury V–Adj (vlastně jakýchsi idiomatických jmenných predikátů). V netransformované podobě jsme takový frazém zaznamenali v příkladu *J sme červenější než rudí a zelenější než Zelení*. Invariantním tvarem realizovaných frazémů by byla podoba *být rudý/červený* s významem „být stoupenec nebo člen společenských nebo politických subjektů propagujících výrazně levicové až krajně levicové (komunistické) politické názory“, resp. *být zelený* s významem „být člověk, který klade důraz na ekologický rozměr fungování společnosti; být stoupenec nebo člen společenských nebo politických subjektů propagujících ekologicky odpovědné chování“. Bulharské invariantní tvary by pak

měly podobu *син съм, жълт съм, червен съм* s obdobně definovaným idiomatickým významem.¹¹

IV. Nepolitické frazémy s označením barvy

Frekvence nepolitických frazémů s barevným komponentem byla především v bulharských textech nižší než u jejich politických protějšků. Z barev jsme v bulharských textech zaznamenali především standardní opozita *бял* a *черен* a dále pojmenování *червен, розов, жълт, зелен, син* a specifické desubstantivum *златен*. V českých textech jsme narazili pouze na *bílou* a *zlatou*. Na rozdíl od politicky motivovaných frazémů je tu patrný nepoměr – barevné spektrum z bulharských excerpt (8 barev) je mnohem pestřejší než počet zjištěných barev z českých deníků (2 barvy). Barevný komponent se nejčastěji vyskytuje ve své primární slovnědruhové podobě – adjektivu. Jako atribut bývá součástí nominálního syntagmatu, v němž řídicí substantivum může představovat nefrazeologizovaný prvek, a nositelem frazeologického významu je pak pouze barevný element – např. *жълтата преса* (168 23.06.05); *жълтите вестници* (168 23.06.05); *златните години /на Арни/* (Tr 19.06.05); *златното време* (Tr 28.06.05); *розовият блян* (Tr 22.06.05); *бели пари* (Tr 02.12.03); *черният PR* (St 04.06.03), anebo je celé syntagma frazeologizováno, čímž vzniká metaforický obraz potenciálního omezení (*червен картон* – Tr 04.12.03, 08.12.03, 11.12.03, *жълт картон* – Tr 11.06.05, 02.07.05) nebo naopak volnosti (*зелена светлина* – Tr 22.11.03), příhodných podmínek (*златна почва* – Tr 03.12.03), urozenosti původu (*синя кръв* – Tr 17.06.05), nízkých nákladů (*жълти стотинки* – St 02.11.04), zásadního omylu (*zlatý voči* – Pr 09.12.03), odhalení obecně (*на бял свят /някой изважда нещо/* – Tr 29.12.03) nebo odhalení v negativním smyslu s příznakem ironie (*по бели гащи /някой е/* – Tr 12.12.03, 29.12.03, 30.06.05).

Pozoruhodnou shodu jsme zaznamenali u obrazu člověka, který má takřikajíc „čistý štít“ – v obou jazycích jsme narazili na syntagma *celý v bílém / целият в бяло*, které je v textu na pozici doplňku: *kdo bude tím mužem, který vstoupí celý v bílém, dnes ještě nevíme* (LN 04.12.03); *И най-малкото неморално е Иван Костов да излиза в печата целият в бяло по въпросите на престъпността...* (Tr 20.12.03).

IV.1. Tzv. barevné řetězce

Poměrně rozšířené je – především mezi bulharskými žurnalisty – kombinování dvou, řidčeji i více barev, které mohou vyjadřovat obecný protiklad pozitivní x negativní (*Получава се например, че сума министри оцеляват благодарение на*

¹¹ G. Armjanov zařadil do svého slovníku bulharského žargonu jen jedno adjektivum s politickým významem – *син* „член или привърженик на Съюза на демократичните сили“ (Armjanov, 2001, 310). Adjektivum *жълт* definuje pouze tradičním „човек от Югоизточна Азия“ (cit. d., 114) – vzhledem k roku vzniku slovníku je pochopitelné, že politický význam odkazující k NDSV autor ještě nemohl zachytit; přídavné jméno *червен* však v jeho slovníku nenalezneme vůbec.

своите „бели пари за черни дни“ – Tr 06.12.03), mohou zvyšovat expresivitu úpravědi (*Въпросът е уреден черно на бяло в Конституцията на Република България* – Tr 02.12.03), anebo jsou součástí jazykové hry, jejímž smyslem je jen ozvláštnění publicistického textu (*Зелените карти не правят от имигрантите бели хора* – Sg 16.07.01). Posledně uvedený záměr jsme zaznamenali též u politické frazeologie (*Няма да заседава в червената група и лидерът на Зелената партия Александър Каракачанов* – Tr 27.06.05; *Бил като Спас Гърневски, който като червена нишка свързва синята агитка от юни 2001 с ноемврийската от 2003 г.* – Tr 27.11.03).

Zvláštním případem je kombinace několika stylových charakteristik v pořadí „metaforické označení konání, které provádí BSP“ (červená) – „symbolické označení nelegálního druhu činnosti“ (černá) – „symbolické označení SDS“ (modrá): *Червени опити за черен PR отчетоха сините партийните щабове дни преди втория тур на местните избори* (Sg 31.10.03). V právě uvedených příkladech je častou kontrastní barvou bílá (3x), černá (3x) nebo červená (3x), přičemž dvakrát byly do kontrastu postaveny přímo bílá s černou; z ostatních barev byly do kontrastní pozice postaveny ještě modrá (2x) a zelená (2x).

Formálně odlišné jsou poslední tři skupiny:

V **první** je barevný komponent v adverbialním tvaru a označuje nelegální činnost: *V повечето случаи те работят на черно* (Sg 16.07.01), resp. nutnost začít nějakou činností od samého počátku: „Мултигруп“ ... *сега е принудена да инвестира на зелено и да участва в търгове* (Kp 00.03.03).

Druhá představuje barevný komponent jako součást struktury přirovnání: *Ясно е като бял ден, че вратички в законите има* (St 18.06.03); *Мерките подеистваха на ДПС като червено на бик* (Tr 04.12.03); *Бил като Спас Гърневски, който като червена нишка свързва синята агитка от юни 2001 с ноемврийската от 2003 г.* (Tr 27.11.03).

Ve **třetí** skupině je propoziční frazém – pořekadlo *Трай, коньо, за зелена трева!* (168 23.06.05),¹² v němž je barevný komponent zcela desémantizován a nijak neovlivňuje ani nemotivuje sémantiku frazeologismu. Do textu je frazém zařazen autonomně, bez parémiologického konektoru (viz Ďurčo, 2003).¹³

V. Závěr

Bulharská barevná symbolika používaná v každodenní publicistice vykazují mnohem vyšší frekvenci než česká. Základní rozlišení – totiž *modrá* pravice a *červená* levice – platí jak pro českou, tak i pro bulharskou politickou scénu. Zatímco však v Česku rozlišujeme kvůli existenci dvou silných levicových stran především odstíny červené (*rudá* /KSČM/, *ružová* /ČSSD/ – samotná červená se užívá minimálně – v našem materiálu byla použita pouze v souvislosti s komunistickými

¹² V češtině mu přibližně odpovídá pořekadlo *Dočkej času, jako husa klasu* (srov. stať ve FRBE II, 402).

¹³ Ďurčo, Peter: *Parémiologické konektory v texte*. In: *Frazeologické štúdie III*, edit. Jozef Mlacek – Peter Ďurčo. Bratislava, Stimul, 2003, s. 33–42.

idejemi: *J sme červenější než rudí a zelenější než Zelení*), v Bulharsku kvůli odlišnému politickému vývoji v levém spektru zůstalo označení *червене* pouze jako symbol nejsilnější levicové strany – postkomunistické BSP. Nejvyšší frekvenci mezi bulharskými barvami vykazuje *modrá* (SDS a jím vedené koalice), *červená* (BSP a jí vedené koalice) a v posledních pěti letech díky vítězství příslušného politického subjektu ve volbách i *žlutá* (symbol „carské“ NDSV). V Česku je nejsrozumitelnějším symbolem *rudá* (již zavedený a snadno čitelný symbol komunistů, nejčastěji reprezentuje KSČM), *zelená* (ekologická hnutí, nejčastěji myšlena SZ, třebaže jde v Česku dlouhodobě o mimoparlamentní stranu, která se zatím prosadila především na komunální úrovni), *ružová* (symbol spojený především s ČSSD; za pozornost stojí zvuková podobnost označení barvy se slovem *ruž* – symbolem ČSSD, nelze však s jistotou říci, že by ružová barva byla obecným symbolem sociální demokracie, protože sami členové ČSSD ani její přívrženci ji jako „svou“ barvu příliš nevnímají – nezapomínejme na další tradiční asociace, které tato barva vyvolává a které s politikou nemají nic společného) a *modrá*, spojená s ODS jako nejsilnějším českým pravicovým subjektem; toto spojení je stranou naopak jednoznačně podporováno užíváním modré barvy ve stranických materiálech, hesly jako je *modrá šance* nebo obrazem modrého ptáka s rozepjatými křídly coby symbolem ODS.

Summary

The study concentrates on the problem of phrasems in Bulgarian and Czech journalistic texts that have a component colour in their structure. In Bulgarian there is much more intensive frequency of usage of colour symbols connected with political subjects than in Czech. Three colours are most frequently used – they correspond with the three most important Bulgarian political subjects: *red* (Bulgarian Socialist Party), *blue* (Union of Democratic Power) and *yellow* (National Movement „Simeon II.“). In Czech journalistic texts we often see *blue* (symbol of the Civic Democratic Party), *green* (Czech or foreign Green Party /Parties/ and other ecologic movements), and *red* (symbol of the Communist Party of Bohemia and Moravia, and communist or radical left positions). We accept that there are specific monocomponent nominal phrasems for example *rudí / червене* (*the Reds*), that come from transformation of the verb-nominal phrases for example *být rudý / червен съм* (*to be red*).

Zdroje excerpaného materiálu:

Periodický tisk z období 2001–2005, včetně internetových novin:

Český:

An – Annonce
BL – Britské listy
HN – Hospodářské noviny
iDnes.cz – iDNES
LN – Lidové noviny
NP – Neviditelný pes
Pr – Právo

Bulharský:

168 – 168 časa
BiG.bg – BiG.bg
Kp – Kapital
Sg – Sega
St – Standart
Tr – Dneven Trud

Jiný materiál:

KOPEČEK, Lubomír – HLOUŠEK, Vít: *Rudí a růžoví. Transformace komunistických stran*. Brno, Mezinárodní politologický ústav MU, 2002.

Jiné internetové zdroje:

http://www.easibulgaria.org/books/swanepool/ms_33.htm
http://www.eurogreens.org/cms/default/rubrik/3/3173.member_parties@cs.htm
<http://www.ksm.cz/ultrapravice1.htm>
<http://www.ndsv.bg/?magic=0.1.4.9.0.1.0>
http://www.onlinebg.com/kultura/my_html/2052/octobre.htm
<http://www.stranaos.cz/view.php?cisloclanku=2003072801>
<http://www.stranaos.cz/view.php?cisloclanku=2004111101>

LITERATURA:

АРМЯНОВ, Георги: *Речник на българския жаргон*. София, 2001.
ČERMÁK, František: *Idiomatika a frazeologie češtiny*. Praha, 1982.
ĐURČO, Peter: *Paremiologické konektory v texte*. In: *Frazeologické štúdie III*, edit. Jozef Mlacek – Peter Đurčo. Bratislava, 2003, s. 33–42.
FIALA, Petr – HOLZER, Jan – STRMISKA, Maxmilián a kol.: *Politické strany ve střední a východní Evropě. Ideově-politický profil, pozice a role politických stran v postkomunistických zemích*. Brno, 2002.
FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha, 1985.

- FRBE II: НИЧЕВА, Кети – СПАСОВА-МИХАЙЛОВА, Сийка – ЧОЛАКОВА, Кристилина: *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 2: О–Я. София, 1975.
- FT, 1995: MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter a kol.: *Frazeologická terminológia*. Bratislava, 1995.
- KOŠKOVÁ, Mária: *K otázke tzv. jednoslovných frazém (so zreteľom na ich lexikografické spracovanie)*. In: *Frazeologické štúdie III*, edit. Jozef Mlacek – Peter Ďurčo. Bratislava, 2003, s. 99–104.
- MLACEK, Jozef: *Slovenská frazeológia*. Bratislava, 1984².
- НИЧЕВА, Кети: *Българска фразеология*. София, 1987².

Literatura z internetu:

- БОЕВ, Боян: *Значение на цветовете*. In:
<http://www.beinsadouno.com/articles.php?id=7>
<http://margaritta.dir.bg/0502cvetove.htm>

Pavel Krejčí
Ústav slavistiky
Filozofická fakulta MU
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czechia
(pkrejci@phil.muni.cz)

КИРИЛИЦАТА В ИНТЕРНЕТ – ДА БЪДЕ ИЛИ ДА НЕ БЪДЕ

*Надежда Михайлова-Сталянова
Елена Крейчова*

Обект на нашето изследване е едно сравнително ново езиково явление, породено и зависещо от навлизането на техническите средства в ежедневието ни и повсеместната употреба на глобалната мрежа интернет. Интернет отвори нова страница в човешкото общуване – физическите разстояния вече не са пречка за осъществяване на комуникация. Особено популярни видове общуване са чатовете и форумите, където в реално време може да се обменят мисли, информация между отделните потребители. Във връзка с това се появи и едно специфично езиково явление – писането на латиница от представители на народи, които използват кирилицата за своя официална графична система.

Писането на латиница преди години имаше своето обяснение. То се дължеше на софтуерни ограничения, свързани с т.нар. кодиране – т.е. възможност да се използват само 127 знака, а това бяха латинските букви, цифрите и редица специални знаци. Тогава писането на „KIRILICA“ беше „некодирано“ и съответно неразбираемо от адресата (на монитора излизаха разговорно наречените „маймуни“ – неразбираеми знаци, които не предават никакъв смисъл).

Вече този технически проблем не съществува, изборът да се пише на латиница или кирилица остава у конкретния потребител на глобалната мрежа. Можем да кажем, че в българските форуми и чатове (които бяха обект на нашето изследване) двете графични системи съществуват паралелно. Трябва да се има предвид употребата на термина „латиница“ като „реализация на общения, инвариантен, образ на тази графична система“ (Кирова 2001), а не някоя конкретна азбука, било тя английска, немска или др. Тук трябва да се подчертае една важна особеност на изследваното писане на латиница – то не следва официалните стандартизиращи правила за транскрипция и транслитерация. Някои автори говорят за „непоследователностите в използването на латинските букви за означаване на българските звукове, които говорят за несистемност на нормата“ (Кирова 2001). Бихме казали даже, че в този вид писане няма никаква норма, няма строго установени правила, а напротив – изключителна вариативност. За предаване на една кирилска буква понякога срещаме 3, 4 или 5 варианта на латиница. Любопитно е, че дори и тогава процесът на комуникация не се нару-

шава, в материала не открихме настъпили двусмислици или думи, които не могат да бъдат разчетени и оттам – да останат неразбрани.

Също така описваният вид графична репрезентация се използва често при писане на SMS-съобщения от мобилни телефони, тъй като някои от тях (произведени преди 2002 г.) не поддържат кирилица или настройката за това е трудна.

Особеностите на този вид писмено общуване за български език вече са били обект на научно изследване (виж Л. Кирова, Н. Михайлова-Сталянова – Крейчова, Б. Георгиев).

Едновременното използване на две азбуки в литературата се нарича *диграфия*. „Използването на две (или повече) графични системи от членовете на определена езикова общност за различно графично предаване на формите на съществуване на даден език” се нарича диграфия” (Дейл 1980:41). В българската разговорна практика начинът на изписване на българските думи на латиница се нарича „*методица*“. Това наименование шеговото препраща към двамата братя Кирил и Методий, като Кирил сред широкото население се смята за съдател на кирилицата (което разбира се, е погрешно) и оттам брат му Методий се свързва с паралелната графична система (което още по-малко има научна стойност). „Названието „методица“ би могло да бъде употребявано, но при всички уговорки, като по-кратък синоним на дългото и описателно „писане на български език с латински букви“ (Кирова 2001).

Интересно е, че това явление вече е отразено и в справочната литература, по-точно в интернет енциклопедията Уикипедия. Ще се спрем по-подробно на предложената там речникова статия, защото наред с представената информация за явлението тя поставя и редица дискуссионни въпроси. Според енциклопедията „*Шльокавица* (също *методиевица*) е разговорно наименование на употребяваната от някои българи псевдо-система за писане, при която се използва комбинация от латински букви, арабски цифри и други символи, намиращи се на клавиатурата на компютър или друго електронно устройство, за писмено общуване на български език. Тя няма установени правила и се използва съобразно материалните, софтуерните и други възможности на пишещия събеседник“. Като синоними се посочват: *методиевица*, *мейлица*, *чатица*, *маймуница*, *олигофреница* и *Интернет жаргонница*. Най-честа употреба на т.нар. *шльокавица* откриваме при комуникация чрез чат, е-поща или дискуссионни форуми и обикновено у българи, намиращи се в чужбина, които нямат физическата възможност или достатъчно време да конфигурират компютрите, с които си служат, за лесно и удобно писане на кирилица (на почти всички компютри може да се чете на кирилица), както и от българи, на които им е по-удобно и приятно така.

Хората, които общуват онлайн, споделят две противоположни мнения за това дали т.нар. шльокавица трябва да се толерира или напротив, да се отхвърли. Интересен факт е, че и в интернет страницата на енциклопедията има диалогов прозорец, който съдържа следния надпис „Табелка на потребител на интернет, който не е противник на шльокавицата“, а малко по-надолу има нещо

като пропаганден афиш на привържениците на употребата на кирилица. Този плакат представлява българския трибагренник, на чийто фон един мъж сочи обвинително към наблюдаващия и надписът отдолу е „Ти!!! Пишеш ли на кирилица?“. Това напомня до голяма степен на плакатите, подтикващи към доброволно записване за участие във Втората световна война, като ясното послание е, че писането на кирилица е свидетелство за патриотизъм. Самият факт, че потребителите на интернет не остават безразлични към начина на графичната си презентация, свидетелства за това, че въпросът за начина на общуване на кирилица или латиница е постоянно актуален за всеки потребител¹.

За целите на нашето изследване се насочихме към т.нар. форуми – места във виртуалното пространство, където потребителите могат свободно да обменят мнения по зададена тема. Форумите като начин на езикова изява според нас заемат своеобразно междинно положение между предварително обмислената и спонтанната езикова проява. От една страна хората, изразяващи своето мнение, имат възможност предварително да осмислят тематиката и оттам – езиковата си репрезентация. От друга страна намираме и много общо между форумите и чатовете, в които общуването е непосредствено, протичащо в реално време. Изискванията към този вид обмяна на информация са тя да бъде максимално бърза, кратка, информативна, като „езикът и графиката са натоварени да поемат изразяването на съществени елементи на комуникативното взаимодействие, които в структурата на разговора лице в лице са задача на суперсегментните и паралингвистичните знаци“ (Кирова 2000).

Ексерпираният материал е от следните форуми: www.gbg.bg, www.tialoto.bg.

В изследвания материал се открояха няколко тенденции:

1. В процеса на писане голямото мнозинство от хората предпочита писането на „фонетична кирилица“, при която разположението върху клавиатурата на повечето от латинските и кирилските букви съвпадат. Затова при преминаване от кирилица на латиница срещаме варианти *q* на мястото на *я*, *v* вместо *ж* и под.

2. Втората, и то много силна тенденция, е свързана с естеството на онлайн общуването. „За езика в Интернет са характерни опростяванията, съкращенията, визуализирането. Причините за това са две. Преди всичко на екрана на компютъра по-късата дума се чете по-лесно. От друга страна, много важно е песенето на времето за писане и съответно за четене.“ (Михайлова 1999). Затова букви като *ш*, *щ*, *ж*, *ю*, *я*, които биха се изписали евентуално като *sh*, *sht*, *ya*,

¹ Любопитно е, че в интернет енциклопедията Уикипедия използването на кирилица в онлайн комуникацията се смята даже за по-престижно, като за аргументи в полза на употребата на кирилицата служат и редица неезикови фактори, напр. емоции: „прочитането на текста (писан на латиница) е много по-бавно, трудно и неприятно от прочитането на същия текст на кирилица“, „Най-големият брой българи се извиняват и съжаляват, че не пишат на кирилица“, „четенето на кирилица е много по-лесно и приятно както за тях, така и за събеседниците им“.

ja, ia, ii, ji, ya, във виртуалното пространство функционират с един знак . Често срещаме s вместо ш, c или z вместо ц и под.

Тук виждаме в действие принципа на езиковата икономия – един знак – един удар по клавиша – максимална бързина. Тази „минимизация на езика“ (вж Михайлова 1999) „е породена от принципа на хиперфункционалността – изискването за максимална бързина и минимално усилие при оптимално разбиране в комуникацията“ (Кирова 2000).

Като обособен вид на тази тенденция разглеждаме и случаите, когато много масово ш се заменя с б, а ч – с 4. (*Nikoga ne moe da postigne6 rezultate koito бe postigne6 s himiq ako si 4ist.*) Това е популярен начин за създаване на съкращения, заимстван от английския език, където свързването на букви и цифри, чиято комбинация, прочетена на глас, фонетично наподобява желаната дума:

10Q – Thank You – Благодаря. 10 се произнася “тен”, а q “кю”

Подобно и 10X – Thanks – Благодаря, образувано от 10 ‘тен’ и x ‘екс’

B4 – Before – Преди b – ‘би’, 4 – ‘фор’.

Затова в примерите виждаме *бебе, 4ас* и под.

Систематизираните по-долу примери имат за цел да илюстрират разнообразието на графична реализация, на което сме свидетели във виртуалното пространство. Показани са латинските варианти на редица кирилски букви:

Ъ

ъ = u, a, y

iskate da se sustezavate
burzi i tolkova dobri rezultati
vduhvate respakt s golemi muskoli
teja 57 kila i sam 173 santima
vsashnost tozi chovek si izgrajda tq^lloto
A zashto pak ne kolelo?
vazvrastane na zagubenoto
vsi4ki stavi ot krysta na dolu (krust, kolene, hodila)
za syjalenie na nqkoi i za radost na drugi genetikata e opredelq6ta,
bil sym tam, wsi4ko e ewtino, samo bileta dotam deto e skypⁱ4yk..

Я

я = q, ia, ja

i proteini ne vzeмам ,koito sa dale4 ot himiqta.
Ne mi se verva da si tolkova 4ist ,kolkoto razpravq6
wsqka kra4ka napred e v sledstvie na 6ut otdzat
navejdaniq.klqkaniq
himiqtа e rebenie 4ak sled kato dostignete estestveniqt si limit,

i az kvo ti obesnqwam... prosto vij www.anaboli-bg.com... tuk pi6e si4ko
rezultatite sa vpe4atliava6ti
Ne pia bulgarsko vino.Pia frensko
poveche ot predishnia put
da pomolia za suvet i
ot nego se poiavaiaivat poveche cherni tochki
uprajnenija za razvivane na gavkavostta
Predi njakolko dni sluchajno popadnah

Ж

ж = j, g, zj

Edin narod-edna darjava
Vigte sega hora
E spored men e vajno da ima6 jelanieto i drugoto stava ot samosebe si povqrvai mi
SHAMPIONA NE SE RAZJDA, TOI SE SAZDAVA
celutrona zaedno s masaj ima efekt
fitnes , sport ili kakto iskate go kagete
Ima mnogo upragnenia koito biha ti pomognali
Za sagelenie
Prodavam greben trenajor
4 godini ne sam vigdala Bulgarsko vino!
makar che ziveem otноситelno daleche ot grada
Tova s tapiata moje da se dokaje lesno,vajното e da priemат ne6to takova

Ш

ш = 6, sh, sch, s

i pri men otna4alo surceto mi se "obajda6e" za6toto iskah da se natovarvam pove4e
otkolkoto moga:)
predprieme6 nujnite deistvia za da zapazi6 postignatia rezultat
sushto taka az ti4am, vseki den pez prekusvane
Opitaj vse pak da spazva6 rejim
Inache piivam po chaschka Sangrija-kypvame go ot Germanija
edinstvenite i prihodi sa ot svesti i ot skromni darenija

Ч

ч = 4, ch

Az li4no mislq 4e nqma
Makar 4e pak ne e uda4no
oba4e spored mene nqma smisal
niama znachenie
Posle zapochnah da pija protein 1 mesec

li**4**no teglo
pateki za ti**4**ane
po cqloto mi lice ima **4**erni to**4**ki!kajete mi

Ш

ш = st, 6t, sht

obsto-vzeto
svetvam te sy**6**to taka malko da se poizpoti**6** predi da zapo**4**ne**6** da raztqga**6** da
povi**6**i**6** ob**6**tata telesna temperatura
Nz dali **6**te ti pomogne da gi premahne**6** napulno
V 4ujbina raboti**6**,pla**6**ta**6** zdr.osiguriavane
... Pri tova posest**6**enie - kakvo da kaza, az vsast**6**nost ne sam religiozen,
tancite mislia che **sht**eshe da bude po-dobre

Й

й = i, j

na**i** nepriqt**6**no mi e vsichko da se postavq pod obsht znamenatel "ximiq"..
zdrave**i** az sum instrktor po fitnes
leka bolka no v nikakuv sluchai silna
Ska**4**aj na vajence, pravi si doma**6**na aerobika
chesto gi maja vecher s malko nai-obiknoven krem "Zdrave" - onzi v siniata krugla
kutiika.
izbiagvai da miesh liceto si sus sapun
abe maj pak ste si go vzema, ne znam, da**i**te nqkakvi predlojeniq za takiva produkti
molq!!! :

Ц

ц = tz, z, c, ts

Do edin meset**z**
Pojelavam si ot zialoto si sarze da gresha za balgarite v Germania
Ako si bil pri garzite
Moite sanarodnizi sa nedrujeliubni,
se sramuvat, che sa balgari. Hodil sam v srabski, grazki i rumanski zarkvi
do carkvata trjabva she da patuvame parvo dva chasa s vlak
Bi li mi kazala ot kade se kupuvat Leocrema i bermudite i na kakva tsena

Ю

ю = iu, u

nqakoi ako ima silikonov biust neka spodeli kude sa mu go pravili
hap**4**eta za ugolemqvane na bust

При разглеждането на гореописаните примери се натъкнахме и на няколко любопитни явления. Има доста случаи, когато в текста, изписан на латиница, се използват кирилски букви. (*Sreballi li ste srodna duba, 4ovek s kogoto vi e xubavo, jelaia ti uspeh*). Тук не се наблюдава принципът на езиковата икономия, защото на един знак отговаря един знак. Като евентуална причина за това допускаме известен “псевдопатриотизъм”, стремеж в текста на латиница да се вмъкнат кирилски букви, където е възможно (при това използвайки латинската графична система).

Х

ima neveroqtna razlika meĵdu ximiĳ i hranitelni dobavki
 Za ximiĳ nemoĵe i da stava дума
 Da obobshĳtq-ximiĳ ne vzemaite zashtoto naistina se skapvate
 Ostanax vazxiten ot sarde4nostta
 e predi sedmicha si kyrix chisto bulgarsko sirene-Xei xora pische na bulgarski na etiketa!!!

У

ne e neobhodimo da se prenatovarvash s mnogo silovi yprajnenia
 ymereno i koncentrirano vsiako yprajnenie
 ne gi ostaviai te sa istinata za perfektno tialo drygotto e podrujka.
 srodnite dybi
 vsi4ko koeto ne ni ybiva ni pravi po-silni!
 Yspex na vsi4ki dami,reshili se na тази stupka

Друго явление, което ни направи впечатление, нарекохме *обратна интерференция*. Става въпрос за случаите, когато в текст на кирилица се използват съкращенията, функциониращи в текст на латиница. Често виждаме б вместо ш, 4 вместо ч (*толкова години ве4е съм принуден, можеб да се опла4еш на арменския поп*).

Тук отново езиковата икономия не е решаващ фактор, защото на един знак съответства пак един ч – 4, ш – 6. Наблюдава се силното влияние на писането на латиница или по-скоро на силата на навика:

в кручмите, бивбите пушачи, ве4е не само, случай на урагани и тсунамита, ба-рабар с кучето и компютара, 4НГ и на теб..., ако стъпя във България ще ме приберат веднага във казармата, лъсна факта, 4е пове4ето университети всъщност ИЗОБЩО НЕ са осигурявали студентите си

Тези примери доказват, че очертаните тенденции отразяват динамичността на процесите във виртуалната мрежа. Бихме могли със сигурност да твърдим обаче, че кирилицата има своето място и там, няма опасност за нейното „изчезване“ или „претопяване“, това са две графични системи, които съществуват па-

ралелно и обслужват носителите на различни езици. Любопитното е, че те не са затворени системи, при тях се наблюдават процеси на взаимна интерференция и възможности за многобройни трансформации. Тяхната вариативност обаче не пречи на основната функция на езика – предаването на информация.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Дейл 1980: **Dale, T.**, Digraphia. - In: International Journal of the Sociology of Language, 26, 5-13 по Пачев, А., Малка енциклопедия по социолингвистика. Изд. „Евразия-Абагар“, Плевен, 1993
- Кирова 2000: Кирова Л. Особености на чат-разговора
<http://liternet.bg/publish3/lkirova/chat.htm> -
- Кирова 2001: Кирова Л. Диграфията в писмената практика на българските потребители на интернет, <http://liternet.bg/publish3/lkirova/digraphia.htm#1>
- Михайлова 1999: Михайлова Н. Интернет - минимизация на езика. *сп. Български език и литература*, 1999, бр. 6
<http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%BB%D1%8C%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%86%D0%B0>

Резюме

Във фокуса на нашето изследване е едно сравнително ново езиково явление, породено и зависещо от навлизането на технологиите в нашето ежедневие, а именно изписването на български думи с латиница за целите на електронното общуване – електронна поща, чат разговори, sms. Този начин на изписване се нарича от потребителите „методица“ или „шльокавица“. В настоящото изследване представяме и актуалната дискусия, инициирана от неспециалисти, за това дали кирилицата има своето място в онлайн общуването, дали „методицата“ да се отхвърли или трябва да се толерира.

K INOVAČNÍM PROCESŮM V ČEŠTINĚ A BULHARŠTINĚ (NA MATERIÁLE Z JAZYKA MÉDIÍ)

Božana Niševa
Ústav slavistických a východoevropských studií
FF UK, Praha

Příspěvek se zabývá „pomezím“ postavením víceslovných pojmenování z hlediska jejich vztahu k slovu jako pojmenovací jednotky a ve vztahu k syntaxi a sémantiky. Popis a třídění těchto typů „hraničních“ pojmenování bude zaměřen na nově utvořená, resp. na nově přejatá (více)slovná spojení (na materiálu mediálních textů) se zřetelem k inovačním procesům v bulharštině a češtině. Východiskem bude složitost a dvojakost procesů doprovázejících vznik a distribuci (více)slovných spojení v různých jazykových úrovních.

inovační procesy – (více)slovná spojení – jazyk médií

The paper deals with the „boundary“ position of the multiword designations from the point of view of their relation to the word as a designating unit and the relation to syntax and semantics. The description and classification of these types of „boundary“ designations focuses on newly created or newly borrowed (multi)word collocations (on the material of massmedia texts) with a special reference to the inovative processes in bulgarian and czech language. The starting point is the complexity and ambiguity of the processes accompanying the emergence and distribution of the (multi)word collocations on different language levels.

inovative processes – (multi)word collocations – media language

Problematika slovních spojení je v současné jazykovědě pojímána jako předmět mnohoznačný, vstupující do odlišných vztahů, zasahující do několik jazykových rovin. Slovní spojení jsou středem pozornosti z hlediska jejich funkcí v jazyce a jsou zkoumaná v pracích zaměřených syntakticky, lexikologicky anebo frazeologicky. V statích na toto téma jsou slovní spojení často charakterizována jako příznačná pro publicistický styl.

Zaměřujeme se na nástin problematiky nových slovních spojení, která se většinou vyskytují v úzce profilovaných mediálních textech, anebo jsou kvůli častému užití v médiích velice aktuální, resp. povědomá čtenářskému publiku. Podstatná pro výzkum slovních spojení se jeví být skutečnost, že komponenty většiny z nich vystupují v dvojí vztazích – jednak ve volných a jednak v ustálených slovních spojeních. Tedy bychom mohli uvažovat o určité „pomezí“ postavení víceslovných pojmenování tohoto typu z hlediska jejich vztahu k slovu jako pojmenovací jednotky a ve vztahu k syntaxi a sémantiky. Přejímání a kalkování anglicizmů v češtině a bulharštině též výrazně ovlivňují vznik a šíření nových slovních spojení. Opíráme se o mínění Horeckého¹, že „nová forma se nevyjadřuje jen novými výrazy, ale novým spojením už známých slov do nového celku. Přitom v takových neologizmech se užívají volně domácí a převzatá slova“. Při klasifikaci vycházíme z dynamiky v oblasti slovních spojení a z úkolu srovnání mezi češtinou a bulharštinou, pro které potřebujeme obecnější třídění, platné pro oba jazyky. Soustředíme se na komunikačně-funkční úlohu, kterou plní nová slovní spojení v publicistické sféře českého a bulharského jazyka.

Zde analyzovaná „mediální“ slovní spojení obecně vymezujeme podle definice Machače² jako „komplex dvou nebo více slov s primární nominativní funkcí, reprodukováný a reprodukovatelný v konkrétních promluvách jako hotový celek“. Středem pozornosti v našem příspěvku jsou následující dva typy slovních spojení, které se vytyčují mezi ostatními kvůli své vysoké frekvenci v současných mediálních textech: **a)** podle O. Martinové³, „tzv. sdružená pojmenování, realizovaná adjektivně-substantivním spojením, u kterých se nejvýrazněji projevuje derivativnost za jistých nominačně-komunikačních, sémantických, formálních, stylových aj. podmínek“ **b)** slovní spojení utvořená podle syntaktického vzorce, nazvaným K. Kučera⁴ „syntaktickým amerikanizmem – substantivum + substantivum“. U většiny těchto apozičních slovních spojení jeden z komponentů je nově přejaté anglické slovo – konverzivum (neohebný anglicizmus v atributivní funkci) a druhý je přejaté nebo domácí slovo. Na základě dosud uvedeného, bychom mohly rozdělit nová dvou- a vícekomponentová slovní spojení v češtině a bulharštině do následujících dvou větších skupin.

¹ Horecký : 1986, str. 9

² Machač : 1967, str. 138

³ Martinová : 2000, str. 383

⁴ Kučera : 1995, str. 78

TYPY NOVÝCH SLOVNÍCH SPOJENÍ V ČEŠTINĚ A BULHARŠTINĚ

Slovní spojení ustálená nebo v procesu ustalování

1.1 Sdružená slovní spojení utvořená kalkováním – která v obou slovanských jazycích jsou většinou ekvivalentní⁵

čes.: *akrobatické lyžování (sport.), alternativní medicína (med.), antivirový program (poč.), elektronická adresa (poč.), globální vesnice (publ.), holá lebka (publ.), horská cyklistika (sport.), ikonové menu (poč.), kontrolní balík (poč./ ekon.), krátké/dlouhé peníze (ekon.), ozónová díra (biol., ecol.), systémový administrátor (poč.), sexuální harašení (publ.), virtuální realita (poč.);*

bulh.: *алтернативна медицина (мед.), антивирусна програма (комп.), бръснага глава (общ.), глобално село (публ.), главно/контекстово меню (комп.), електронна поща (комп.), контролен пакет (икон.), къси/дълги пари (икон.), озонова дупка (биол., ecol.), планинско колоездене (спорт.), системен администратор (комп.), ски-акробатика (сложенина), але акробатична езда/акробатично катерене (спорт.), виртуална реалност (комп.).*

1.2 Sdružená slovní spojení nekalkovaná, která tvoří o mnohem menší skupinu

čes.: *mitosoudní rehabilitace (věř.), penzijní přípojištění (ekon.);*

bulh.: *гражданска реабилитация (общ.), допълнително пенсионно осигуряване (икон.)* (v bulharštině neexistuje dvouslovní ekvivalent).

2 Slovní spojení vlastní

2.1 Vzniklá reprodukováním⁶

čes.: *antidrogový úřad* ale též i *protidrogový* (v češtině, narozdíl od bulharštiny, pozorujeme konkurenci prvního komponentu kompozit mající význam 'působení, zaměření proti někomu, něčemu'⁷) (*odb.*), *bílá technika (tech.), elektronický podpis (poč.), horké křeslo (publ.), inflační spirála (ekon.), investiční klima (ekon.), rodinný lékař (med.), profesionální voják (voj.), salátový bar (odb.), sociální inženýr (odb.), spotřební koš (ekon.);*

bulh.: *антидрогова комисия (спец.), бяла техника (тех.), горец стол (публ.), електронен подпис (комп.), инвестиционен климат (икон.), инфлационна спирала (икон.), семеен лекар (мед.), потребителска кошница (икон.), професионален войник (воен.), салатен бар (спец.), социален инженер (спец.).*

2.2 Slovní spojení apozičního typu – zpravidla přejatá jako celek a v současnosti jsou v procesu ustalování a příp. transformování. Jejich oba komponenty jsou anglického původu (v češtině častěji v neadaptované pravopisné podobě):

čes.: *energy drink; desktop publishing; advance tape; download upgrade; hands free;*

⁵ srov. angl.: acrobatic skiing, alternative medicine, anti-virus program, electronic address, global village, skin head, mountain cycling, icon menu, control packet/package, short/long money, ozone hole, system administrator, sexual harassment, virtual reality.

⁶ srov. angl. antidrug office, white technique, electronic sign, hot chair, inflation spiral, investment climate, family practitioner, professional soldier, salad bar, social engineer, consumer basket.

⁷ Viz NSČ : 1998, str. 29

bulh.: *рейв парти; хост сървър; денс саунд; даунлоад линк; хендс фриј; компактидск чејнджър.*

Výsledky z provedeného třídění naznačují, že většina probraných druhů slovních spojení, excerpované z českých a bulharských mediálních textů, jsou spojení, která byla přejatá jako celek a pro jejich uplatnění se jeví být rozhodující „fixující elementy významové“⁸. Jinými slovy, konstrukční a sémantická vázanost mezi jejími komponenty je určena tím, že velkou jejich součástí představuje profesionalizmy a termíny z určitých funkčních sfér (počítačové techniky, ekonomiky, politiky, sportu atd.), jejichž komponenty jsou buď adaptované anglicizmy, anebo starší přejatá slova a slova z tzv. kulturného lexika. Taková nová slovní spojení se jeví jako impuls rozvinutí uvedeného syntaktického modelu v češtině a v bulharštině. Důkaz pro jejich vysoký stupeň lexikalizace vidíme též v tom, že na základě excerpovaného materiálu jsme zjistili existenci omezené spojitelnosti přejatých komponentů slovních spojení. Nově přejatá anglická slova tvoří slovní spojení, které vstupují do určitého textu jako hotové celky s ohraničeným počtem domácích nebo přejatých slov. Mohly bychom tvrdit, že tendence je spjatá s procesem vytváření sémantických jader u sdružených slovních spojení. Ve své stati Jarošová⁹ nazývá tento proces v souladu s Čermákem „anomální kolokabilitou“. Například anglicizmus **čes.** *on-line*; **bulh.** *он-лайн*, který má výrazněji vyšší stupeň spojitelnosti než některé z dosud uvedených příkladů, se v atributivní funkci nejčastěji v mediálních textech používá ve spojení s následujícími slovy:

čes.: *prodejna, vydání (magazín; časopis), román, diskuse, rozhovor, slovník, komunikace, rezervace, hráč;*

bulh.: *търговия, абонамент, комуникация (разговор), издание, списание (вестник), книга, магазин (ve smyslu prodejna), игра, резервация aj.*

Příznačné je také, že slova, která se do těch jader dostávají jsou většinou stejná v obou slovanských jazycích, protože označují identické nové jazykové skutečnosti. Některé z víceslovných lexikálních jednotek jsou tvořené sémanticky, tedy jsou to obrazná slovní spojení metaforická, metonymická, synekdochická. Náš názor e v souladu se skutečností, že problematika slovních spojení souvisí s tvořením metafor podle ustálených modelů, které usnadňují přenos mediálních sdělení expresivním, krátkým a všeobecně působivým způsobem. Nekalkovaná slovní spojení pochází zvláště ze sféry publicistiky, kde je najevo snaha tvůrců textů dosáhnout vyšší stupeň explicitnosti. Dosud uvedeným navazujeme i na současné teorie médií, v nichž se o tvoření mediálních textů mluví jako o vzorcích – identifikačních znacích pro určitý žánr (od výrazových prostředků po jejich uspořádání), a následně o vytváření povědomí o (textovém) vzorci příslušného žánru. Při tomto vytváření se podílejí i slovní spojení, které často fungují jako hotové celky – součástí aktuálních mediálních vzorců.

⁸ Machač : 1967, str. 144

⁹ Jarošová : 2000, str. 43

3. Volná slovní spojení

Z volných slovních spojení nás nejvíce zajímá typ „substantivum + substantivum“, jehož jeden komponent je morfologicky neadaptovaný anglicizmus (v bulharštině častěji přepsaný do cyrilice) a druhý – domácí popř. asimilovaný lexém, jako např.:

čes.: *on-line* prodejna; *live* koncert; *hi-tech* společnost; *singl* matka; *teen* povídky; popová *megastar*; *billboard* kampaň; *unfair* hra; *streetpaper* článek; *ska* scéna;

bulh.: *тийн-нон* králice; *сингъл* klasacia; *он-лайн* търговия; рекламен *спот*; *чилаут* зона; *ривайвъл* вълна; *лайв(ф)* албум; *брънч* меню; *видеоарт* програма; графичен *интерфейс*; *десктоп* тапет aj.

První část těch slovních spojení není vždy jednoslovná, ale často bývá i kompozitum, někdy psané pomlčkou, například.: *hi-tech, on-line; тийн-нон, тпрун-хон*.

DERIVATIVNOST U VÍCESLOVNÍCH POJMENOVÁNÍ V ČEŠTINĚ V POROVNÁNÍ S BULHARŠTINOU

Kromě pozorované formální a sémantické ekvivalence u slovních spojení v češtině a bulharštině, na základě jejichž tvarů jsme je rozdělili do uvedených tří větších společných skupin, existují též i podstatné rozdíly, které se projevují zvláště u derivativnosti víceslovných pojmenování. V této části našeho výzkumu se opíráme o stať O. Martincové¹⁰ a o závěr, že „derivativnost u víceslovných, tj. sdružených, pojmenování míváme jejich schopnost stát se základem nových, slovotvorným způsobem od nich odvozených, pojmenování“. Při porovnání mezi excerpováními víceslovnými jednotkami z českých a bulharských textů je patrná větší derivační schopnost (v citovaném pojetí) českého jazyka. Znázorníme naše tvrzení na pozadí příkladů, kterých uvádí ve svém článku O. Martincová¹¹. Ve většině případů bulharština dává přednost např. delším předložkovým konstrukcím: **čes.:** *plažový volejbalista*, **bulh.:** *състезател по плажен волейбол*. Mohly bychom říci, že variantnost bulharských forem je omezenější než v češtině. Uvedené potvrzuje i porovnání celých variantových řetězců – srov. např.: **čes.:** *investigativní žurnalistika//pátrací žurnalistika – investigativní žurnalista//pátrací žurnalista* (poněkud expr.) – *investigativec//pátrač* a **bulh.:** *инвестигативна журналистика* (velmi zřídka) // *разследваща журналистика – разследващ журналист* (neutrální). Narozdíl od toho jsou v češtině aktivněji tvořená **a)** *další nová dvouslovná substantivní pojmenování*, **b)** *dvouslovná adjektivní pojmenování*, **c)** *dvouslovná slovesná pojmenování*¹². Srovnejme též i následující příklady.

¹⁰ O. Martincová : 2000, str. 383

¹¹ Martincová : 2000

¹² O. Martincová : 2000, str. 383

Tabulka 1. Derivatívnost některých frekventovaných víceslovných spojení v češtině a v bulharštině.

	výchozí slovní spojení	nová spojení - názvy osob	nová spojení - dvouslovná adjektiva	nová spojení adv. + verb.
česky	alternativní medicína	alternativní medik/alternativní lékař	alternativně medicínský/alternativně lékařský	alternativně léčit (od alternativní léčení)
bulharsky	алтернативна медицина	алтернативен лекар/алтернативен лечител (mluv.)	алтернативно-медицински	(jen) алтернативно лечение
česky	humanitární pomoc	humanitární pomocník	–	humanitárně pomáhat (v širším významu)
bulharsky	хуманитарна помощ	–	–	–
česky	kabelový operátor (m. než.)	kabelový operátor (m. živ.)	–	–
bulharsky	кабелен оператор (m. než.)	кабелен оператор (m. živ.)	–	–
česky	mobilní telefon	mobilní telefonista	mobilně telefonický	mobilně telefonovat
bulharsky	мобилен телефон	–	–	–
česky	plastická chirurgie	plastický chirurg	plasticky chirurgický/plasticko-chirurgický	–
bulharsky	пластична хирургия	пластичен хирург	пластично-хирургическа (намеца)	–

Pro už zmíněnou omezenější derivativnost tohoto typu nových sdružených slovních spojení v bulharštině na prvním místě vliv má analytizmus bulharského jazyka. Odvozováním delších opisných a předložkových tvarů se překonává polysémie vznikající u derivovaných slovních spojení s oběma komponenty adjektivními nebo substantivními. Případy **adv. + verb.** pojmenování jsou používána zřídčeji než v češtině, častěji se uplatňuje model¹³ **subst. + předložka + adj. + slovesné subst.** – takto utvořené výrazy jsou stylově neutrální. Obecně lze říci, že potenciální derivační schopnost se v bulharštině intenzivněji projevuje v mluvených

¹³ Někdy jde o substantiva tzv. *sémanticky prázdných slov*, viz. Kučerová : 1974, str. 37

projevech, nebo v esejistických a publicisticko-komentátorských rubrikách na aktuální téma, srov. např. *глобално село – глобален селянин*.

V obou zkoumaných současných slovanských jazycích se přejímají jako hotové celky a dále lexikalizují a také transformují především nová slovní spojení, která označují aktuální sociální a významově příznakové skutečnosti. U převzatých slovních spojení z oblasti profesionální (počítačové, ekonomické atd.) metaforičnost angloamerických výrazů není jasně vyjádřena, je zastřena nutností přesného terminologického pojmenování ze strany jedné a vágností anglické sémantiky, ze strany druhé. Důkazem pro náš názor vidíme u slovních spojení utvořených přenesením významu, která mají především komponenty domácí nebo zdomácnělé. Slovtvorné systémy obou typologicky odlišných slovanských jazyků, resp. už existující slovtvorné modely určují potenciální realizaci nově vzniklých víceslovných pojmenování.

Na závěr shrneme, že problematika slovních spojení je úzce spjatá s problematikou pragmaticko-stylistických tendencí a také s působící v obou jazycích multiverbizační a univerbizační procesy. Najevo je, jak silně vyjádřená konkurence v oblasti jednoslovných a víceslovných pojmenování, též i tendence k stírání stylistických hranic a procesy mísení funkčních stylů.

Literatura:

1. Horecký, J.: Neologizmy v súčasnej spisovnej slovenčine. Kultúra slova 20, 1986, str. 6-13.
2. Jarošová, A.: Spracovanie ustálených spojení vo výkladovom slovníku. Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících, ÚJČ AV ČR, Praha 2000, str. 43-55.
3. Kučera, K.: K nejnovějším vlivům angličtiny na český jazyk. Přednášky z XXXIV a XXXV běhu LŠSS, UK Praha 1995, str.77-82.
4. Kučerová, E.: Z problematiky slovních spojení (Lexikalizované spojenie ako pomenovacia jednotka). Štúdie z porovnávej gramatiky a lexikológie, Veda, Bratislava 1974, str. 7-40.
5. Machač, J. : K lexikologické problematice slovních spojení. SaS 38, 1967, str. 137-149.
6. Martincová, O.: Derivatívnosť u nových víceslovných pojmenování. Človek a jeho jazyk. Díl 1. Jazyk ako fenomén kultúry, Veda, Bratislava 2000, str. 382-388.

Zdroje jazykového materiálu:

- NSČ: O. Martincová a kol. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Academia, Praha 1998.
- РНДЗБЕ: Речник на новите думи и значения в българския език. Наука и изкуство, София 2001.
- Vlastní excerpte

KRONIKA JAKO SOUČÁST STŘEDOVĚKÉ NÁRODNÍ IDEOLOGIE (NA MATERIALU ČESKÉ DALIMILOVY KRONIKY)

Margarita Mladenova

Referát pojednává o úloze kroniky jako syntetické dílo národní ideologie v době před vznikem novodobého národa. Jako díla se složitou makrostrukturou Dalimilova a Kosmova kronika odrážejí v syntetické podobě rozmanité prvky formujícího se národního vědomí – pohanské i křesťanské. Zvláštní úlohu přitom hraje úcta k místním českým a vůbec slovanským světcům. Akcent na historii dovoluje autorům středověkých děl v nejpůsobivější podobě prosadit své názory na místo vlastního národa v dějinách a tím nepřímou poukazuje na důležitou úlohu historického myšlení a vědomí pro formování národního vědomí středověkých národů. V pozdější době národního obrození prvky tohoto vědomí se dostávají do popředí zájmu celé nové národní společnosti. Nejdůležitější úlohu při formování novodobého národního vědomí hraje právě ta část starého kronikářského materiálu, která pochází z pohanské mytologie a folkloru a stává se tím i objektem nového uměleckého ztvárnění během 19. století.

ХРОНИКАТА КАТО НОСИТЕЛ НА СРЕДНОВЕКОВНА НАЦИОНАЛНА ИДЕОЛОГИЯ (ПО ДАНИИ ОТ СТАРОЧЕШКАТА ХРОНИКА НА Т. НАР. ДАЛИМИЛ)

Margarita Mladenova

Мястото на всяко историческо съчинение в книжовното развитие на дадена народност предполага съотнесеност на неговия текст поне с две хронологични оси – на първо място съвременността на автора, когато се създава произведението, и едва след това – времето на събитията, разглеждани в съответното произведение. Например при създаването на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски в концентриран вид са намерили отражение съществените моменти, определящи ролята на историята за националното съзнание. В стила

на древните сентенции: „От днеска нататък българският род история има и става народ“ Иван Вазов представя най-кратко един от стожерите на възрожденската представа за нацията не само у българите. Впрочем, тя обединява Паисий и Вазов, въпреки че между тях лежат почти сто години от историческото развитие на българите. Историческото съчинение по принцип отразява движението на чувството за национална общност през отминалите исторически периоди. Въз основа не само на споменатото основополагащо за българското възраждане съчинение можем да приемем като отправна точка факта, че представите за историята и за миналото на собствения народ са основополагащи за националното съзнание почти толкова, колкото и езиковата общност, демонстрирана волно или неволно във всеки момент от живота – от ежедневната комуникация до творчеството във висшите интелектуални сфери. Това са и двата главни стълба на националното съзнание през славянското възраждане – както при българите, така и при чехите. За епохата преди националното възраждане обаче типът прояви на народностното съзнание не се изразява така масово и целенасочено, както през Възраждането, и поради това възниква възможност в най-ново време те да се разглеждат едва ли не като изолирани представи на отделни личности, които нямат особено значение за обществото. Подобни теории, пренасящи началото на славянското национално съзнание в периода XVIII—XIX век, се появили през 90-те години на XX век. Според тях представата за национална общност не е съществувала до средата на XVIII век, а общностните критерии до този период са били само регионално-географски.

Тук се намират на един значително по-ранен период от развитието на народностно съзнание, който предхожда с няколко столетия включването на чешкия народ в многонационалната Хабсбургска империя, където можем да предположим действително преобладаване на регионалните над националните представи. *Хрониката на т. нар. Далимил* (по-нататък ДХр.) по своето възникване се отнася към епохата на подем на чешкото народностно съзнание през XIV век (завършена е през 1314 г.) и е в пряка връзка с развитието на чешката държавност в този момент. От съдържанието на собствения ѝ текст (Данхелка, Хадек, Хавранек, Квиткова, 1988) личи и пряката му връзка с актуалната съвременност по време на написването ѝ, както и отношението към културни артефакти от отминалите епохи, имащи пряко отношение към народностното съзнание. Като методологически подход тук използваме взаимоотношението на частите от текста помежду им (т. нар. емически или емикален подход) с оглед на функционирането им в органичното цяло на текста, като оставяме на втори план отношението на хрониката към преките исторически факти (етикален подход), съобщени в нея, при които процесът на творческа трансформация е значително застъпен (за това методологическо разграничение в най-ново време срв. Стефанович, 2003, 8—9).

Анализиран с оглед на носещите функции на националната идея, текстът на старочешките хроники (на ДХр. с нейните предходници и следходници) е показателен за характера на емблематичните за народността текстове. В това отношение макроструктурата на двете най-стари чешки хроники – по-старата,

латинска по език, на Козма Пражки, и на т. нар. Далимил – дава възможност да се направи категоричният извод, че за патриотичната функция през онази епоха не е играл съществено значение езикът, на който се създава собственият текст на хрониката, но за сметка на това тематичните гнезда, около които се групират микроструктурните елементи, се оказват изключително устойчиви за чешкото народностно съзнание. Последователното редуване на библейския мотив за строежа на Вавилонската кула с езически по своя характер легенди, отразяващи дохристиянското съзнание за общността на чехите, следвани от легендите за покръстването на чешкия княз Боривой и за първите чешки светци (по-подробна съпоставка на текстовете от първите чешки хроники срв. у Младенова 1995), отразява целенасочения подбор на онези елементи, които по време на създаването на хрониките са били осъзнавани като носител на народностното съзнание. Именно в тях и за двамата автори се корени главната проява на патриотизъм в творбите им. При това двете хроники са възникнали с разлика във времето приблизително от около две столетия 1125 – 1314 г. Това обстоятелство обаче не е причина част от елементите на макроструктурата да бъдат пропускани или замествани с други, евентуално аналогични, но оформени с различни средства, елементи. Нещо повече – в създадената в средата на XVI век на чешки език *Хроника на Вацлав Хайек от Либочани*, отразяваща твърде различен, ренесансов по своя характер, светоглед и създадена с опора в множество нови писмени извори от по-късно време, първоначалният ред на макроструктурните елементи, отражен в първите две хроники, не се нарушава. При Хайек особено отчетливо личат затрудненията на компилатора, който черпи материала си от твърде много и разнообразни извори, които понякога дори влизат в противоречие едни с други. Но и в този случай той не си позволява да пропусне или промени реда на основните, сюжетобразуващи за националната история моменти, които твърде силно осъзнава именно в това им качество. Както се вижда от неговия текст, йерархията на изворите е строго хронологична, като най-старият от тях винаги има предимство пред своите следходници (срв. Младенова 1995). Когато обаче у тях се срещат нови пасажки, без аналог в по-стария текст, авторът не прави никакви по-нататъшни текстологични проучвания, за да установи тяхната достоверност, а отразява с еднакво доверие всякакви легенди и меморати.

За средновековната епоха, по време на възникването на *Хрониката на Козма*, от особено значение са няколко фактора – аргументирането на правата на собствената народност върху съвременните ѝ тогава територии, полагането на управляващата династия в контекста на митологично-божествения произход и произтичащото от него морално узаконяване, и едва след това многократно изтъкваните актуални политически внушения на определени съсловни интереси (коренно различни при трите споменати хроники). Именно първите две водещи линии създават скелета на чешките средновековни хроники, обединявайки в едно по-стари представи с новите християнски култове, принадлежащи неизбежно към обосноваването на съвременното им статукво. За средновековните хронисти, независимо от индивидуалните им пристрастия, неизбежен остава

моментът на свързване с по-старата традиция, независимо дали днес ние я разглеждаме като устно продължение на езически фолклорни традиции, или като развитие на собствен авторски текст. Не трябва да се пропуска и обстоятелството, че включените в хрониките легендарни моменти не спадат към езическата обредност, ревниво преследвана от християнската църква в началните векове след покръстването (относително пълният им списък е представен у Зибърт, 1894). При условие, че стигналите до нас преписи принадлежат към книжовна традиция, развивана в ограничен брой средища от тесен кръг книжовници, съвременната наука поставя особено ударение върху индивидуалния характер на творчеството и върху неговия полемичен и публицистичен характер (срв Тршещик 1988), формиран в акта на строго индивидуално творчество. Трябва да се изтъкне обаче, че формирането на народностно съзнание е значително по-широк процес и обхваща не само образованите слоеве, дори и когато става дума за ранното Средновековие. Добре известен е фактът, че голям брой от устно разпространяваните предания, посветени на събития от общата история на народността (или дори от племенната епоха) са посветени на делата на племенните вождове и князе, независимо от обстоятелството, че се разпространяват сред широки слоеве, необвързани с елита на съответната народност. Независимо от това дали става дума за официална история, или за устни исторически предания с фолклорен характер, средновековното съзнание, а и по-късно, до най-ново време историческото мислене признава за интересни, важни и сюжетообразуващи за народността и националната история само събития, осъществени от управляващата династия, от видните пълководци и герои-воини (едва историческата наука от края на XX век започва да се интересува от 'историята на всекидневния живот' – history of every-day life). В това отношение чешката национална научна традиция се съобразява, по наше мнение неоснователно, само с някои късни особености на устното народно творчество и свързаните с него фолклорни прояви, формиращи през XIX век и поставящи твърде силен акцент върху социално-класовите аспекти на фолклорната култура, които намират по-слабо отражение в ранните исторически периоди (срв. по-подробно Младенова, Пенчев 2002). В епохата на формиране на народностното съзнание тези социално-класови фактори не могат да оказват силно въздействие, тъй като социалното разслоение намира своето експлицитно изражение в културата едва по-късно. Априорното изключване на възможността елементи от фолклорната култура и поезика да са намерили отражение в ранните хроники трябва да се смята за необосновано по няколко причини:

1. Тъй като ние не познаваме конкретния облик на формулите, използвани в ранните фолклорни текстове, така че е трудно твърдим каквото и да било по отношение на тяхно присъствие или отсъствие в конкретния анализиран текст.
2. Поради липса на представа кои пасажи от текста на хрониките трябва да бъдат отнесени към набора от фолклорни текстове, съществували в дохристиянския период.

Но обстоятелството, че ранносредновековните хроники са писани от образовани хора с духовен сан не може да се тълкува като еднозначен аргумент, изключващ възможностите за общност между устната и писмената култура от онзи период. За разлика от конфесионалното противопоставяне езичество :: християнство, където църковните институции гарантират забраната на езическата обредност, на езиково равнище, особено при светска тематика, общността е почти неизбежна. Дори пряката необходимост в определени жанрове да се следват библейски образци не може да изключи употребата на фолклорни езикови средства (нека не забравяме и генезиса и свързаната с него поетика на самия библейски текст).

Макроструктурата на редица раннохристиянски хроники, посветени на определена народност, показва, че за националното самосъзнание еднакво важна роля са играли преданията за странстване преди заселването на съвременните им територии, генезисът (обикновено дохристиянски) на управляващата династия, моментът на покръстването и първите национални светци, често принадлежащи към същата тази династия (За дохристиянските и предписмени характеристики на етноса срв Стефанович, 2003, 150—156). Към този извод ни насочва не само присъствието на тези тематични възли в хрониките на чешкия народ, но и паралелите с други хроники от славянския свят, независимо от конкретните различия, както и отликите в сравнение с част от чешките хроники. Така например в чешката историографска традиция ярко се открояват Збраславската хроника (*Chronicon aulae regiae*) и Автобиографията на Карел IV, където авторите отразяват само конкретните събития, на които са били свидетели или преки участници. В сравнение с тях *Chronica bohemorum* на Козма Пражки, *Далимиловата хроника* и *Хрониката на Вацлав Хайек от Либочани* имат в много по-голяма степен съзнателно търсено патриотично и публицистично звучене, опиращо се именно на цялостното присъствие на мотиви от очертаните дотук тематични кръгове.

Що се отнася до славянските паралели от средновековния период, като тематични аналози могат да се посочат например полската хроника на т. нар. *Гал Аноним* и руската *Несторова хроника* (*Повесть времѣнныхъ лѣтъ*). Интересно е да се отбележи, че тематични паралели могат да се наблюдават до най-ново време в съвременния български фолклор, където преданията за заселване на село показват забележителен паралелизъм със запазените в хрониките предания за странстване на племето (народа), преди да се превърне в ядро на самостоятелна държава и народност. Особено внимание привлича основополагащият за династията брак на княза и, разбира се, славните дела на неговите наследници, както и на първите светци в държавата. Така например *Гал Аноним* още в своя предговор съобщава, че е решил да запише достойните за запомняне дела на полските князе, особено на Болеслав и неговите предци. При описанието на страната личи следването на модели, аналогични с тези, намерили отражение в *Далимиловата хроника* – страна със здрав климат, плодородна земя, гора, която дава мед, води пълни с риба и т. н. Легендарните родоначалници на

династията също се свързват с наративен момент, аналогичен на редица структурни елементи от фолклорните легенди (Гал Аноним, 1982, 6—20).

Търсенето на генеалогията на управляващата династия и аргументирането на богоизбраното ѝ потекло е сред най-естествените елементи от държавната и национална идеология, като може определено да се каже, че за средновековния човек между тях не са съществували различия.

Забележително място в народното съзнание несъмнено заемат култовете към националните светци, чиято функция е представителна за нацията като част от християнския универсум. Това е и главната причина за тясното взаимодействие на хроникалната с агиографската традиция в историята на книжнината. За чешката култура то е характерно още от самото зараждане на житийната традиция от цикъла за св. Вацлав, където в т. нар. *Кристиянова легенда* хроникалните и житийни елементи преминават от житията в хрониките и обратно. Целият цикъл жития на св. Вацлав, възникнал през периода XI—XV век, изпълнява функцията на национална идеология (срв. текстологичния анализ и изводите на Хошна, 1986, с.110), като същевременно става и изходен материал за хроникалната традиция, особено през епохата на Карел IV (епоха на генезис на т. нар. готически жития на светеца).

Тази особеност важи с пълна сила и за други славянски национални традиции – подобна роля за българското национално съзнание играе Кирило-методиевският култ. Известно е, че в епохата на националното възраждане празникът на славянските първоучители е изпълнявал функциите на национален празник на българския народ. Подобна е ролята на култа към св. Войтех като национален светец на Полша. Въпреки че е чех по произход, втори по ред пражки архиепископ, който е имал само краткотрайни мисионерски контакти с Полша и Унгария, след мъченическата си смърт още в самото начало на мисионерството си в Прусия, той става пръв национален светец на поляците (във фонетичния вариант на името Войчех) и на унгарците (с монашеското си име Адалберт = Věla). Причината за това е необходимостта от създаване на собствени национални култове, които да легитимират формиращото се национално съзнание в рамките на младите християнски държави. Пряко следствие от това е проникването на мотиви от биографията на Войтех още в първата полска хроника на Гал Аноним, а оттам стават неизменна част от полската национална идеология през целия период на съществуването ѝ.

В заключение можем да обобщим, че народното съзнание включва в еднаква степен исторически, езикови и конфесионални елементи, като в средновековния период в неговите рамки не съществува ясно противопоставяне между езическо и християнско. Това съжителство ясно личи от взаимодействието на хроникалната с агиографската традиция в културата на славянските народи. Подобно е положението и с противопоставянето между домашен и чужд книжовен език. В общата културна история на даден етнос се редуват периоди, в които на преден план излиза конфесионалният компонент на народното съзнание, с периоди на господство на етническият компонент.

ИЗПОЛЗВАНИ ХРОНИКАЛНИ ИЗВОРИ:

- Гал Аноним, 1982: Anonim tzw. Gall. Kronika polska. Przełożył Roman Grodecki. Przekład opracował wstępem i przypisami opatrzył Marian Prazia. Wydanie piąte. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1982.
- Данхелка, Хадек, Хавранек, Квиткова, 1988: Staročeská kronika t. řeč. Dalimila. K vydání připravili J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvítková. Praha, Academia, 1988, sv. 1. – 612 s., sv. 2. – 620 s.
- Извори, 1874: Prameny dějin českýchq sv. 1. Kosmova kronika s pokračovateli. Praha, 1874.
- Хроники, 1987: Kroniky doby Karla IV. Praha, Svoboda, 1987, 227—285 (Kronika Přibíka Pulčavy z Radenína).

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Зибърт 1894: Zibrť, Čeněk. Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku (Indiculus superstitionum et paganiarum.), jeho význam pro všeobecnou kulturní historii I pro studium kulturních přežitků v nynějším lidovém podání se zvláštním zřetelem k české lidovědě. V praze, ČAVSU, 1894.
- Младенова, 1995: Фолклорните епически легенди в структурата на една от най-старите чешки римувани хроники. – Епос, етнос, етос. София, УИ, 1995, 255—296.
- Младенова, Пенчев, 2002: Младенова, М и Вл. Пенчев. Фолклор – Folklor. (За чешко-българските терминологични и не само терминологични разминавания). – „Съпоставително езикознание“ XXVII, 2002, 45—50.
- Садилек 2001: Sadílek, Josef. Kosmovy staré pověsti ve světle dobových pramenů (antické a biblické motivy). Praha, 2001.
- Стефанович, 2003: Стефанович, М. Палеобалканските етноси и предизвикателствата на съвременността. София, 2003.
- Тршешик, 1988: Třeščík, D. České kmeny Historie a skutečnost jedné koncepce. – In: Studia mediaevalia pragensia I. Praha, UK, 1988, 129—143.
- Ухлирш, 1996: Uhlíř, Zd. Prameny svatováclavských legend ve vrcholném středověku. Praha, 1996
- Хошна 1981: Jiří Hořna. Kníže Václav v obrazu legend. Praha, 1981

ФРАНТИШЕК ЛАДИСЛАВ ЧЕЛАКОВСКИ, ИЛИ ЗА ТРАЕКТОРИИТЕ НА СЛАВЯНСКАТА ВЗАИМНОСТ

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Дори днес, от дистанцията на близо два века, делото на видния чешки етнограф, фолклорист и поет Франтишек Ладислав Челаковски остава все така значимо и актуално, защото е свързано не само с Чешкото възраждане, но и в общославянски контекст – в духа на Коларовите идеи за славянското културно сближение. Плод на неговата дългогодишна събирателска и изследователска работа са излезлите му книги с песни на славянските народи: „Básní“ (1822), „Ohlas písní ruských“ (1829), „Ohlas písní českých“, „Ruže stolistá“ (1842), както и тритомният му сборник „Slovanské národní písní“ (1822, 1825, 1827), в който Фр. Л. Челаковски включва и български песни (извличайки ги от „Додатъка“ на В. Караджич).

Ненапълно завършен остава друг проект на Фр.Челаковски, свързан с публикуването на хрестоматия на художествени текстове от всички славянски literatury (в оригинал), а също така и образци от народното творчество (песни и пословици). За съжаление поради ранната му смърт излизат само първите два тома, съдържащи полски и руски материали. В архива му, запазен в Чешкия народен музей в Прага, остават непубликуваните текстове на почти всички славянски езици, вкл. и на български.

Близо 25 години Челаковски събира пословици на славянските народи, които отпечатва през 1852 г. в книгата „Mudrosloví národu slovanského ve Přeslovích“. Този сборник илюстрира тематичното богатство на славянските пословици, подредени в десет глави, всяка от които е разделена на няколко части. В сборника Челаковски помества пословици и поговорки, създадени на основата на гатанки, а също и някои шеговити поговорки и закачки. Включени са образци от всички славянски езици, групирани тематично. Славянските пословици той сравнява и с пословици на други неславянски езици: латински, френски, италиански, английски, немски, литовски, датски, новогръцки, фински. Въпреки че Челаковски не набляга върху идеята за влиянието, на което са подложени славянските поговорки от страна на Библията и от класическите и средновековните автори, със самото им включване в славянски контекст авторът показва общите им корени.

Друг момент, отбелязан още от съвременника на Челаковски – И. Й. Хауш – е, че този труд поставя основата на един общоупотребим от славянските народи език, създаването на който в периода на Възраждането се коментира оживено и се правят опити за кодифицирането му. Общославянското предназначение на книгата се вижда и от факта, че всяка поговорка се дава на съответния славянски език и е изписана със съответната графична система. В писмото на полския историк А. Мосбах от 1852 г. също е подчертано, че книгата е „неизчерпаем източник на общославянската народна мъдрост“ (Вранска 1945: 64).

Българската част както във „Всеславянска хрестоматия“, така и в сборника с пословици е изследвана задълбочено и прецизно от Цв. Вранска в две нейни студии (вж. Вранска 1945, 1950). Проучвайки източниците, от които е черпел Фр.Челаковски при съставянето на българската част на Сборника с пословици и „Всеславянската хрестоматия“, тя открива, че една част от песните (5 на брой) са взети от „Додатъка“ на В. Караджич, а останалите са от сборника „Български народни песни и пословици“ на Ив. Богоров, кн. 1, Пеща 1842 г. (Цв. Вранска предполага, че тази книга е била доставена на Челаковски от П. Шафарик – вж. Вранска 1945: 82). В своя сборник Челаковски използва 84 български поговорки. На фона на близо 15 000 поговорки, включени в книгата, българският илюстративен материал е най-малкият по обем. Причината за това е, че до средата на XIX в. все още е нямало самостоятелно отпечатани български сборници с поговорки, освен този на Богоров. Преди това П.Берон в своя „Рибен буквар“ (1824) помества няколко десетки поговорки, но сравнението с тези от „Mudrosloví“ показва, че няма заимстване от там, изглежда, Челаковски не е разполагал с него. От друга страна, сбирката на И.Богоров наброява 205 пословици, но Челаковски е подходил избирателно, като по-голямата им част (121 от тях) остават извън неговия сборник.

При внимателното вглеждане в славянските поговорки, дадени в съпоставителен план, се откриват места, където биха могли да бъдат поместени и български поговорки, но Челаковски не е имал поддръка съответни източници. Вероятно е нямал и български информатор, който би го насочил и би му помогнал за обогатяването на екскерпирания материал с български съответствия. Напр. към поговорките от чешки, полски, руски и сръбски биха могли да се добавят и българските им еквиваленти:

Ч. Jedna ovce prasívá celé stádonakazí (с. 40)¹

П. Jedna owca perszywa wszystko stado zarazí.

Р. Одна паршива овца все стадо перепортить.

С. Jedna шугава овца цело стадо ошуга.

срещу бълг.: *Шугава овца цяло стадо разваля.*

Или:

Х. Koi vnogo pita, dalje zajde. (с. 74)

Бълг. *Който много пита, далече отива.*

¹Съкращенията имат следните значения: Ч. = чешки, Р. = руски, У. = украински, П. = полски, С. = сръбски, Х. = хърватски.

Бълг. *Докато не пукне пушката, няма да се чуе.*
С. Докъ пушка не пукне, чути се не може. (с. 74)

Следващите поговорки също имат български съответствия, но не са включени в сборника:

Бълг. *Дръж си езика зад зъбите.*
П. *Miej język za zęboma.* (с. 76)
Х. *Derzi jezik za zubmi. Vtekni za zube jezik.*
Р. Держи язык за зубами.
С. Язык за зубе.

Бълг.: *Която кокошка много кудкудяка, малко яйца снася.*
Ч. *Která slůpka mnoho kdče, ta málo vaejc nese.* (81)
С. Коя кокошь много какоће, мало яя носи.

Бълг. *Клин клин избива.*
Ч. *Cvík cvíku uhíhá.* (87)
Р. Клинь клиномъ выбывай.
У. Клин клин избива.

Бълг. *Парен каша духа.*
П. *Kto się na gorącym sparzył, i na zimne dmucha.*
С. Жеженъ кашу хлади.

Примерите тук могат да бъдат продължени с редица други.

Интересно е да се види в какъв славянски контекст са дадени българските поговорки в книгата на Челаковски и дали те съответстват по смисъл на другите в тематичната група. В резултат на сравнението може да се направи изводът, че Фр.Л.Челаковски е подходил прецизно към материала и само в редки случаи се забелязва неправилна интерпретация (напр. на стр. 125 не е разбран смисълът на българската поговорка: *Съ устата си птички лови.* (Ч, П, Р) т.е. *голям майстор е.*

В някои случаи – №№ 14, 54, 125 примерите погрешно са преписани от И. Богоров, но на другите места българските съответствия са точно предадени (което може да се види в приложението).

В статията ще се опитам да представя траекториите на славянската взаимност в епохата на Възраждането – от една страна интереса на чешкия изследовател към българските народни умотворения, а от друга страна – рецепцията на неговото творчество в България.

Фр. Л. Челаковски и неговите трудове са познати в България още след излизането им, за което свидетелстват някои съобщения във възрожденския периодичен печат, но отделни откъси от „Мъдролсвията“ и преводи на негови стихове се появяват едва през 70-те години на XIX в. – напр. в цариградското

сп. „Читалище“. Тяхното популяризиране се дължи на български студенти, чешки възпитаници.

Ще спрем вниманието си върху представените поговорки от книгата на Фр. Л. Челаковски в превод от анонимен автор в сп. Читалище (г. II, кн. 14, с. 690-695).

Публикувани са 125 поговорки, подредени тематично, така, както са в книгата на Фр. Л. Челаковски, под надслов „Няколко поговорки за лъжата, истината, надеждата, учението и умеянieto. Из „Мъдрословията на славянския народ“ от Fr. L. Celakovsky.

Прави впечатление, че преводачът не е дал целия обем от обявената рубрика, а е подбирал само някои от поговорките. Също така не е спазил реда, по който са дадени те от Челаковски (напр. поговорките за лъжата са преди тези за истината – обратно на подредбата на Челаковски). Обявената от преводача рубрика е сборна, докато в „Мъдрословията“ е разпределена в различни части – за истината и лъжата е в III раздел, за надеждата е към VI (с. 149-200); за учението и умението – към VII раздел.

След посочената рубрика има текст: „Дозволявам си да преведа из същото списание до нейде и характерът на Гърка, Циганина и чифутина. Разумява са посредством устата на Славянския народ“. Тези поговорки спадат към XVI раздел от сборника на Челаковски: „Přislí 1. národopisná, 2. zeměpisná, dějepisná. – Nikterá k slovanskému bájesloví a povíráám se vztahující“ (с. 458-497).

За отбелязване е, че в този раздел има славянски поговорки за германеца, за словака, за поляка (вкл. и за регионалните днес в Полша мазурец и горал), за италианеца, за руснака, за унгареца, за турчина, за казака, за херцеговеца, за холандеца, за испанеца, за гърка, циганина, евреина, татарина, аланина и др. По обясними причини българският преводач се е спрял на поговорки, свързани със стереотипи и представи за съседите си (неславяни), с които ежедневно общува – гърци, цигани и евреи. Тъй като сп. „Читалище“ излиза в Цариград (където има режим на цензура), обяснимо е защо не е дадена нито една поговорка за турчина.

Авторът на материала в сп. „Читалище“ превежда поговорките от съответния славянски език. От 125 поговорки само 3 са български (*Криво да стоим, право да говорим; Чигаво, бегаво, който го има, негово; Майстория кози пасе: пет закарва, три докарва*). Останалите поговорки са преведени от чешки (44); от руски (23); от сръбски (11); от полски и украински (по 6), от Галиция и от Крайна (по 2). Понякога срещу българския превод има по две и повече съответствия от други славянски езици. Напр. поговорката *Лъжата има плитко дъно съществува* както в чешки, така и в сръбски (бълг. поговорка е: *На лъжата краката са къси*). Прави впечатление, че авторът не ги превежда буквално, а търси смисловия им еквивалент.

С оглед представянето на поговорките от сборника на Челаковски, интересен е подходът на българския преводач, който проявява известна доза творческа свобода. В едни случаи той дава стриктно съпровождащите особености в оригинала (напр. съответствията на латински, които е цитирал и Челаковски), а

в други случаи срещу превода не е отбелязан славянският източник. Позволява си да коментира съдържанието на поговорките и да изразява несъгласието си с твърдението в някои от тях.

Напр. в поговорката: *Сиромахъ човекъ, готова лъжа.* - С. *Убогъ мужъ, голяма лъжа* преводачът дава своя коментар в скоби (Често, но не секогы).

В друг случай стриктно се придържа към тълкуването на Челаковски, напр. една полска поговорка той свързва с новозаветния текст от Първо послание към коринтяните: *Колкото някой е по-ученъ, толкова е по-надутъ.* П (знаянето възгордява. 1 Кор. 8,1) – вж. у Челаковски:

Človík co žádá, to doufá /to víří/. Bulhaří – Човекъ което иска (това и вярва) и на това са надее.

Преводачът е схванал спецификата на ритъма и римата в някои поговорки от сборника на Челаковски и се е опитал да ги предаде: *Надей са смело, докле душата е в тело.* Това говори за неговия езиков усет, както и за това, че е бил доста вещ в славянските езици. От езиковите особености на представените български поговорки можем да заключим също, че той е носител на източнобългарски диалект.

От някои особености на превода може да се придобие представа и за неговия източник. В следния пример преводачът е предпочел не чешкия, а сръбския вариант на поговорката: *Ден по ден, ще дойде и Гергьовден; само че много недели има до тогава, говорила една баба.* – Den za dnem, přijde Jiřího den; jenom ze mnoho nidel do tud. С. Дан по дан, пак ће доци и юрев дан; аль е млого неделя, баба говорила.

Както е известно, интересът на възрожденските ни книжовници към българските народни умотворения е бил голям, инспириран от европейския и славянския романтизъм, който издига в култ народното творчество. Поговорките се използват като илюстративен дидактичен материал в буквари и читанки, събирани са и са публикувани в специални сборници (напр. в „Рибния буквар“ на П. Берон, на Ив. Богоров, на П. Р. Славейков, Л. Каравелов и др.). Огромен масив от поговорки използва в речника си и Н. Геров. Сравнението със следващите по хронология сборници с поговорки показват удивително сходство.

Напр. в сборника „Български пословици“ на П. Р. Славейков (1852 г.) наред с някои нови поговорки има и повтарящи се с тези от сборника на Ив. Богоров (60 на брой), като следните: *Ако беше правила всяка муха мед, то можеше да си направи и бръмбарът; Бежанова майка не плаче, а Стоянова (с. 3); Бяга като опърлен; Вол рие, зад роговите му пада; Вол ся връзва за рогата, а челек за язикат (или за устата); В каквото хоро влезеш, така трябва и да играеш; В чужда манджа не туряй сол (с.4); Вижд му умат, та му крете аба; Гарван гарвану око не вади; Господ дава, но в кошара не покарва; Господ не е избирал, ами е събирал; Гузно и негонено бяга; Говее, че няма какво да яде; Дай си мъжо жената, а ти иди в трънето; Дала баба пара, хванала ся на хорото, дала две да се откъсне, не я пущат; Да може, удавова мя е една лъжица вода.* (с. 6) и др.

Като се прибавят и вариантите, общото количество на съвпадащите с Богоровите поговорки се увеличава.

Найден-Геровият речник показва също удивително съответствие с поговорките, публикувани в споменатия сборник на Ив. Богоров от 1842 г. (косвено и с използваните от Челаковски български поговорки). Случаите, в които липсва такова съответствие, са единични, като: *Всяка лятвица хвали своето си гнездо; Каквото си прел, така и тъчи; Уловила ся царицата за работа, та я заболел пръст; Търпен, спасен; Присмял ся чирепот на гърнето, че нямало ухо; Каквото му е на сърцето, такова му е и на устата; Един направля, много теглят.*

В редица случаи у Н. Геров са налице лексикални варианти на Богоровите поговорки и само в един случай се среща вариант на поговорка с разширена структура: *Съ уста птици лови, с язык звезди снемай, нямаш ли пари, ничто не си* (У ИБ: *Съ уста птици лови*).

Всичко това показва, че авторите на сборници са използвали и книжни източници (публикациите на предходниците си), а не са записвали само „от устата на народа“. По-важното обаче е, че се създават събирателски и проучвателски традиции, поговорките се систематизират, класифицират и стават достойни на широк кръг читатели. Така народната култура придобива ново измерение, става обект на науката, подчертава се нейното огромно значение за формиране и издигане на националната духовна култура.

Българските поговорки в сборника на Челаковски „Mudrosloví“ спомагат за засилване на интереса към фолклора на нашия народ. В онази епоха, когато сравнително малко се знае за България, поговорките представляват един от малкото източници за опознаването на езика ни. Включвайки ги в общославянски контекст, Фр. Л.Челаковски реализира своята идея за славянско културно сближение и единство.

ЛИТЕРАТУРА

- Броман 1913 **Broman, Zd.** Fr.L. Čelakovský a slovanská vzájemnost. Slovanský přehled XV, v Praze 1913, s. 12.
- Вранска 1945 **Вранска, Цв.** Фр. Л. Челаковски и славянското народно творчество, с особен оглед към българските народни песни и пословици. – ГСУ, Историко-филологически факултет, т. ХLI, 1944-1945 (отд. отпечатък). С., 1945.
- Вранска 1945 **Вранска, Цв.** Всеславянските христоматии на Фр. Л. Челаковски и тяхната българска част. – Сп. на БАН, кн. LXXI, 34. Клон историко-филологичен. С., 1950.
- Урбан 1982 **Urban, Z.** Bulharská přísloví v podání F.L. Čelakovského a I.J.Hanue. Český lid, 1982, 233-237.
- Урбан 1988 **Urban, Z.** Čelakovský a Bulhaři. – In Práce z dějin slavistiky. 11, Praha, 1988, 169-170.
- Урбан и др. 1982 **Urban, Z., Л. Ржехачек.** Прага и българската филология. С., 1992.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Богоров 1942 Богоров, И. *Български народни песни и поговорки*. Пеща 1842.
- Геров 1975/78 Геров, Н. *Речник на българския език*. Фотот. изд., С. 1975/78.
- Славейков 1852 Славейков, П. Р. *Български пословици*. Из I-го тома прибавлений к Известия II отделения Академии наук. Напечатано по распоряжению Императорский Академии наук. 1852.
- Челаковски 1852 **Čelakovsky, Fr.L.** *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. V Praze 1852.

П Р И Л О Ж Е Н И Е № 1

Българските поговорки от Сборника на Фр.Л.Челаковски „Mudroslovi“

1. с. 18 П. Pan bóg dał, pan bóg wziął. – Р. Богъ даль, богъ и взяль. – С. Богъ дао, богъ и узео. – Б. Богъ го дади, и богъ го зе. Pan buh dal, pan buh vzal.
2. с. 32 В рядокъ калъ не хвърлай камыкъ. (Ч, Р)
3. с. 37 Всякий обыча онова, което му прилича (Ч, П, Р, Х, Г.Луж, Г, Л, Н)
4. с. 39 Гарван на гарвана очите не вади. (Ч, Г.Луж, П, Р, У, Кр, П, С, Г, Лит, Дат, Н)
5. с. 41 Говее, че нѣма какво да яде.
6. с. 47 На подарено магаре зѣбите ся не гледат.
7. с. 55 Кучето нито яде, нито другиму дава (Ч, П, Р, Фр.)
8. с. 57 Всякой тегли вжгленотъ камъ неговото яйце. (Ч,П, С)
9. с. 60 Както дойде, такъ и отиде. Отъ гдето дошло, тамъ и отишло – (Ч, П, Р, У, Х, С)
10. с. 63 Криво да седимъ, право да говоримъ.
11. с. 69 Каквото му е на сърдцето, такова му е и на устата. (Ч, П, Р, С)
12. с. 75 Което куче не знае да лае, то на овците докарва вълки.
13. с. 77 Волотъ ся вързова отъ рогитъ, а человѣкътъ отъ устата. (Ч, У, Х)
14. с. 83 За хилядж манджи, за парж пиперь.
15. с. 88 Тебе думамъ свахо, усѣщай ся зетьо. Ит, Х, С, Нгр.
16. с. 92 Присмѣяль ся чирепотъ на гърнето, че нѣмало ухо. (Ч, Г.Луж., П, Р, С, Х, А)
17. с. 100 Още на коньо ся не качиль, краката замахаль.
18. с. 104 На прехвалено гроздіе зимай малъкъ кошникъ. (Ч, С, Р). Тази поговорка както в българския език, така и в останалите славянски езици има доста варианти (вм. грозде – ягоди, череши и др.)
19. с. 110 Търпень – спасень. (Ч, С, Р)
20. с. 119 Всякой пѣтель на купището си пѣе. (Фл, Ч, П, Р, С)
21. с. 119 Всѣкое куче на дворотъ си лае.
22. с. 128 Каквата тиквата, таква молитвата (Ч, Х, Кр). Също има варианти.
23. с. 129 Медьови кадце който мые, не може да не си оближе пѣрстыгъ. Също има варианти (С, П, Ч, Г.Луж)
24. с. 132 Двѣ дыни подъ едн мышницѣ не могътъ да ся носътъ.
25. с. 134 Уловила ся царицата за работѣ, та я заболѣль пѣръстъ.
26. с. 135 Кучето, когато ще, спи, нѣ да ѣде не може, когато ще.
27. с. 144 Покрытото млѣко кочкитъ (вм. коткитъ) го не ѣдътъ.
28. с. 160 Каквото си прель, така и тѣчи. (Ч)
29. с. 161 Каквото посѣшь, такова ще и да изникне. (Ч, Слш, П, Р, С, Х, Кр, Л, А, Н)
30. с. 161 Каквото си го солиль, такова го и ѣшь. (Ч, Г.Луж, Д.Луж, С, П, Р)

31. с. 172 Мокрый ся не бои отъ дъждь.
32. с. 174 Въжето ся къса, гдето е найтънко.
33. с.178 Който ся дави въ морето, той ся хваща и за змeya за помощ.
(Ч, С, П, Р)
34. с. 189 Гладень человекъ и сухъ хлѣбъ ѣде. (Б.рус., Исп.)
35. с. 192 Който плачи за доброто, той безъ очи остава.
36. с. 194 Попарень петель и отъ дъждь бяга.
37. с. 199 Чигаво бегаво; който го има, негово.
38. с. 201 Глава прави, глава тегли.
39. с. 201 Умъ царува, умъ говедарува.
40. с. 205 Що му е брадата, кога му не е въ главжтж.
41. с. 205 Не питай старо, ами страдало. (П, Р, Б.рус)
42. с. 212 Лудь свири, лудь играе, който гледа, умъ нѣма.
43. с. 218 Майстрия козы пасе, пять закарва, три докарва.
44. с. 220 Кучето, кога пази двѣ варта (врати), гладно остава. (Ч)
45. с. 222 Научи ся попь на варень бобъ; свърши ся бобъ, отучи ся попь.
46. с. 226 Всѣкая лѣствица (ластовка) хвали своето си гнѣздо. (Ч; Фр.)
47. с. 227 Както ти свиржтж, туй играй.
48. с. 227 На каквото хоро ся хванешь, туй треба да играешь. (С)
49. с. 250 Зидь има уши, а плеть има очи. С. И дуварь уши има. (Г.Луж, Ч)
50. с. 260 Желѣзото ся прибива (вм. превива) догдѣ е топло
(Ч, Р, Х; Л, Исп., А, Д, Н)
51. с. 261 Всѣкое нѣщо на врѣмето си. (Ч, Х)
52. с. 268 Не глѣдай кората, ами средата.
53. с. 270 Отъ тихата вода да се боишь. (Ч, П, Р, Б.рус., У, Кр, Х, С; А, Д, Н)
54. с. 273 Въ чужда манджа не турай соль.
55. с. 284 Всѣкой има погрѣшка; но на когото ся види, нему ся смѣять хората.
56. с. 290 Съ еднж лѣствицж пролѣтъ не става. (Ч, П, У, Р, Х, С, Л, Исп, А, Н)
57. с. 299 Неговата болѣсть, моего здравіе. (Ч, П)
58. с. 318 Единъ направлжж (командва), много теглжтж.
59. с. 323 Рибата отъ ушитъ (главата) вонѣ (Ч, Р, У, С, Х)
60. с. 331 Евтенето мясо и кучетата не ѣджтж. (Ч, П, У)
61. с.332 Отваряй си очитъ, да ти ги не отворжтж.
(Ч, Слш, ГЛуж, Д.Луж, П, У, Р, Н)
62. с. 340 Нужда законъ измѣнява. (Ч, У, Р, С, П, Х)
63. с. 368 На бой сабля ся не заемва.
64. с. 379 Ново рашето да го закачимъ. (Б.рус., Р, П, Х, С)
65. с. 380 Чейто конь ѣздишь, неговжтж пѣсенъ трѣбва да пѣешь.
(П, Б.рус., Х, С, Р)
66. с. 381 Гдѣто пѣтъ много пѣтли тамъ кжсно ся встава.
67. с. 500 Двамина одного не чакать. (Ч, П, Р, Б.рус, С)
68. с. 504 Котката кога не може да досегне мясото, казва, че е вонящо.

69. с. 504 Кисло гроздіето, че не може да ся досягне. П
70. с. 511 Бъжанова майка не плаче, а Стоянова. С
71. с. 521 Мждри ся като млада булка. С
72. с. 529 Ще ся оправи като възъе в торба.
73. с. 623 Нъмала баба работа, та си купила прасенце. (П, С, Гр.)
74. с. 630 Обычамъ тя като ланский снягъ.

П Р И Л О Ж Е Н И Е № 2

Славянските поговорки от Сборника на Фр.Л.Челаковски, публикувани в сп. „Читалище“ (1872)

1. Лъжата има плитко джно. Ч, С²
2. В лъжата постоянство нъма. Р
3. Лъжата (лъжецьтъ) има кжси крака, на далече не отива.
4. Лъжата ако и да ъде сутрина, нарѣдко обѣдва, никога не вечеря.
5. Който вчера лъгалъ, нему и утрѣ не вѣрватъ. Р
6. Лъжецьтъ само на себе си врѣди когато и да е. С
7. Който са омива с калъ, замазва са (оплесква са). Ч
8. От лъжа човек не умира, само послѣ вече вѣра нъма. Мр
9. Съ лъжата ако и да прѣминешъ свѣтътъ, нъ назадъ ще са завърнишъ.
10. Лъжецьтъ трѣба да лъже наустъ. Ч (Lat. Mendacem oportet esse tomorem).
11. На младыгъ лъжата е вредна а на старигъ непотрѣбна. Р.
12. Младъ лъжець, старъ злодеець. Ч
13. Който лъже той краде. Ч – Kto smie zelgač, smie i ukrasč. П; Чудска: Kes walletab, se warastab.
14. Имало еднѣжъ трима брата: единътъ лъгалъ, другыя кралъ, а третия висель. Ч
15. Неправдата съ свѣтътъ захванѣла съ свѣтътъ и ще да свърши. Р
16. Хората излъгали, пакъ ній неправдата смы казали. Р
17. Сиромакъ човѣкъ, готова лъжа. С Убогъ мужъ, голѣма лъжа. (Чѣсто, но не сѣкогы).
18. Кокалы нъма езика, може излъга и владыка. Гал
19. Ако лъжешъ, лъжи тѣй, щото и да мыслишъ, че истината казвашъ. С
20. И хубаве да лъжешъ е грѣхота. Ч I ríkni i hati jest hřich.
21. Истината е божіе дѣте. Ч
22. Сичко ще замине, само истината ще остане. Р
23. Истината не потѣва въ водата, нито пакъ изгаря въ огньтъ. Мр
24. Което е право, то е здраво. С

² Съкращенията се дават така, както в българският текст.

25. Истината е небесна роса: комуто я даваш, гледай да бжде и ссждината гыздава. Кр
26. Истината съвкой хвали, нъ не съкой я брани. Р
27. Не е истина сичко що са гыздаво говори. Ч
28. Не е лесно да говори човѣкъ истината на господаритѣ. П
29. Хората обычатъ да са гнѣвятъ заради истината. Ч
30. Криво да стоимъ, право да говоримъ. Бѣлг.
31. Не е нужда да красимъ истината. Р
32. Парытѣ можтъ много, а истината царува. Р
33. Щото е истина не е грѣхъ. Брус.
34. Истината има пріятели, ако не съкогы на улицата. Ч
35. Хлѣбъ-соль ѣжь, а истината рѣжь. Мр
36. Добро ето дѣло, да говоримъ истината смѣло. Р
37. Най вече пиянытѣ казватъ истината. – Най вече лудыя и дѣцата говорятъ истината. (Ако искашь тайност или истина да научишь, лудыя, дѣтето, пиянецьтѣ за това можтъ ти приказа) Ч, П, С, Х, Кр.
38. Старытѣ най-вѣрно мждростѣта казватъ, а дѣцата най-вѣрно – истината. Ч
39. Трудно е да говоришь истината и да не докачишь някого. П
40. Кажи истината, и глѣдай да побѣгнешъ. С
41. Истината съкогы не успява (не струва пары).
42. Надеждата има дълбоко джно. Ч
43. Щастіето скоро оставя а добрата надѣжда никогы. Р
44. Човѣкъ което иска (това и вѣрва), и на това са надѣе. Ч
45. Въ чужда надѣжда грахъ не вари (когато нѣмашъ у дома си сланина) Ч
46. Надѣждата е добра сутрѣнна закуска (snidani) нъ е зла вечеря. Ч
47. Чигаво бѣгаво; който го има негово. Бѣлг.
48. Ще дойджтъ, ще дойджтъ по-добри врѣмена – ама кой ще дочака! Ч
49. День по день, ще дойде и Гергіовъ-день; само че много недѣли има до тогава, говорила една баба. С
50. Дорде слънцето изгрѣе, росата ти испива очитѣ. Мр
51. Самъ работи, пріятели нечакай. П
52. Сполѣгай са на себе си и на коньтѣ си. С
53. Босъ ходи тоя, комуто цѣлото сѣло царвулы купува. Ч
54. Болныя човѣкъ очаква оздравянето си чакъ до смъртъ. Р
55. Надѣй се смѣло, доклѣ душата е въ тѣлѣ. П
56. Доклѣ човѣкъ са прозѣва, нека са на сичко надѣва. Ч, П Póki jedno słowiek żiewa, wszystkiego się niech spodziewa.
57. Не изгубвай вадѣждата, когато са злѣ върши. Ч
58. Ученіето е свѣтлина а неученіето тъмнина. Р
59. Ученіето хлѣбъ не ѣде, нито подъ него краката падатъ. Ч
60. Незнанияніето чини не милость. Ч
61. Незнанияніето е не благодаренъ гостъ. Ч

62. Направи ма всезнаящъ, азъ щж та направя болъринъ. П
63. По-добрѣ е нѣщо да знае човѣкъ а не много да има. Ч
64. Болъ умети, него имати. С
65. Неучена глава са не опжти. Р
66. Дай боже сичко да зная, а не сичко да испытвамъ. Р
67. Добръ на тоя ковачъ, който и на двѣтъ рѣцѣ кове. Гал
68. Искусный плавачъ не потъва. Р
69. По-добрѣ неукъ, а не недоукъ. Р
70. Кой щото не е видѣль, неможе го добръ изобрази.
71. Щото не опиталь, не умѣе да говори за него. Ч
72. Толкова знаймы, колкото памятьта си имамы. С
73. Корънътъ на ученіето е горчивъ, нъ плодътъ му е сладкъ. Р
74. Трепянето дава разумъ, а опитваніето умяніе. Ч
75. Безъ мѣжа нѣма наука. Докль са не намжчи, нѣма и да са научи. С
76. Ученикъ – мжченикъ. Ч
77. Щото мжчи, то учи. С
78. Разумътъ чрѣзъ упражненіе са бруси (испича). Ч
79. Който ище нѣщо да знае и да умѣе, трѣба за това прилѣжно да пыта.
80. Който иска много да знае, трѣба малко да спи. Р
81. Никой ученъ не е паднѣль отъ небето.
82. Никой са не родиль философъ.
83. Добрый попь докль умрѣ се са учи. С
84. И старыя тъкачъ замотава нѣкога прѣждата. Ч
85. И старитѣ хора са чудятъ (не знаятъ много нѣщо) Ч
86. Между слѣпыгѣ едноокыя царува. Ч, П
87. На безрыбныгѣ страны и ракътъ става рыба. Р
88. И Куба нѣкога добръ говори. Ч
89. Нѣкогашъ и слѣпыя намира подкова (петало) – понѣ когато я докачи съ кракътъ си. Ч
90. Добро е това сыряне; нъ язжкъ че обвито въ кучешка кожа. С
91. Читеніето и пжтъ кѣмъ умяніето.
92. Който ученикъ са учи безъ книги, малко са научава. Ч
93. Безъ аляять нѣма занаятъ. С
94. Имало единъ попь, който ималь много книги, нъ незнаяль нищо изъ тѣхъ.
Vyl jeden mnichq mel mnoho knihy nevedel nic z nich. Ч
95. Съкы попь е най вещь въ своята книга. С
96. Майсторія козы пасе: петъ закарва, три докарва. Бълг.
97. Неучи рыба да плава. Ч неучи шука да плава; шуката знае съка наука. Р
98. Не трѣба да учи нѣкой старыя заякъ да ходи въ зеліето.
99. Яйцето е веке по-мѣдро отъ пилето. Ч
100. Пилето веке ище да бѣде по-мѣдро отъ кокошката. Ч
101. Пилето учи кокошката. Ч

102. Кой което добръ умъе, въ него обыча да са бави. П
103. Плавачът на сушата и ъздецът безъ конь не можешъ позна. П
104. Колкото нъкой е по-учень, толкова е по-надуть. П (знанияето възгордѣва. 1 Кор. 8,1).
105. Занаятчія работата показва какъвъ е. С
106. По-скъпо отъ чистото злато е това, което е излѣзло изъ рѣката на вѣщъ масторъ.
107. Инакъ са плава въ морето и инакъ въ рѣка. С
108. Гъркътъ казва истината само единъ пѣтъ въ годината. Р Грѣкъ скажетъ правду еднажды въ годъ.
109. Циганина излѣгва Чифутина. Чифутина Гъркътъ, а Гърка дяволтъ. Р
110. Ракъ не е рыба, и Гъркъ не е човѣкъ. Р Ракъ не рыба а Грѣкъ не човѣкъ.
111. Омаялъ си го като нъкого си гърка. Р
112. Черень като Циганинъ. Ч, П
113. Циганува по свѣтътъ. Ч, П
114. Ако и да смы чърны, не сме циганы. С
115. Циганско плѣме (оширъ). П - За нищо го небыва.
116. Иде му отъ рѣкы като на циганинъ орането. П
117. У циганина има три души: една съ мене, друга съ тебе, а третя съ него. Мр
118. Циганина има двѣ кожи: ако плаща съ едната, остава му съкогы още еднѣ. Мр
119. Чифутина (Еврейна) на сабя са не училь, нъ съ нея са родиль. Ч
120. Чифутина лъжи и кога са моли. Мр
121. Кога куче спи, циф. (чифутин) ся кълне, жена плаче, не вѣрвай. П
122. Покръстенъ чифутинъ, отгледанъ вълкъ, калугеръ изъ манастиръ испѣденъ, е се едно. Ч
123. Мухата, кучето и чифутина и 10 пѣти да отмахнешъ пакъ дохожда. Ч
124. Чифутина ако и отъ небето да е не го вѣрвай. Гал.
125. Ще го опази като чифутина вѣрата. Ч.

К ЧЕСKÝМ ПАРЕЛЕЛÁМ ЖИХОСЛОВАНСКÉХО ОБРОЗЕНÍ (Rajko Žinzifov a české prostředí)

Miroslav Kouba
Karlova univerzita v Praze

*„Všichni národové,
at' velici, at' malí mají rovné právo...“*

Ze Slavnostního memoranda českých poslanců, rok 1870

Jazykový aspekt českého národního obrození • zapomenutí českého jazyka
• německá menšina a její výsadní postavení v českých zemích • pojetí
češství – jazykový a politický nacionalismus • hospodářská rozvinutost –
aspekt českého obrození • spor o národní či kosmopolitní pojetí české
kultury • Žinzifovova překladatelská činnost – překlad Rukopisu
Královédvorského a Zelenohorského • Žinzifovova kritika Národních listů
• přátelství s F.J. Jezberou • Žinzifov a výročí tisíc let od příchodu Cyrila a
Metoděje • Žinzifovův překlad Ševčenkova Věnování P.J. Šafaříkovi •
přátelství s V.D. Stojanovem

Rozsah českého národního obrození je jak ve smyslu dějin české literatury a kultury, tak i ve smyslu celoslovenském neobyčejně široký. České jazykově-literární obrození vyniká množstvím děl, avšak z hlediska objektivních estetických hodnot má většina jeho děl spíše charakter čistě místní. V kontextu problému si toho povšiml například i Adam Mickiewicz, který již ve 40. letech 19. století v rámci pařížských přednášek o slovanských literaturách podává zajímavý hodnotící pohled českého literárního obrození.¹

¹ Adam Mickiewicz poukazuje na českou jazykovou „nedostatečnost“, přičemž dodává: „liczba dzieł ogłoszonych przez Czechów jest ogromna. Niewątpliwie napisali oni więcej niż Polacy, Rosjanie, Serbowie, niż wszystkie ludy słowiańskie razem wzięte. A jednak jest to literatura osobliwa, nie ma ona żadnej mocy samoistniej. (...) Dla Czechów narodowość leżała w ich plemieniu, w ich języku; zasadą jej było nie słowo właściwe, ale język, jako narzędzie tylko, środek wypowiedania myśli, a nie jako twórcyiel myśli. Chcieli bronić narodowości Ustawami, zarządzeniami, siłą; nie rozumieli, że mowa przetrwać tylko swą wewnętrzną mocą może...“ Viz: Mickiewicz, Adam: *Dzieła*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik“, Warszawa 1955, t. VIII, s. 47-48.

Náhled na epochu obrození byl v minulosti často měněn, podrobován ideovému výkladu a ryze politickým cílům. Rovněž dnes je podřizován novým pohledům a jeho chápání se v mnoha rysech typologicky proměňuje.² Přesto je však nutno vnímat české národní hnutí v podobných kategoriích, v nichž se odvíjelo v jiných zemích slovanského světa a s nímž má řadu společných typologických rysů.³

Podobně jako bylo snad ve všech porobených slovanských zemích národní hnutí soustředěno především na **jazykovou otázku**, také v českých zemích hrál tento aspekt prvořadou úlohu.⁴ Nelze opomenout skutečnost, že právě v českých zemích byl místní jazyk ponížěn a **zapomenut** jako nikde jinde u Slovanů. Čeština se v době tzv. „temna“ stala skutečně jazykem prostých vrstev na venkově; ztratila jakékoliv společenské postavení a společně s postupující germanizací upadala dokonce i u

² Z významnějších prací, jež v poslední době zasluhují pozornost, jistě zaujme dílo Vladimíra Macury a dále Miroslava Hrocha. Viz: Macura, Vladimír: *Znamení zrodu (České národní obrození jako kulturní typ)*, Nakladatelství H&H, Jinočany 1995 a Hroch, Miroslav: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Mladá fronta – edice Kolumbus, Praha 1999. Oběma autorům se daří přinést nový pohled na tuto etapu dějinného vývoje českého národa.

³ Základní typologickou shodu v průběhu obrozeneckého procesu představují u jihoslovanských národních společenství i v prostředí českého obrození tři základní etapy, které jsou předurčeny měnění se společenskou a kulturní situací. **První fáze – obranná** (70. léta 18. st. – rok 1814), jejímž zásadním a prvotním cílem je obnovení (českého) jazyka jako hlavního znaku *národní pospolitosti*, v této době se zájem počáteční obrozenecy chápané kultury zejména na rozvoj jazykovědy. V jihoslovanském prostředí je možno setkat se s pojetím historiografickým – byť první etapu je možné také označit jako obrannou. U Bulharů a Srbů vzniká celá řada historiografických prací, jež se snaží v *obrodném* duchu poukázat na bohatost slovanských dějin a na jejich rovnocennost s ostatními *národními dějinami*. Také v českém prostředí jsou zcela zřejmé projevy „kritického dějepytu“, jenž se zaměřoval na zkoumání historických pramenů. **Druhá fáze** bývá v českém obrození tradičně označována jako *ofenzivní* (rok 1815 – konec 20. let 19. století). V jejím rámci se čeští obrozenecí spisovatelé snažili dokazovat plnohodnotné postavení češtiny ve veřejném životě, přičemž poukazovali na její význam v minulosti, zdůrazňovali slovní bohatství a často také její příbuznost s jinými slovanskými jazyky. Tehdy nestačilo ovšem pouze jazyk bránit. Předpokladem k rozvoji *obrozenecké* literatury bylo vytvoření **pevných jazykových pravidel**. To je přirozeně typické i pro jihoslovanský prostor, kde je jazyková otázka samozřejmě jednou z nejvýznamnějších. Jazykový charakter slovanského obrození je tak nesporný. Druhá fáze se také soustředí na vytvoření již esteticky náročnější poezie, opět podobně tomu bude i v jihoslovanském prostředí. Podobně také v oblasti vědecké literatury vykazují tyto jednotlivé obrozenecké procesy řadu typologických shod. **Třetí etapu** je možno označit jako vyvrcholení obrozeneckých snah (30. – 50. léta 19. století), která na slovanském jihu nabývá prvky revolučního národně-osvobozeneckého boje, v této době však u jednotlivých prostředí můžeme hovořit o všestranné pestrosti, o celkovém vyplnění kulturního vakua, s nímž jsou spjaty úvodní fáze obrozeneckého procesu.

⁴ Proces kodifikace češtiny se rozvíjí v souladu s obrozeneckým procesem zejména západních Slovanů v zásadě ve třech chronologických etapách – předobrozenecké, obrozenecké a postobrozenecké. Takto je zřejmé, že obrozenecký proces je i v českých zemích nutno chápat v národně-jazykovém smyslu. V tomto smyslu české národně-jazykové obrození předcházelo většině slovanských obrozeneckých procesů, přičemž svůj význam na této skutečnosti má i charakter společenského nátlaku „zdola“. Viz: Brozović, Dalibor: *Češki standardni jezik kao etalon u doba slavenskih narodnih preporoda*, in: *Slovanské spisovné jazyky v době obrození*, Univerzita Karlova, Praha 1974, s. 39-45.

českého obyvatelstva menších měst. V tomto ohledu byla situace v českých zemích snad ještě horší než v Makedonii či Bulharsku.

Druhým aspektem, jež nutnost národního hnutí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku značně ovlivňoval, byla početná **německá menšina**, která se v této době těšila výsadnímu postavení a svým způsobem i předurčovala společenský a kulturní život. Je složité hovořit o tom, zda se v této době jednalo o soužití Čechů a Němců, či o jejich „kulturním životě vedle sebe“. Samotná skutečnost, že se v českých zemích objevila představa „dvojazyčného národa Čech a Moravy, která se obratem ruky změnila za patetičtější vizi německé hegemonie ve střední Evropě“,⁵ svým způsobem jasně vysvětluje podstatu a nutnost českého národního obrození. Tento *jazykový dualismus* (v negativním slova smyslu) symbolizuje i to, že ve Vídni i Frankfurtu byl František Palacký, přední osobnost českého národního hnutí, chápán jako česky hovořící představitel německé inteligence. Palackého odpovědí na tyto mylné domněnky byl jednak známý *Otevřený dopis* z 11. dubna 1848 do tzv. Vorparlamentu (v němž odmítá spolupráci s frankfurtským Shromážděním národů) a jednak prohlášení, že není Čechem v územním smyslu, ale ve smyslu etnickém, to znamená slovanském („Jsem Čech rodu slávského“). A dále pokračoval tím, že spojení českého národa s Němci právě z hlediska slovanského původu Čechů a Moravanů nemá právně-historického opodstatnění.

Tento aspekt jen otvírá další souvislosti českého hnutí. Je zřejmé, že naznačené skutečnosti ukazovaly na jednoznačné vítězství českého **jazykového nacionalismu** a signalizovaly počátek českého **nacionalismu politického**.⁶ Formující se národní hnutí v českých zemích Němcům ukázalo, že německé hranice nejsou shodné s hranicemi Německého spolku a že své opodstatnění v době jara národů již nemají nároky historické, ale pouze jazykové a etnické. Protiněmeckou orientaci však nelze u Palackého chápat jednoznačně i ve smyslu nenávisti protirakouské. Palacký věřil v možnosti přetvoření Rakouské říše ve *federaci rovnoprávných*, ve spolek národních států, který by naopak mohl poskytnout těmto malým, převážně slovanským národům ochranu před vzrůstajícím se Pruskem či před Ruskem. Tato idea se stala základem austroslavismu, jehož hlavní zásada – možná spolupráce s *porobitelem*, která je svými zastánci chápána jako nejvýhodnější možná varianta pro udržení existence malých slovanských národů a pro nastolení jejich společenského i kulturního vzestupu – je v rámci slovanského světa do značné míry unikátní. Nalézt podobnou paralelu například u Poláků nelze; na slovanském Balkáně by v tomto ohledu přicházela v úvahu pouze tzv. „čalmoja“, idea jakéhosi turecko-bulharského soužití, o níž se zmiňuje ve svém publicistickém díle například právě Rajko Žinzifov.

Nejasný charakter českého národního hnutí, jeho nerozhodnost a váhání mezi češtvím „zemským“ a „jazykově-etnickým“ podporovala i hospodářská rozvinutost českých zemí. Český průmysl se nejvíce rozvíjel právě v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Pevnější hospodářské pozice byly předznamenáním základů národního sebevědomí. Společnost se tak měla zbavovat obranných postojů, avšak materiální

⁵ Macura, Vladimír: *Znamení zrodu* (...), s. 49.

⁶ Zarek, Józef: *Dwie koncepcje narodu czeskiego*, in: *Język i tożsamość narodu. Slawica*, Universitas, Kraków 2000, s. 48.

uspokojení určité společenské vrstvy přinášelo zákonitě v celkovém souhrnu určité „slevy“ z cílů a tyto hmotně zabezpečené skupiny se smířovaly v politickém a národním ohledu s danou skutečností. Jinými slovy: hospodářský rozkvět českých zemí znamenal určitou brzdu rozvoje národního a kulturního sebeuvědomování. Pojetí specifického vztahu mezi hospodářstvím a národním hnutím je v českých zemích odlišné oproti jiným slovanským krajům, kde podíl těchto „hmotně uspokojených vrstev“ byl mnohem menší. Průmysl v českých zemích byl i hodnotným exportním artiklem do zahraničí, proto si rozmach hospodářství vynucoval neustále otevřené dveře do Evropy, což se nutně odráželo na kulturním životě českého národa.

O tom svědčí i spor o tzv. *národní* či *kosmopolitní* pojetí české kultury. Zastánci starého striktně „národního“ chápání tradičních kulturních hodnot nebyli s to pochopit, jak tzv. čeští „kosmopolité“ mohou být stejně dobrými Čechy, kteří jen nechtějí zůstat uvězněni právě v oněch tradičních „národních“ hodnotách a ve své tvorbě neustále vycházejí právě z těchto motivů.

Uvedené hospodářské i kulturní aspekty tedy ovlivňovaly české národní hnutí při řešení zásadní otázky, k jaké ze dvou variant chápání českosti by bylo vhodné se přiklonit. „V obou případech dějiny ovládl agonální, zápasivý duch, dějiny se staly prostorem, o který se tu sváděl boj české a německé intelektuální elity,“ dokresluje kontext těchto úvah Vl. Macura.⁷ Česko-německá rivalita byla zejména německým prostředím chápána jako zápas ve znamení toho, která etnická větev v domnělé „českoněmecké“ identitě zvítězí a podřídí si tak tu druhou.

Tento rozpor zanechal i hlubokou stopu v každodenním vědomí dnešních příslušníků českého národa – kromě typického protikladu dvou německých označení české reality „böhmisch“ (pojetí češství v územním chápání) a „tschechisch“ (v chápání jazykově-etnickém) o tom vypovídají i ironické názvy jako bémáctví, bémák, čecháctví případně čecháčkovství.⁸ Kontexty a sémantika těchto označení jsou v mnoha ohledech patrný dodnes.

České národní obrození tedy bylo pestrým procesem, jenž se v četném spektru problémů vymykal obecně slovanským poměrům téže doby. Současně však spojovaly české obrození s ostatními procesy malých slovanských národů také výrazné markanty jeho základní typologie. Uvedené skutečnosti zejména hospodářského rozkvětu českých zemí navíc tento proces přenesly do poněkud jiných souvislostí, takže nadšení pro slovanské uvědomění zde nebylo tak intenzivní jako na slovanském východě či jihu. I kvůli těmto aspektům se tedy Češi – společně s Poláky – vymykali tradičnímu chápání slovanské vzájemnosti, což jim zejména Rusko několikrát vytykalo (samotný program austroslavismu měl v podstatě antiruské tendence).⁹ A Čechům to vytykalo i Rajko Žinzifov, ačkoliv k nim měl jinak skutečně vřelý vztah.

⁷ Macura, Vladimír: *Znamení zrodu (...)*, s. 49.

⁸ Zarek, Józef: *Dwie koncepcje narodu czeskiego*, in: *Język i tożsamość narodowa. Slawica (...)*, s. 49-50.

⁹ **Slovanská vzájemnost** hrála také úlohu určitého při překonávání pocitů české národní méněcennosti. Zpočátku byly tyto snahy orientovány se zvláštním zřetelem na Rusko, jež mělo v těchto úkolech napomoci. Uvedená koncepce slovanské vzájemnosti však již na počátku 30. let

*

Rajko Žinzifov jako originální osobnost bulharského obrození symbolizuje v určitém smyslu specifické kapitoly česko-bulharských kontaktů v průběhu druhé poloviny 19. století. Právě Žinzifovova tvorba a dobové názory naznačují jasně patrné náznaky disproporcí vzájemných vztahů mezi Bulhary a Čechy. Žinzifov dává na srozuměnou, že se vzájemný obraz obou národně-kulturních společenství nerozvíjel zcela jednoznačně v intencích ideového souznění. Zejména jeho publicistická tvorba možná – s nadsázkou řečeno – napověděla, jaká témata budou ve vzájemných vztazích v průběhu 20. století kriticky hodnocena. Žinzifov tak v konkrétním smyslu vyznačil sporné otázky, jež se dotýkaly především politického života a s ním spjatých názorů české společenské elity.

Žinzifovovy zájmy o české prostředí je v zásadě možné rozdělit do dvou skupin. Především se jedná o **činnost překladatelskou** – jde o nejúplněji překlad *Rukopisu Královédvorského*, který vyšel v *Novobulharské sbírce*. Obsahuje všechny zpěvy, tedy básně *Oldřich a Boleslav, Beneš Hermanov, Jaroslav, Čestmír a Vlaslav, Ludiše a Lubor, Záboj, Slavoj a Luděk, Zbyhoň, Kytice, Jahody, Jelen, Růže, Žežulice, Opuštěná, Skřivánek, Sněm, Libušin soud, Piseň pod Vyšehradem*. Tento překlad se drží po lexikální stránce Petkovičova překladu *Libušina soudu*. Za zmínku rovněž stojí, že některá méně obratná a dost nepřirozená místa v Žinzifovově překladu nenavozují dojem archaické památky, jak by tomu mělo být, ale „prozrazují v překladateli básníka a odchovance lidové slovesné tvorby.“¹⁰ Kritika (zvláště bulharský literární historik Emil Georgiev) mu rovněž vytýká, že jazyk jeho překladu nevyznívá dostatečně intenzivně v duchu bulharského jazyka a písně. Přitom je třeba mít na paměti, že Žinzifov prostřednictvím tohoto překladu vyzýval ke slovanské jednotě a ke společným akcím proti uchvatitelům.¹¹ O tom vypovídá například překlad skladby *O velikém pobití (Záboj, Slavoj a Luděk)*, kde boje Čechů s Němci měly vyburcovat i porobený lid v Makedonii a Bulharsku k pochopení své vlastní síly a k jednotným akcím proti Turkům.¹² Symbolika vybíraných děl, jež si Žinzifov a jiní

19. století ztrácela pod vlivem polského listopadového povstání na intenzitě. Následný vývoj tak lze označit jako období první velké krize klasického rusofilství. Mladší generace obrozenců si byla vědoma hlubokého rozporu mezi ruským carismem (oficiální ruskou politikou) a skutečnými problémy jednotlivých slovanských národů. Takto je možno označit austroslavismus za výsledek pragmatičtějších směrů slovanské vzájemnosti, jež odmítají přehnané a nekritické vazby na ruský prostor. Abstraktní pojetí slovanské vzájemnosti (do značné míry představované i Kollárem) se mění v program spolupráce utlačovaných slovanských národů v rámci habsburské monarchie, jež je chápána jako jediná možná cesta kulturního a společenského rozvoje rakouských Slovanů. Pojetí austroslavismu tak bylo ze strany Ruska podrobováno zcela přirozeně kritice.

¹⁰ Dorovský, Ivan: *České země a Balkán. Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků*, Univerzita J.E. Purkyně, Brno 1973, s. 56.

¹¹ Podrobně se otázkou Žinzifovova bulharsko-makedonského překladu *Rukopisu Královédvorského* zabývá Ivan Pavlov, který ve své studii zdůrazňuje také autorské prvky v Žinzifovově překladu, nikoli pouze překladatelské. Viz: Павлов, Иван: *Социална и литературна конкретизация на Жинзифовия превод на Краледворския и Зеленохорския ръкопис*, in: *Práce z dějin slavistiky XIV – Česko-bulharské kulturní vztahy v době obrození*, Univerzita Karlova, Praha 1990, s. 123-124.

¹² Dorovský, Ivan: *České země a Balkán (...)*, s. 61.

obrozenci té doby původem Bulharska i Makedonie vybírali, tak byla v tomto smyslu primární, zatímco estetické kvality a lexikálně-umělecká struktura ustupovaly do pozadí předpokládaných cílů díla.

Preklad *Rukopisu* však Žinzifovův zájem o českou kulturu a společenské poměry neuzavírá. Již jako ruský publicista sleduje v souvislosti s polským Lednovým povstáním roku 1863 český tisk a jeho stanoviska k těmto událostem. Žinzifov, „makedonský rodák ve službách ruské slavjanofilské publicistiky“, četl především srbský, chorvatský, polský a český tisk. Nejčastěji měl možnost číst pražské Národní listy, k jejichž komentářům se stavěl krajně negativně. Pro ilustraci uvedme jen několik případů, jak zprávy a komentáře Národních listů Žinzifov hodnotil na stránkách ruského tisku, zejména listu *День*.

V rubrice *Славянское обозрение* například čteme, že „**Нárodní listy не мало ложных сведений распространили** в кругу своих читателей.“¹³ Podporu českého deníku polským událostem Rajko Žinzifov skutečně odmítal a o Národních listech mimo jiné soudí i toto: „(...) и Народные листы как бы нарочно копаются во всех полских и западных газетах, извлекая из них всякую ложь, а **часто и сама чешская газета ее сочиняет.**“¹⁴ Tón a obsah Žinzifovových komentářů na adresu Národních novin byly většinou laděny v tomto duchu, přičemž jako vrchol Žinzifovova hněvu v souvislosti s polským povstáním lze bezesporu považovat tento výrok: „Вот какого бесстыдства лжи способны были выродиться чехи! Напоминаем чешской нации, что если она будет терпеть без протеста такую наглухо антиславянскую проповедь этих мнимонародных листов, русский народ вынужден будет считать чехов не более, как **австрийцами славянского происхождения.**“¹⁵ V tomto ohledu si více vážil Pešťbudinských Vědomostí, které vycházely v letech 1861 – 1870 a které se zasazovaly za celostní smíření Rusů a Poláků (na druhou stranu však nutno podotknout, že se tento list zasazoval také o zachování jednotné rakouské a později rakousko-uherské říše).

V obecné rovině byl však Žinzifovův vztah k českým zemím kladný, i když byl „český příběh“ tohoto bulharsko-makedonského obrozence do značné míry předurčen jeho slavjanofilskými názory a obdobnými pozicemi jeho českých přátel. O tom svědčí také jeho pevné přátelství s **F. J. Jezberou**, „fanatického rusofila“, který vydával od roku 1862 v cyrilici tištěný časopis *Словѣнін* (Словенин). Již bylo zmíněno, že Žinzifov pro Jezberu připravoval v podstatě katalog novin a časopisů vycházejících v Rusku. Oba obrozenci se osobně seznámili v roce 1864 při Jezberově návštěvě Moskvy. Rajko Žinzifov mu zde věnoval rukopis básně *Вдовица*, která byla inspirována smrtí bratří Miladinových.¹⁶ Vzájemná spolupráce R. Žinzifova a F.J.

¹³ Жинзифов, Райко: *Славянское обозрение*, № 13; 28. март 1863 г., в рѣтиску пак в: Жинзифов, Райко: *Публицистика*, Том I, съставили Цвета Унджиева, Дочо Леков и Илия Конев, Издателство на Българската академия на науките – Институт за литература, София 1964, s. 83.

¹⁴ Жинзифов, Райко: *Славянское обозрение*, № 26; 29. юни 1863 г., в рѣтиску пак в: Жинзифов, Райко: *Публицистика*, Том I (...), s. 121.

¹⁵ Тамтѣж, s. 122.

¹⁶ Dorovský, Ivan: *České země a Balkán* (...), s. 69.

Jezberou pokračovala i v následujících letech – Jezbera otiskl některé z Žinzifových básní a na stránkách Slověnina informoval o chystané *Novobulharské sbírce*, po jejímž vydání mu Žinzifov skutečně jeden výtisk daroval.

Dalším momentem Žinzifovova zájmu o české prostředí měla být jeho účast na přípravách plánované důstojné oslavy výročí tisíciletí od příchodu Cyrila a Metoděje na Velkou Moravu. U této příležitosti zamýšlel Jezbera vydat *Všeslovanský sborník*, v němž by byla kromě nástinu dějin Slovanů a jejich literatury ve čtyřech základních nářečích slovanské řeči (nářečí českém, polském, ruském a srbském) podána také mapa všech zemí, kde žili Slované a mimo jiné také popis města Soluně v bulharsko-makedonském nářečí.¹⁷ Žinzifov o těchto přípravách informoval na stránkách ruského periodika *День*. Navíc napsal na toto téma stať *Оуце за притичите на Св. Кирил (Ještě o slovech sv. Cyrila)*, která je datována 30. srpnem 1864.

Rovněž překlad Ševčenkova *Věnování P.J. Šafářikovi* má v těchto vztazích své pevné místo. Sám Žinzifov měl záměr zúčastnit se na oslavách pětistého výročí narození mistra Jana Husa, avšak pro vážné důvody musel tuto cestu zrušit. Desetiletá výprava Bulharů v čele s jeho přítelem Marinem Drinovem však do Prahy skutečně přijela.¹⁸ Otázkou otevřenou pro další badatelské práce však zůstává Žinzifovův vztah k husitství jako reformnímu náboženskému hnutí.

Velký význam má i přátelství Rajka Žinzifova s Vasilem D. Stojanovem, který se rozhodl natrvalo usadit v Čechách. Stojanov psal do Národních listů a do jejich Kritické přílohy, propagoval bulharskou literaturu v českých zemích a ve svých informativních článcích řadil Žinzifova mezi největší novobulharské básníky tehdejší doby.¹⁹ Jejich přátelství se tak stalo jistým nepřímým poutem mezi Žinzifovem a českým prostředím.

*

V roce 1864 Žinzifov absolvoval Historicko-filologickou fakultu Moskevské univerzity. Konec studií očekával s novými plány a nadějemi. Kromě zmiňovaného přání navrátit se konečně zpět do Makedonie píše Vasilu D. Stojanovovi, který pobýval v této době v Praze a který byl dlouholetým přítelem Vasila Drumeva. V tomto dopise jej zajímají možnosti, jak by mohl své práce zveřejnit v českých časopisech. Mimo to se mu dále svěřil se svým záměrem studovat určitý čas v Praze český jazyk. Žinzifov v tomto smyslu psal: „мене, като свърша овде учение-то си, много ми се иска да дойда в Прага, поне на два-три месеца, за да са научам да говоря по чешки или па не зная, защо-то моя-та пазуварка ѝе сосем праздна: пиши моля ти са с колку може да се живее в Прага по български, т.е. по сиромашки.“²⁰

¹⁷ Tamtéž, s. 70.

¹⁸ Tamtéž, s. 71.

¹⁹ Леков, Дочо: *Васил Д. Стоянов и Райко Жинзифов – представители на две български литературни и културни средища в чужбина*, in: *Práce z dějin slavistiky XIV – Česko-bulharské kulturní vztahy v době obrození (...)*, s. 79-94.

²⁰ Леков, Дочо: *Райко Жинзифов – Литературно-критически очерк*, Български писател, София 1979, s. 22.

Žinzifov se jako skutečný slavjanofil již během studií v Rusku živě zajímal o politické i kulturní dění u jednotlivých slovanských národů, odebíral slovanské noviny a časopisy z většiny slovanských zemí a snažil se číst ve všech slovanských jazycích. Nejen z jeho dopisů, ale i z výboru literatury, kterou překládal, si můžeme být jisti, že k českým zemím a k Čechům cítil neobyčejnou náklonnost. Český fenomén (a středoevropští Slované) obecně jej velmi zajímal. Pravidelně četl Národní listy a Kritickou přílohu, které nejspíše dostával od Františka Jezbery nebo od Vasila D. Stojanova, s nimiž udržoval přátelské kontakty. Stojanov pomáhal řadě českých literátů (mimo jiné i Boženě Němcové) při překladech děl bulharské literatury.²¹ Hojně též publikoval v českém periodickém tisku. Ve svých staticích článkách informoval o situaci bulharského lidu, o bojích proti turecké nadvládě a na stránkách zejména Lumíra zpravoval českou veřejnost o bulharském literárním dění.²² Psal též do Květů, Časopisu Českého Museum, do Hlasu či Zlaté Prahy. Právě Stojanov je autorem zeměpisné mapy Bulharů v Evropském Turecku.²³ Stojanov byl jakýmsi přirozeným představitelem skupiny bulharských studentů v emigraci v českých zemích. Jeho pražské působení proto nepochybně zařazuje Prahu mezi rovnocenná centra bulharské kulturní emigrace. V roce 1862 Stojanov vstoupil do řad Rakovského legie, jejímž cílem bylo pokusit se za srbské pomoci osvobodit Bulharsko.²⁴ Mimo jiné se účastnil akce, při níž byl zorganizován převoz 60 000 pušek z Ruska do Srbska. K chystané válce však nedošlo, navíc G.S. Rakovski byl na nátlak srbské vlády donucen svou legii rozpustit. Poté se Stojanov vrátil opět do Prahy, aby pokračoval v přerušném studiu na německém staroměstském gymnáziu.²⁵ Roku 1868 však odešel Stojanov z Prahy do rumunských zemí a o rok později se tam zejména organizačně podílel na formování první bulharské učené společnosti.

V dopisech s Žinzifovem si Stojanov vyměňoval nejčastěji praktické informace o pražském působení bulharských emigrantů (studentů a budoucích vědců). V korespondenci však byla rozebírána i témata spjata se sociokulturními poměry v

²¹ Obzvláště intenzivní byly kontakty Němcové právě s Vasilem D. Stojanovem, s nímž ji pojila řada zájmů, většinou přirozeně vázaných na Bulharsko. V.D. Stojanov mimo jiné učil Němcovou bulharsky, pomáhal jí s jejími překlady bulharských textů atp. Viz: Urban, Zdeněk: *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1957, s. 98.

²² Vasil D. Stojanov přišel v roce 1850 do Šumenu, kde tehdy působila řada českých a polských emigrantů, povětšinou účastníků revolučních událostí z let 1848-1849. Mimo jiné zde také pobýval Josef Meissner (Majzner), který Stojanovovi nabídl možnost studovat v Čechách. Prostřednictvím Meissnera se Stojanov seznámil po svém příjezdu do Čech s řadou osobností tehdejšího českého kulturního a politického života. Viz: Tamtéž, s. 99.

²³ Tato mapa byla chována Zeměpisným ústavem Československé akademie věd a měla být včleněna do dvoudílného vydání sebraných spisů Vasila D. Stojanova. Viz: Жинзифов, Райко: *За обща майка, за България...*, Български писател, София 1989, s. 445.

²⁴ O této akci informoval v roce 1862 Karel Sabina, český přítel Vasila D. Stojanova, policii. Pražské úřady o tom přirozeně uvědomily Vídeň. Sabinova konfidentská aféra vzuřila celou českou společnost až o deset let později, kdy byla vyzrazena. O této konfidentské činnosti Karla Sabiny jsou vedeny záznamy v Ústředním státním archivu Ministerstva vnitra. Srov.: Urban, Zdeněk: *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, (...), s. 100.

²⁵ Urban, Zdeněk: *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, (...), s. 101.

Moskvě či jiných východoevropských centrech. Pozornost však byla věnována i vlastní tvorbě a životním zkušenostem obou obrozenců. Můžeme se mimo jiné dočíst, jaké vydavatelské počiny se podařilo zrealizovat anebo jaké bulharské knihy měly jednotlivé emigrantské družiny a spolky k dispozici. V tomto smyslu například píše Rajko Žinzifov Stojanovovi v dopise datovaném 12. lednem 1864 o právě vydané čtvrté knize sborníku *Братски труд* a připojuje seznam sedmi bulharských knih (z nichž dvě jsou z pera G.S. Rakovského).²⁶ Společně s tímto dopisem zaslal Stojanovovi všechny čtyři knihy sborníku *Братски труд* a dále čtyři výtisky *Novobulharské sbírky* (jedna pro Stojanova, druhá jako dar Českému muzeu, třetí jako společný výtisk pro bulharskou komunitu v Praze a čtvrtá jako dar pro Františka Jezberu).²⁷ Při této příležitosti si mimo jiné postěžoval na skutečnost, že pro nedostatek prostředků již nebude možno tento sborník nadále vydávat. Právě v tomto dopise se Žinzifov dále zmiňoval o svém přání naučit se česky a navštívit Prahu, současně zde však uvádí, že není ještě jasné, co po skončení moskevských studií bude dělat.

V dopise ze 4. listopadu 1864 již Žinzifov Stojanovovi píše, že zůstává i nadále v Moskvě. Důvodů pro to měl hned několik. Jedním z nich byl přetrvávající nedostatek finančních prostředků; Žinzifov se proto v této době snažil nalézt místo učitele starořečtiny. Druhým důvodem, proč se rozhodl zatím zůstat v Moskvě, byla zpráva, kterou dostal z Cařihradu, v níž byl obeznámen s plány turecké vlády sledovat v případě návratu do Makedonie jeho pohyb i práci. Žinzifov si v tomto dopise stěžuje na skutečnost, že turecká vláda pronásleduje každého Bulhara, který by studoval v Rusku.²⁸ V tomtéž dopise ještě poukazoval na tragiku svého osudu, kvůli níž nemohl navštívit Prahu, kam by se velmi rád podíval. Avšak ani návrat do Makedonie nepřipadal v úvahu. Žinzifov si byl vědom nebezpečí „cařihradského žaláře ve vyhnanství.“ Rajko Žinzifov proto zůstal již do konce svého života v zemi, která mu poskytla druhý domov.

Spektrum Žinzifovových vazeb na české obrozenecké prostředí je zcela zřejmou součástí širšího obecně slovanského dění 50. – 70. let 19. století, jejíž vazby nabízejí zejména ve smyslu volnějších meziliterárních kontaktů řadu badatelských podnětů.

BIBLIOGRAFIE

- Bobrowenicka, Maria (ed.): *Język i tożsamość narodowa. Slavica*, Universitas, Kraków 2000
- Dorovský, Ivan: *České země a Balkán. Kapitoly z dějin česko-makedonských a makedonsko-českých styků*, Univerzita J.E. Purkyně, Brno 1973
- Hroch, Miroslav: *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Mladá fronta – edice Kolumbus, Praha 1999

²⁶ Жинзифов, Райко: *За обща майка, за България...* (...), s. 405-406.

²⁷ Tamtéž, s. 404.

²⁸ Tamtéž, s. 407.

- [Lekov] Леков, Дочо: *Райко Жинзифов – Литературно-критически очерк*, Български писател, София 1979
- Macura, Vladimír: *Znamení zrodu (České národní obrození jako kulturní typ)*, Nakladatelství H&H, Jinočany 1995
- Mickiewicz, Adam: *Dziela*, Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik“, Warszawa 1955
- Slovanské spisovné jazyky v době obrození*, Univerzita Karlova, Praha 1974
- Práce z dějin slavistiky XIV – Česko-bulharské kulturní vztahy v době obrození*, Univerzita Karlova, Praha 1990
- [Undžieva] Унджиева, Цвета; Леков, Дочо; Конев, Илия (eds.): *Жинзифов, Райко – Публицистика*, Издателство на Българската академия на науките – Институт за литература, София 1964
- Urban, Zdeněk: *Z dějin česko-bulharských kulturních styků*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1957
- [Žinzifov] Жинзифов, Райко: *За обща майка, за България...*, Български писател, София 1989

АРГУМЕНТИТЕ НА ЛИТЕРАТУРНАТА ИСТОРИЯ

Славя Димитрова
(София)

Настоящият текст е съсредоточен върху три литературни истории от периода на Възраждането: *История на чешкия език и литература* (Dějiny české řeči a literatury, I. 1791, II. 1792) от Й. Добровски, *История на чешката литература или Систематичен преглед на чешките книги с кратка история на народа, просвещението и езика* (Historie literatury české aneb Saustawný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswícení a jazyka, I. 1825, II. 1846) от Й. Юнгмани и *История на славянския език и литература по всички наречия* (Dejiny slovanského jazyka a literatury všechých nářečí, 1826) от П. Й. Шафарик. Още на равнището на заглавието сред посочените изследвания се откроява едно от тях – това на Шафарик. *История на славянския език и литература по всички наречия* заявява съпоставителност (т.е. не е просто история на полската или чешката литература напр.) и именно в това отношение представлява новост, подчертавана многократно. Като фундаментални за писането на подобна синтетична история на славянските литератури се открояват понятия като „славяни“, „славянски език“ (разделен на съответни наречия), общ произход (общи корени, старина, вяра), общи физически и душевни качества (т.е. определено съотношение между физически и душевни качества, което Шафарик нарича „národná povaha Slovana“¹⁾

НАЦИОНАЛНИЯТ ХАРАКТЕР

Като качества на националния характер на славяните в своята *История* Шафарик извежда: „spravodlivost' bez úskočnosti a zloby“ и „udatnost' a rokojamilovnost“²⁾. Подобен възглед се открива и при Юнгман в неговата *История на чешката литература* в частта *Wlastnosti Slowanů*: „Dáwní Slowané byli národ mocný, udatný, a měli všecky ctnosti a wady mladých národůw; milost wolnosti, chtiwost a krurost na wojně, dobrotiwost a hostinnost doma“³⁾. Очевидно качествата на Юнгмановите славяни са по-различни от тези при Шафарик. Чер-

¹⁾ Šafárik, P. J., *Dejiny slovanského jazyka a literatury všechých nářečí*, Košice, 1992, s. 14

²⁾ Šafárik, P. J., цит.съч., s. 25

³⁾ Jungmann, J., *Historie literatury české aneb Saustawný přehled spisů českých s krátkau historií národu, oswícení a jazyka*, Praha, 1846, s. 1

ти на националния характер като цяло не са изведени при Добровски в неговата *История на чешкия език и литература*. Към тази поредица възрожденски литературни истории биха могли да се добавят и *Спомените за чешко-словашките поети или стихотворци...* (Paměti česko-slovenských básníkův aneb veršovcův, kteříž se buďto v Uherské zemi zrodili, aneb aspoň v Uhřích živi byli, 1806-1812) от Б. Таблиц, където само по изключение се посочват качества на националния характер и то свързани главно с поетичната дарба и музикалност на словаци-те/славяните.

ЕЗИКЪТ

Като следващ аргумент по отношение авторитетността на националната идентичност през Възраждането литературните истории посочват езика. От него се извеждат и редица черти на славянския характер, а именно чувственост, усет към естетичното, свободолюбие (например синтаксисът се разглежда като своеобразна граматична проекция на свободолюбието на славяните). Интересен в това отношение е и самият статут на „славянския език“: славянският език е език, който не се говори от никого и от всички. В *Историята* си Добровски казва: „...pojímám zde slovanštinu v nejširším rozsahu podle **společných znaků** všech nářečí“ (подч. С. Д.)⁴, т.е. Добровски разглежда славянският език като инвариант. При Шафарик отношенията народ-език, род-начин на говорене са вече значително усложнени: „Tak ako každý väčší národ pozostáva z viacerých jednotlivých rodov spojených zväzkom spoločného pôvodu, i jeho jazyk treba chápať ako zoskupenie rozličných spôsobov reči (...) i jazyk Slovanov, národa tak veľmi rozšíreného, musí byť rozštiepený na viacero nářečí“⁵. Или с други думи според разглежданите в настоящия текст изследвания езикът не е първичен фактор по отношение появата на определен народ. Такива фактори са преди всичко общият произход, общата територия и вероизповедание. Все пак се налага уточнението, че през Възраждането понятия като „език“, „наречие“, „начин на говорене“ от една страна и „народ“ и „род“ от друга страна са взаимозаменяеми.

ПРОЗОДИЯТА

Един от най-често срещаните аргументи в литературните истории на Възраждането е „естествеността“ (přirozenost). Същата се привежда като доказателство при обсъждането на най-разнообразни проблеми. Един от тях е свързан с прозодията. Цялата *История* на Шафарик е пронизана от мотива за метрическото стихосложение, което е изведено като единствено подходящо за славянските езици, тъй като се свързва *естествено* с техния фонетичен строеж и е логично подпомогнато от наличието на дълги и кратки срички. В този смисъл при Шафарик става въпрос за свързване на две противоположни тенденции: от една страна е желателно ползването на класическите образци, но от друга страна се

⁴ Dobrovský, J., *Dějiny české řeči a literatury*, Praha, 1951, s. 12

⁵ Šafárik, P. J., цит. съч., s. 32

налага да се пише на роден (а не на класическия латински) език⁶. Според Владимир Мацура метрическото стихосложение освен всичко друго подпомага и усилията за еманципиране на славянските култури и литератури от немската, за която е характерен силаботонизъм⁷.

Взгледите на Шафарик и Юнгман за стихосложението не на последно място са насочени и срещу силабизма, застъпван от Добровски. Самият Добровски критикува Вацлав Поса, който „... chtěl však také zavést nepotřebné novoty. Celá prosodie, protože má za základ pravidla latinské prosodie, je proti duchu a přízvuku české řeči“⁸. На друго място пък по повод текстовете на Микулаш Конач от Ходишков посочва, че „... vzal za základ libovolnou prosodii, která české řeči nehověla“⁹. Ако приемем, че „духът на чешкия език“ и „вечното право“ на метрическото стихосложение (Юнгман) представляват „двойници“ на концепцията за „естествеността“, т.е. легитимират определено стихосложение като единствено адекватно за чешкия език (въпреки че възгледът на Шафарик и Юнгман радикално се противопоставя на този на Добровски), то на преден план излиза общата основа, общият аргумент, а именно *естествеността*. При Шафарик тази естественост се оказва в основата на критиката на полския барок: „Spisovatelia, vyšinutí z pravej cesty určenej klasickým starovekom, zachvátení nebezpečnou novátorskou vášňou, v bludnom ošiali opustili *prírodnosť*, domnievajúc sa, že len vymelkovanosť, a nie duševná nápodoba prírodnosti je pravým krásnym umením“ (подч. С.Д.)¹⁰. Не на последно място споменатата „естественост“ при Шафарик разполага и с още един, не по-малко значещ двойник - „дълбоко в сърцето“: „Sladkú túhu po spravách o dejoch otcov majú vrodenu všetky národy rovnako; je zakorenená **hluboko v ľudskom srdci** a od **prírody** vštepený zmysel pre vynaliezavosť dáva každému do ruky prostriedok ľahko vynájsť znaky, ktorými by budúcim generáciám podával zviest’ o svojich činoch“ (подч. С.Д.)¹¹.

Любопитен е дори самият факт, че никъде в изследваните три истории не се открива дефиниция какво всъщност представлява тази „естественост“, „вечно право“, „дух на езика“. Очевидно и от тримата автори не е усетена необхо-

⁶ Арне Новак дори определя времето, в което живее и твори Юнгман като „národní klasicizmus“, който термин Феликс Водичка отхвърля категорично. Според него поезия, която извежда на преден план езиковите деформации не би могла да събуди усещане за класическа умереност и изящество. На метрическото стихосложение според Водичка се дава предимство „не толкова от преклонение и възхита пред античността, колкото от убеждението, че „*геният на Славия*“ (и на славянския език) е „*роден брат на гръцкия*“ Гений“ (Vodička, F., Ročátky krásné prózy novočeské, Praha, 1994, с. 135-136)

⁷ Macura, Vladimír, Znamení zrodu. Česká obrození jako kulturný typ, Praha, 1995, s. 39

⁸ Dobrovský, J., цит.съч., с. 132

⁹ Dobrovský, J., цит.съч., с. 106

¹⁰ Šafárik, P. J., цит.съч., с. 259

¹¹ Šafárik, P. J., цит.съч., с. 77

димост да конкретизират този иначе авторитетен аргумент. Важна в случая е главно неговата функция, а именно да легитимира¹².

ИСТОРИЯТА

Наред с националния характер, езика и прозодията, от гледна точка на легитимността на нацията от особено значение през Възраждането се оказва историчността. Не случайно и трите разглеждани в настоящия текст изследвания се насочват към историята – на литературата и на езика. В конкретния случай обаче от особена важност ми се струва именно въпроса как възрожденският литературно исторически дискурс третира самата литература.

С днешна дата литературната история е съобразена с дефиницията на Феликс Водичка, според която: „Východiskem literárněhistorického studia jsou především všechny **jazykové projevy s funkcí estetickou**“ (подч. авт.)¹³. Съобразена е и с факта, че самата естетическа функция е исторически променлива (след време естетическата функция на даден текст може да отиде на заден план или пък обратното – при текстовете, при които във времето на тяхното възникване е доминирала някаква практическа функция, същата може да бъде подгисната или дори да се загуби и на преден план да излезе именно естетическата функция). Водичка очертава и контурите на съотношението между естетическата и практическата функция в различните етапи от развоя на литературната история: „Literární historie, pokud se vyvíjela v těsné souvislosti s dějinami jazyka, zahrnovala do předmětu svého studia všechna díla slovesná, tedy i díla s funkcí sdělovací (u nás Dobrovský, Jungmann). Literární dějepis, pokud se vyvíjel v těsné souvislosti s dějinami ideí nebo kultur, zahrnoval do svého pozorovacího pole i ideově významná díla, díla bez estetické funkce (např. reformační literatura u Vlčka, Jakubce).“¹⁴

Мисленето за естетическата функция на художествения текст без съмнение присъства в литературно-историческите изследвания от първата половина на XIX век, но остава маргинално. Или с други думи отношението между литературно-историческото познание и естетическия опит не е априорно, а по-скоро исторически конструирано. Именно в началото на трансформирането на литературно-историческия дискурс се корени и следващият приносен момент на литературните истории, разглеждани в настоящия текст: същите поставят началото на конституирането на нов предмет (“литературата“ в днешния смисъл на понятието), на нови наративни техники (днес „анализ и интерпретация на художествения текст“, неговата оценка и т.н.), ограничават съответните области на изследване (вече отсъства глобалната „обща история“ – от нея остават само

¹² В цитираното по-горе изследване *Znamení zrodu* Владимир Мацура, анализирайки усилията за еманципиране на чешкия от немския модел, посочва като пример „славянския език“, който бива оценяван като „не-логичен“ и „най-логичен“ и по този начин доказва, че тези атрибути са „равнозначни от гледна точка на своята функция“. Изводът, до който стига Мацура е, че: „... акцентът е поставен върху функцията, а не върху самия факт“ (с. 34)

¹³ Vodička, F., *Struktura vývoje*, Praha, 1998, s. 19

¹⁴ Vodička, F., *Struktura vývoje*, Praha, 1998, s. 19

фрагменти, които днес определяме като „обществена ситуация“), разчупват тясната връзка език – литература (въпросите, свързани с езика, близостта между езиците и т.н. оттук нататък ще представляват предмет на изследване на езикознанието).

При Шафарик е налична и своеобразна стилистична диференциация, а именно „vedecký, hovorový, obchodný štýl“ или както самият той казва: „... bolo by nespravodlivé vylučovať *vedeckých prozaikov* z poľa národnej literatúry, pretože každé *stváranie jazyka* (teda i národná literatúra) člení sa na *jazyk básnický, rečnícky* a *jazyk vedeckej prózy*“ (подч. авт.)¹⁵. Чисто естетическият подход (и по-конкретно анализът предимно на „поетичния език“) не е наложен толкова категорично в *Историята* на Шафарик, колкото в *Počátkové českého básnictví obzvláště prozodie*: „... technika básnířství právem a přirozeně musí nesnadná býti: básnířství zajisté pěkné, výborné, estetické, ne obecné a triviální býti má, jak z ohledu jeho ducha, myšlének, tak i z ohledu roucha, rytmu a metrum“ (подч. С. Д.)¹⁶. В библиографския опис към своята *История* и Юнгман включва текстове, разглеждащи различни проблеми, свързани с естетиката (вж. частта *Logika, metafysika, Krasověda* etc., s. 457). Текстове, които днес подвеждаме под знака „с доминираща естетическа функция“, не са отделени от останалите: напр. *René mládenca příhody a zkušenosti ...* от Байза и *Záře nad pohanstvem* от Линда, определени като „Rozprávky, novelly, báchorky“ (с. 421-423), са включени към раздел „Zábavné a naučné spisy“ (с. 417), наред със списанията и алманасите. Всички те са обединени в част със заглавие: „Pekná umění“ (с. 376). По подобен начин и Таблица, при когото заглавието заявява, че изследването съдържа само данни за живота на „поети“, включва всички текстове, които са написани от тези поети, без оглед на факта дали представляват поетичен или прозаически текст (напр. при Павел Долежал е посочена и неговата *Grammatica Slavobochemica*). Оттук се налага и изводът, че „поет“ означава по-скоро определен статут, който може да се придобие дори само с едно стихотворение (вж. напр. Ян Кромхолс¹⁷). При Таблица очевидно важна е преди всичко проповедническата, педагогическата, организационната дейност (основаване на „научни“ дружества, проучване и издаване на книги и т.н) на включените автори¹⁸. В посочените текстове естетическите оценки са от типа: „velmi pekný sloh“, „šťastný vo veršování“ и т. н. Изключение представлява критиката на барока при Шафарик и Юнгман.

¹⁵ Šafárik, P. J., цит.съч., s. 105

¹⁶ Šafárik, P., Palacký, Fr., *Počátkové českého básnictví obzvláště prozodie*, Bratislava, 1961, s. 91

¹⁷ Tablic, B., *Paměti česko-slovenských básníků nebo veršovců*, Bratislava, 2000, s.60

¹⁸ Опит за реконструкция на Таблицовите критерии за естетическото прави Павел Буйнак, който в изследването си *Dve kapitoly z literárnej estetiky* (Prešov, 1927, s. 20) стига до извода: „... Tablic žiadá od básnika, aby mal v sebe „božský vtip“, to jest invenciu, fantáziu, aby vedel „con amore“, so zvláštnou láskou a rozkošou skládať spevy a tak sugestívnym byť, aby čo povie, povedal jasne, pre rozum pochopiteľne a nie mysticky (...), a aby mal dobré, nie nedbalé rýmy. (...) Pre vonkajšiu techniku (...) požaduje hlavne rým a mieru slabik.“

Проблемите на естетическото засяга и Юнгмановата *Slowesnost aneb náuka o wýmluwnosti prosaické, básnické i řečnické* (I изд.-1820, II изд.-1845). Изследването разглежда въпроси, традиционно възприемани като свързани с естетиката (дефинира и йерархизира красивото), поетиката (описва и йерархизира различните жанрове), реториката (частта, посветена на изкуството на красноречието, характеристиката и йерархията на тропите и реторическите фигури), историческата и сравнителната граматика (въпросът за произхода на чешкия език и за близостта на „славянския език“ с индоевропейските езици) или както самият Юнгман посочва: „*Slowesnost zawírá v sobě slowesná umění, t. j. která k wykonání děl swých toliko slow, co prostředku užívají k. p. hudby, malířství, stawitelství, kteráž u výkonu swém potřebují zwuků, barew, stawíwa*“¹⁹. В *Slowesnost* място намира и теорията на естетиката (изложена е в частта, посветена на реториката, в раздел *Wýmluwnost*). Съжденията за красотата са свързани с науката за „величието“ (mohutnost) на душата: „mohútnost představovací hledí ku prawdě“²⁰. От истината пък е изведена историята, тъй като „dějepis dlužen obnášeti prawdu předmětnau“²¹. Като едно от качествата на „възвишената“ душа е посочена способността ѝ „да усети красивото“ (cíťící ku kráse)²², което пък от своя страна отново отваря темата за естетическото и дава възможност да се повтори психологизиращия подход на Юнгман от *Историята* му: „Prosa (nebo prostomluwa) wstahuje sa po přednosti k mohutnosti představowací, básnictwí k cíťící, řečnictwí k žádací, prosa má za předmět prawdu, báseň krásu, řeč dobro (...)“²³

Естетическата функция е усетена особено настойчиво в онзи момент, в който се повдига въпросът за езика на художествения текст. Отново в *Slowesnost* Юнгман разглежда „езиковите деформации“ (Водичка), „необичайността“ (neobyčejnost) на някои явления в езика: „Mimo to obraznost mluwy pomoc nalézá w neobyčejnosti. Obrazotworná naše moc nemůže jinak předstawiti swé obrazy, než pomocí mluwy obecné, kterauž sobě poněti zdělujeme, ale tato mluwa nestačí wšude, aby fantasie její pomocí wěc před smysly uwedla. Dlužno tedy jí odstapití někdy od obyčejného upotřebení a wázání slow, a užiti nowých, zastaralých, ale dobrých.“²⁴ Интензивно усетената естетическа функция на някои жанрови форми е ясно видима например в бележката на Юнгман за сатиричната поезия: „Aučel satyry hlavní není, jak mnohým se zdá, leštění mrawůw, něbrž jako všecho básnictwí zábawa esthetická a žádosti učinění rozumu skrze city esthetické“²⁵. Аргументативната връзка между „поезията“ и „естетическата наслада“ не е случайна (нека припомним, че според Юнгман в най-висока степен информа-

¹⁹ Jungmann, J., *Slowesnost aneb náuka o wýmluwnosti prosaické, básnické i řečnické*, II vyd., Praha, 1845, s. 1

²⁰ Jungmann, J., *Slowesnost...*, цит. съч., s. 30

²¹ Jungmann, J., *Slowesnost...*, цит. съч., s. 96

²² Jungmann, J., *Slowesnost...*, цит. съч., s. 30

²³ Jungmann, J., *Slowesnost...*, цит. съч., s. 35

²⁴ Jungmann, J., *Slowesnost...*, цит. съч., s. 63

²⁵ Jungmann, J., *Slowesnost...*, цит. съч., s. 150

тивна, т.е. истинна, е прозата). Според Ф. Водичка „...prósa v pojetí Jungmannově se kryje s naší představou jazyka funkčního, a to intelektualisovaného jazyka sdelovacího“²⁶. Този факт, разбира се, далеч не означава, че прозата в днешния смисъл на понятието не би могла да предложи „естетическа наслада“.

Текстът според Юнгман (чиито пък възглед е в унисон с традицията) изразява или душата на писателя, или е подражание: „Cokoliw spisowatel předsewzme psáti, látka toho leží buď w něm samém buď mimo něj. W něm naleztí poněti, city, žádosti, mimo něj předměty smyslné buď stálé v prostoru, buď měnící se v čase t. věci neb děje ...“²⁷

В *Историята* на Юнгман (подобно на Шафарик) също са изведени няколко стилистични нива (prosaický sloh, vědecký sloh, poetický sloh), но е включен и пределно широк диапазон от дисциплини, несвързани пряко с литературата, но с определено място в литературната история (напр. геометрия, алхимия, медицински трудове, поезия). Оттук се налага изводът, че Юнгман третира литературната история не само като история на писаното слово, но и като история на образованието (напр. главите *Oswícení* съдържат информация за историята на редица образователни институции – сдружения, университети, библиотеки), като обща история (главите *Politický staw*) и като история на езика (разделите *Jazyka staw* и *Jazyka proměny*). В *Историята* на Шафарик последователността на главите при всяка национална литература е следната: историко-етнографски уводни бележки, характер на съответния национален език, периоди в съответната литература (тази част обикновено описва политическото състояние, след това дава сведения за значими събития и накрая извежда имената на авторите, евентуално посочва и по-важни текстове). При Добровски схемата е подобна: сведения за славяните, характер на славянския език, граматика, класификация на наречията, славянски азбуки, съдбата на славянското богослужение в Чехия, етапи в развитието на чешкия език (в тази част се разискват въпросите, свързани с правописа и заемките, анализират се текстове, но се представя и историята на чешките земи).

Оттук се налага и въпросът за критериите, съобразно които са подбрани и класифицирани отделните автори и текстове. Добровски се насочва само към писаните на чешки текстове (и съответно анализира само тях), докато Шафарик и Юнгман, които включват към конкретните литератури не само текстовете, написани на „роден“ език, водещ принцип е националната принадлежност на автора, без оглед на езика, на който пише или на мястото, на което живее (вж. напр. при Шафарик текстовете на Коменски на латински и вписването им към чешката литература). За Шафарик очевидно най-важно е името на автора, около което се групират и съответните негови текстове (в някой случаи - най-често в края на даден период – поради недостиг на място само изброява имена на автори и заглавия на текстове).

²⁶ Vodička, F., *Počátky krásné prózy novočeské*, Praha, 1994, s. 42

²⁷ Jungmann, J., *Slowesnost...*, цит. съч., s. 85

Любопитен момент в историите на Шафарик и Юнгман представлява мястото, което двамата отреждат на преводача и на преводния текст. И при двамата са изброени имена на преводачи и заглавия на преведени от тях текстове. Юнгман обаче, за разлика от Шафарик, не спира дотук: имената на писателите (били те автори или преводачи на даден текст) са отграничени графично; при това името на чешкия преводач е изведено като по-важно от това на авторачужденец или ако си послужим с извода на Д. Ходрова: „Důležitější než autor byl překladatel – upravovatel, který se pokoušel předlohu, pokud se jednalo o lidovou knížku, pozvednout do úrovně literatury krásné“²⁸.

От казаното дотук се налага и изводът, че за литературно-историческия дискурс от първата половина на XIX век в действителност важен е не толкова проблемът за естетическата стойност на текстовете, колкото въпросът за тяхната класификация и съответно за възможността за стриктно придържане към уточнените правила за класифициране. Така при Шафарик (а частично и при Юнгман) най-проблематични се оказват анонимните текстове. Въпреки че и за Юнгман името на автора е твърде важно, то все пак се оказва на второ място: в основен принцип за класификация при него е изведен типът текст (дисциплината, към която принадлежи, жанрът, „поджанрът“) и едва след него идват името на автора и заглавието на текста. Емблематичен пример в това отношение представляват текстовете на Ян Хус, които намират място в разделите *Dobropřemnost* (с.59), *Historie církwie a náboženství* (с. 62), *Spisy vzdělawatelné* (с. 110).

Очевидно освен всичко друго, литературната история от първата половина на XIX век би могла да се третира и като наука за класификациите. Не на последно място си заслужава да се припомни и фактът, че възрожденските литературни истории (конкретно тези на Добровски и Юнгман) съобразно замисъла на авторите си е трябвало да изпълняват и определени практически задачи, което е и едно от възможните обяснения за припокриването на литературната история и библиографията през разглеждания период: основната задача на литературния историк през Възраждането е свързана на първо място с каталогизирането на текстовете и с подсигурияването на библиографски данни. В *Историята* си Юнгман посочва къде се намира книгата; името на издателя; колко страници липсват; макар и рядко обсъжда и въпроси, свързани с правописа; името на автора, евентуално на преводача; при немалка част от текстовете дава сведения и за съдържанието, евентуално темата; при поетичните текстове цитира първите два и последните два стиха. В резултат на този подход чешката литература оттука нататък ще се идентифицира и като архив, като съвкупност от каталогизирани текстове.

Напластяването на различни подходи към текста и сливането на хетерогенни жанрове (като напр. включването на биографията в тъканта на литературната история) представлява един от специфичните знаци на литературно-

²⁸ Hodrová, D., *Hledání románu*, Praha, 1989, s. 154. По-подробен анализ на функциите на преводните текстове през Възраждането прави В. Мацура в изследването си *Znamení zrodu* (s. 61-78)

историческия дискурс от първата половина на XIX век. При Добровски биографията не се превръща в основен елемент от литературната история (напр. текстът на Добровски съдържа данни за мястото на раждане и смърт при някои от авторите, но не описва подробно техния живот). Подобен е подходът и на Шафарик, който дава сведения главно за образованието на автора. При Юнгман, макар и относително рядко, се откриват биографични описания, но не в частта *Spisowé*, а в *Popis spisowatelů českých* (с. 529; в тази част е включена дори една иронична автобиография на Гашпар Фейерпатаки - Белопотоцки²⁹). Тази част, заедно с раздела *Registřík kněh v díle tomto uwedených w abecedním pořádku* (с. 672), обговаря по-скоро модела на речника. При Юнгман биографията принадлежи към литературната история, но все пак е усетена като разнородна и в резултат е отделена в самостоятелна част. Съвсем различен е подходът на Таблиц, чиито *Спомени* представляват на практика сборник биографии на автори. Основание текстът на Таблиц да се разглежда като литературна история дават само четирите уводни статии и хронологическото подреждане. От казаното по-горе логично се налага въпросът за отношението между биографията и литературната история през първата половина на XIX век. Струва ми се, че включването на биографията в тъканта на литературната история през Възраждането е твърде механично и представлява по-скоро отглас от предходните столетия. Биографизмът очевидно няма никакво отношение към интерпретацията; там, където се прави филологически анализ на текстовете (Добровски), биографията не намира място; там, където са налични биографични данни (Юнгман), то те са отделени от общия литературно-исторически корпус; там, където биографизмът заляга в основата на изследването (Таблиц), интерпретацията е в отлив. Или с други думи интерпретативният подход, обвързващ текста с биографията на автора, остава заслуга на позитивизма.

През първата половина на XIX век историческият факт, фрагментът от историческия наратив често е подвеждан и под знака на евентуалните породени от него следващи събития. Тук от ключово значение е именно тази евентуалност, възможност, „ако“, което на пръв поглед би могло да се разглежда дори като „фалшифицирана история“. Догадките за миналото, конструирането на правдоподобното минало и дори продуцирането на минало (Линда) е подход, който се открива и при Шафарик, и при Добровски, и при Таблиц и който очевидно се оказва от особено значение именно за аргументирането на славянската старина, автентичност и потенциал. В този смисъл важен е не толкова самият факт, колкото жестът на произвеждане на „правдоподобното“ минало и, разбира се, вярата в него.

²⁹ Jungmann, J., *Historie literatury české*, Praha, 1846, s. 551

КАКВО ВИЖДА *ОКОТО* НА КАМЕРАТА В ПРОЗАТА НА ЯН НЕРУДА ОТ 60–70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Таня Маджарова

Повестта „Дриплъовци“ (1872) е издържана в трето лице, разказвачът е неперсонализиран, повествованието носи знаците на обективността. В отделните части (номерирани с римски цифри) се проследява животът на група бедняци, участващи в построяването на железопътна линия. Постоянни характеристики на тяхното съществуване са бедността и несигурността, фиксирани и в заглавието (дриплъовци). Героите принадлежат към най-нисшата социална прослойка, битието им е белязано от нищета и непрекъснати трудности. Деветата част приключва с щастливото разрешаване на драмата на един от тях – Комарек. Той има намерение да се ожени, а инженерът, който ръководи строежа, обещава да му намери работа като кантонер. Приключена е важна част от строежа на железопътната линия, приключва и разказът.

В X част е сменена цялата повествователна техника. Разказвачът се самоопределя като конкретна личност, която разказва за случилото се в точно определено време. Той се среща случайно на гарата с инженера и пътува с него в едно купе. Повествованието е издържано в първо лице, изведена е свидетелската позиция на говорещия. Двамата спътници си припомнят за Комарек, докато пресичат с влака границата между Германия и Чехия. Движешото се превозно средство преминава край кантон, през чийто отворен прозорец се вижда малък ковчег.

Тази част от разказа заслужава особено внимание преди всичко поради странното несъответствие между онова, което повествователят се стреми да разкаже и действително възможното. В текста има ясно открояващо се логическо противоречие – влакът се движи с определена скорост, която е маркирана преди това в разговора между двамата спътници, инженерът пита дали неговият събеседник иска да види Комарек, следва положителен отговор и съобщението, че след четири кантона, ще видят онзи, в който живее героят. Разказвачът започва да следи движението:

– Jeden...a vystrčil jsem hlavu. – Druhý...třetí...čtvrtý...už ho vidím! (s. 263).

Така се оказва, че влакът се движи с твърде голяма скорост¹ (никъде не е упоменато, че намалява скоростта си), което не пречи на стоящия вътре пътник да види следната картина:

Stál, salutoval, vypadal v ranním šeru jako mrtvý. Okno domku bylo dokořán, v světnici hořela lampička u malé rakve, na rakvičce ležela žena, políbila právě mrtvolu (s. 263).

Предложените наблюдения са твърде подробни и съдържат най-малко три различни плана. Погледът на наблюдаващия се спира първо на изправения човек, след това се насочва към къщурката и вижда през отворения прозорец горящата свещ, поставения малък ковчег, навеждащата се женска фигура. Всяка една от тези възможности представлява своеобразен фокус на възприятието, достатъчно силно привличащ вниманието, за да остане сам по себе си единствен обект на наблюдение до преминаването на влака. Събирането на всички тези планове едновременно или поне с много малка амплитуда във времето, намерението да се изрече повече от възможното за един иначе кратък период от време нарушават правдоподобие, разбираемо като „формален принцип на респект от нормата“ (Женет, 2001, 171), обръщат вниманието ни върху стремежа да се приложи нова техника на наблюдение и изображение на случващото се.

Описаната картина отговаря в по-голяма степен на желанието на разказвача *да види*, а също и *да документира*. Като техника на водене на разказа тази ситуация напомня твърде много на *окото на камерата*, в смисъла, който му дава Щанцел. Героят не знае предварително какво ще види, неговите очи са „отворени, описващи, немислещи“ (с този цитат от книгата на Кристофър Ишеруд „Прощаване с Берлин“ започва частта „Окото на камерата“ – Щанцел, 1988, 274). Чешкият вариант на този термин е кадър (záběr), като тук се подразбира филмовият кадър или поредица от такива. По времето на написването и публикуването на този текст (в книжно издание през 1872 г.) все още не е изобретена филмовата лента, но фотографията е факт.

Погледът през прозореца на влака има своя ясно оформена рамка. Тя разграничава позицията на наблюдаващия от прозореца и местоположението на онези, които са обект на неговия интерес. В същото време *движещата се гледна точка* е в контрастни отношения с позицията на персонажите, които са съзрени за кратко. Подробното разглеждане на „Арабески“ и „Малострански разкази“ ни дава основание да твърдим, че динамиката на зрителната нагласа не е сред характерните за Нерудовите разкази. Фокусирането около точно определено място на действието, характерно за „Малострански разкази“, обуславя трудното преместване на героите.

¹ К. Хаузенблас съобщава конкретни данни за скоростта на влаковете по това време в *Jízda vehiklem v přiběžích V. Němcové a J. Nerudy* (In: K. Hausenblas. *Od tvaru k smyslu textu*. Praha, 1997, s.178, Pozn.), но тези факти имат характер на извънтекстови аргументи, чието обсъждане допълнително подсилва създаденото странно впечатление.

В повестта „Дрипльовци“ персонажите са изведени от затвореното пространство в максимално освобождаващата тяхното съществуване атмосфера на строежа. Тук те присъстват основно посредством своето движение. Но това е движение, при което намерението да вземат участие в случващото се е силно затруднено от множеството препятствия, които изникват пред тях – честите напивания, повреждания на инструменти, трудности в работата. Градежът на линията се организира от инженера, който се опитва да мотивира наетите от него работници. На общото дело противостои издробеното, бедно съществуване. Представата за него е внушена от множеството персонажи, оставащи безименни. Те не са индивидуализирани в работата си, отбелязано е участието им при сбиванията и напиванията. Животът в колонията „Австралия“ е подчинен на общата цел, но разгръщането на индивидуално-битовия му план подрива бързото ѝ постигане. Принизвяването на трудовите умения на мъжете е постигнато и посредством признанието, че най-трудната работа инженерът поверява на техните жени. Случващото се в малката колония е разгърнато в своята повтораемост и еднаквост, при което ясно се открояват особените, отграничаващите се от обикновено случващото се, събития. Движението не е в посока към постигане на нови пространства, то е подчинено на овладяването на малки отрязъци от общ план, чийто цялостен мащаб остава неясен за героите. Така една от характерните черти на деветте части е липсата на линейна перспектива, вътрешната насеченост на обитаваната местност, отсъствието на поглед, насочен навън или нагоре. Участието в общо дело, но липсата на осъзнато отношение към собственото личноно присъствие е симптоматично за по-голямата част от персонажите. Тяхното лутане, дребните им спречквания, честите сбивания създават общ план, спрямо който се откроява готовността на Комарек да се ожени и да стане кантонер (намерение, подпомогнато от инженера). Краят на девета част задава своеобразна завършеност на случилото се. Спирането на разказа дотук поставя акцент върху възможното ново начало, към което се насочва героят. По отношение на собственото му решение цялото досегашно съществуване е нещо, с което той е свързан, но и от което е дистанциран. Намерението за промяна се разгръща в опозиция спрямо обичайния начин на живот, а целта – женитба, работа и дом, индивидуализират героя в неговата способност за осъзнати решения и действия.

Десета част има ролята на коментар спрямо предхождащите, но едновременно с това отношението ѝ към предшестващата я девета част повтаря позицията на Комарек към оставащия назад отрязък от живота му. Свидетелство за това е погледът на пътуващия разказвач, чиято *обективно обусловена динамична гледна точка* откроява статиката на бързо отминатия перон. Релацията динамика-статика превежда на езика на пространствените отношения темпоралната двойка бъдеще-минало. Разказвачът оставя всичко случило се в своето минало, обръща се към предстоящото, движи се към него.

От своя страна съотношението динамика-статика не е еднозначно – през отворения прозорец на кантона се вижда навеждащата се женска фигура. На

външната събитийност се противопоставя случилото се в дома на героя. Пресичането на позицията на наблюдателя и тази на наблюдаваното формират впечатление за относителност, за възможно релативизиране на позициите на наблюдаващия и наблюдаваните.

Заслужава внимание въпросът какво ново внася движещата се външна гледна точка и от какво е породено натрупването на отделни фази от едно общо действие. Всяка една от тези възможности за изображение на случващото се има своите основания. Наблюдаваното прилагане на два различни подхода на изображение – на движещия се повествовател, който преминава край някакво място, за да го остави назад както в пространствен, така и във времеви план, и виждането на различните картини от случващото се с едно семейство в тяхната последователна взаимовръзка, – свидетелстват за опита да се постигне изображение и разказ, в който са активни и двете страни – наблюдателят и наблюдаваните. Влакът се движи *край, минава встрани от* някакво пространство – по този начин в текста се приплъзват и разминават две различни сюжетни линии². Те се докосват за кратко само в съзнанието на наблюдаващия герой.

Възприетата от разказвача гледна точка и опитът да се каже повече от възможното по отношение на случващото се приближават този откъс до снимката, мислена като моментно прекъсване на движението. Всеки от отделните сегменти на описаната картина е завършен сам по себе си – замръзналото в отдаване на чест тяло на Комарек, стаята, в която гори свещ, жената, легнала върху ковчег, целуването на мъртвото тяло. Тяхната относителна самостоятелност е подсилена и от синтактичното им отделяне в рамките на едно изречение. Слабата амплитуда между виждането и възприемането им като *сегашни* и *отграничаването, дистанцирането* спрямо тях, мислено ги като *отминали*, извежда характерен за фотографията принцип. Според Р. Барт тя „установява една нова категория пространство-време: непосредствена пространственост и преходна темпоралност, във фотографията се създава една нелогична връзка между тук и някога... Тя ни показва как *тук* се превръща в *някога*“ (Барт, 1991, 532).

Тази техника не остава изолирана в Нерудовите разкази. Цикълът „Малоострански разкази“ диалогизира с десета част на „Дриплъвци“, предлагайки точно обратното действие – превръщането на *някога* в *сега*. В този смисъл серията от портрети, на които спира вниманието си разказвачът, има

² Движението на героя разказвач към някаква цел (вероятно обвързана със споменатото в текста завръщане в Чехия) и мимолетността на погледа, който регистрира толкова много фази на случващото се, е повод за още една относителност – тази на разказването и разказаното. Върху нея обръща внимание Ж. Женет в „Повествователният дискурс“ (Ж. Женетт. Повествователный дискурс Във: Фигуры. Т.2, М. 1998). В духа на Женет, а също и под въздействието на Борхес можем да попитаме кой ни разказва, докато разказваме. Този проблем има своя дълбок смисъл и поради факта, че в „Дриплъвци“ се наблюдава смяната на повествователните нива – от повествовател говорещият се превръща в герой, който разказва. Движението напред се обвързва с приближаването до собствения сюжет, в който той ще реализира позицията на персонаж.

смисловото присъствие на снимки, подредени в албум. Неговото разглеждане възстановява отминалото време, за да то превърне в реално *тук и сега* на разказването. В сборника с разкази „Арабески“ има голям брой текстове, които се приближават до представата за портрета, но те не могат да бъдат причислени към разглежданата тук част от „Малострански разкази“. В „Арабески“ липсва позицията на припомняне и възстановяване на отминалото време, която е изведена до основен подход при разказването в „Господин Ришанек и господин Шлегъл“, „Опропастяването на просяка“, „Водния дух“. Повестта „Дрипльовци“ и цикълът „Малострански разкази“ са проявление на две различни фази от един общ процес, който можем да открием във фотографията. В първия текст фотографският жест „ловува“ нови обстоятелства (Флусер, 2002, 38), наблюдаващият отчасти не знае какво точно ще види, но вече има готовността „да хване“ онова, което ще мине покрай него – така се постига внушението за разгръщане на действителността пред собствените му очи. В цикъла разкази повествователят „разлива“ собствените си спомени – той добре знае какво се съдържа в тях, присъствието на изненадващото, неочакваното е сведено до минимум. В първия случай се създава представата за опериране с конкретна реалност, докато във втория тя е подредена, класифицирана, улегнала дълбоко в съзнанието на разказвача.

Близостта между спомена и снимката се поражда не само от начина на интерпретиране на времето в тях, а и от отношението им към движението, случването, активността. В качеството си на моментни отрязъци от битието те пораждат въпроса доколко наблюдаващият е част от обекта на своя интерес, какви възможности крие неговата позиция. Според Р. Арнхайм „фотографът се гордее с това, че му се удава да разбере стихийността на живота, без да остави в него следа от своето присъствие“ (Арнхайм, 1994). Техниката на мяркане, зърване, виждане за кратко (*“Всичко това само се мярпа край нас. Ние се загърнахме в палтата си – утринният въздух беше тъй студен...”*) възприема света в неговата гномичност. В „Машина за истина“ И. Дичев твърди: „Аз предварително имам в себе си погледа, преди самият предмет да се е явил, аз съм длъжен да гледам, преди да съм видял“ (Дичев, 2005). Така окото на камерата дублира само частично функциите на разказвача – използваната техника, според която се разказва само и единствено това, което се вижда, създава впечатление за документалност и известна репортажност по отношение на случилото се. Начинът на виждане (*“Искате ли да видите Комарек? – пита инженерът своя спътник”*), процесът на възприемане присъстват като строго индивидуални характеристики на зрителната нагласа, те поставят своя отпечатък върху света.

Близостта до техниката на снимане (отваряне на блендата, запечатване на образа) и в частност ролята на отделния кадър като изобразителна техника е според Щанцел „резултат на известната през XIX век програма на реализма и обективността“ (Щанцел, 1988, 276). Присъствието на този подход в текста е подчинено на внушението за реалност на случилото се, с негова помощ се засилва представата за конкретността на наблюдаваното. В изследването си

„Природата на киноповествованието“ Ю. Лотман вижда във фотографията като доминиращи принципите „документалност, достоверност, истинност“ (Лотман, 2002, 2-3). Според него именно с тяхна помощ се формира „наивното отъждествяване на живота и неговото изображение“. Приведеният пример е свидетелство за постигане на „илюзия за реалност“ (Барт говори за „илюзия за референциалност“) посредством извеждане на механизмите на възприятие – гледане през прозореца, виждане на конкретно разгръщащи се действия. Присъствието на фикцията се разкрива в резултат на непостигнатото докрай съчетаване на желанието за виждане и реалните възможности за това, в активността на погледа под маската на привидно незаинтересован, но любопитен наблюдател.

Представата за света като съществуващ независимо и обективно е разколебана в условията на свидетелско-хроникьорска позиция. Към разказа за Комарек се създава отношение като към неоспорим факт с поне двама свидетели, финалът се обвързва с подзаглавието „Етюд по разкази на очевидци“. Но именно видимостта удостоверява формирането на обекта като резултат от креативна възприемателска нагласа. От една страна – „видях“ насочва вниманието към конкретни факти, а от друга – изисква тяхното подреждане в разказ. Така виждането и разказването се оказват двете страни на един процес – първата свидетелства в полза на зримото, реално присъствието на обекта, а втората се опитва да превърне визуалното във вербално. По този начин в „Дрипльовци“ (и по-специално в последната му част) се експериментира с техниката на разказване чрез виждане.

В разказа „Касандра“ („Арабески“, 1859) пътуването на младежа с непознатата девойка и нейния баща създава асоциация между движението с влак и живота. Тази близост не е зададена еднозначно и окончателно. В този „първи прозаичен текст, в който Неруда въвежда обстановката на влаковото купе като място на разказа“ (Хаузенблас, 1997, 171) разказвачът е наблюдател и коментатор, едновременно с това и спътник на младата госпожица и нейния баща. Смисълът произлиза от парадокса на невиджането, което е обсебило младежа. Той твърде късно разбира (не става ясно дали това се случва на гарата, или от пътуващите във влака) за слепотата на красивото момиче – за него то остава непроницаемо. И тук, подобно на разположения встрани от железопътната линия кантон в „Дрипльовци“, липсата на надежда, загубата на смисъл са предадени посредством мотива на слизането от влака. Погледът на младежа се докосва до „далечните синкави върхове“, но не успява да надникне в същността на случващото се. Така движението вече не се свързва еднозначно с перспективата на предстоящото – младият пътник продължава напред, но се оказва лишен от способността за състрадание и съпреживяване. Той разказва за ролята си в една случка, която откроява не толкова безнадеждността в съдбата на сляпото момиче, колкото липсата на емоционална чувствителност като адекват на възприемането.

В изследването си върху ролята на придвижването в текстовете на Неруда и Б. Немцова Хаузенблас изтъква слабата му тематизираност. Тук той

обръща внимание на ниската честотност на превозни средства в „Малоострански разкази“. Посочените от него разкази, в които те се появяват, заслужават особено внимание. В „Една седмица в тихата къща“, „Писано тази година по Задушница“ и „Доктор Казисвет“ файтонът откарва някого към гробищата. Сравнително слабото му присъствие в живота на героите е обусловено от социалното им положение – по-голямата част от персонажите принадлежат към средните и дребните слоеве на Прага. Появата му бележи отграничаване на случващото се от всекидневното, обикновеното. Но онова, което прави впечатление, е липсата на гледна точка от движещото се превозно средство навън. То присъства по-скоро в своята статичност като реквизит на събитието – двете жени се скарват за това, коя да се качи ("Една седмица..."), вдовицата на г-н Велш пътува, за да погребее съпруга си, но в текста липсват знаците на извършването с превозното средство движение ("Доктор Казисвет"), разказът „Писано тази година...“ започва със слизането на г-ца Мари от файтона, докарал я до гробищата, и свършва, без да я откара обратно оттам, Провазник от „Как стана така...“ използва кучия си впряг не толкова за придвижване, колкото, за да поспива в сянката на своята каручка. Тук присъствието на превозното средство – фиакър, файтон, каручка, е обвързано с липсата на движение, а също и със знаците на смъртта. Подобна интерпретация на превозното средство се наблюдава в поетичния текст „Смъртта звъни! Време е! Време е!“ ("Прости мотиви"). В него колата за откарване на мъртвите носи внушението за активността в света, динамиката се задава посредством собствената ѝ противоположност.

Друг тип присъствие на превозното средство наблюдаваме в разказите „Пражка идилия“, „Водния дух“, „Разни хорица“. В облеклото на Водния дух от едноименния разказ присъства странен елемент:

...Byly-li ty střevíce někdy obnovovány, nevím, ale vždycky vypadaly tak, jako by se k nim byla bralarozpraskaná kůže se střechy nejstaršího fiakra. (s. 120)

Тук движението на героя, неговата непрекъсната активност са пренесени върху онази част от облеклото, която е най-тясно свързана с тяхното осъществяване. Г-н Странски от „Пражка идилия“ вози децата със своята шейна през зимата, „за да не стои залудо“. В „Разни хорица“ героят пътува с файтон към мястото на дуела, а след щастливото му приключване забравя за него и се прибира пеша. Младият Вацлав ("Една седмица...") убеждава майка си в предимствата на съвместната разходка, предлага да я придружи по време на погребението. Открояват се ясно две групи персонажи – такива, при които движението е момент от собствената застиналост, и герои, за които то е важна черта на динамичното отношение към света.

Особено място заслужава спомената в „Как г-н Ворел ...“ възрастна вдовица, за която се разказва във връзка с разрушената от г-н Ворел стена:

Tam bývalo vždy jen obloukové okno a u toho sedála od rána do večera paní Stanková před modlitební knihou se zeleným stínídem na očích, a každý, kdo šel kolem, mohl ji vidět (s. 126).

С въвеждането на застиналото човешко присъствие, което другите могат да наблюдават, се релативизират отношенията между живота и смъртта. Героинята присъства посредством своята тотална видимост и нейната постоянна поза пред прозореца приближава фигурата ѝ до тази на музейния експонат и снимката, разбираана в нейната предметност (налице са стъклото, застиналото изображение, рамката, формирана от арките на прозореца). С гледната точка на минаващите покрай нея (*"всеки можеше да я види..."*) се изчерпва цялото ѝ съществуване. Липсва отговорност на погледа, не съществуват каквито и да било знаци за личностно проявление. В същото време множествеността на възможните погледи, от които не се проявява нито един конкретен, е в тясна връзка с нейното, лишено от знаците на живота, съществуване. Фигурата на жената зад стъклото спира вниманието върху самодостатъчността, отвъд която не съществува нищо. Нейното съществуване се приближава до това на експоната в галерията и музея, в които по думите на Флусер „никой не може да го разшифрова и той губи влиянието си върху ежедневието“ (Флусер, 2002, 18). Това е *втора посока на осъществяване на техниката на фотографията* – не като отделен отрязък, момент от възприемането на случващото се, а като свидетелство за онова, което е застанало някъде „...и е останало там завинаги“ (Барт, 2000, 92). „Комплексът на мумифицирането“ (Базен, 1988, 95) е в тясна близост с психологията на реликвата и спомена. Присъствието на емоционално пристрастния поглед привнася значимост на разглежданите обекти, оживява ги в мига на тяхното присъствие в настоящето на гледащия ги. На г-жа Станкова ѝ е отказан такъв емоционално пристрастен поглед, тя е „жива“ снимка на самата себе си, свидетелство не за някакъв конкретен миг, а документ за неотминаващата сегашност. Андре Базен вижда в албумната снимка „не традиционния семеен портрет, а смущаващото присъствие на животи, застинали по отношение на времето“ (Базен, 1988, 95).

В прозаичния текст „Силует“ (*"Разни хора"*, 1871) наблюдателят разказвач е свидетел на движението на сенките, които се образуват от обедното слънце. Неговият поглед е привлечен от случващото се във като единствена възможност да бъде надмогната скуката на горещия следобед. В представената гледна точка са съчетани дистанцията на чужденеца и любопитството, породено от желанието да научи повече за нравите в Букурещ. Изборът на полусенчеста стая за наблюдаване на живота отвън е мотивиран с горещината, която по обед настава в града. Начинът на разгръщане на разказа се приближава до използваната във фотографията техника на постепенно нагласяне на окуляра и избор на обект – първоначално се прави общ поглед на онова, което може да се види през прозореца, след това вниманието на наблюдаващия е привлечено от прелитачи врани, които кацат и си играят по

покрива. Едва след усамотяването им в сенчесто място между скатовете окулярът е обърнат към случващото се на границата между осветеното пространство и това на плътната сянка.

Избраната от чужденеца позиция отчита ясно оформената граница между светлината и тъмнината. Обект на внимание тук се оказват хвърлените сенки от движещите се в непроницаемото фигури. Разказващият е привлечен от повърхност, която е непрозрачна, но която като следствие от ъгъла на падащата светлина дава своите отпечатъци върху осветеното пространство. Начинът на гледане се приближава до изображението във фотографията, разбирано като „моделиране, като вземане на отпечатък от предмета с помощта на светлината“ (Базен, 1988, 97).

Ясно оформеният контраст е условие за воденето на разказа – без него хвърлените сенки биха загубили своята яснота. Липсата на цвят е обвързана и с приближаването до скицата, наброската, които само шрихират характерните елементи при пресъздаването на фигурата, без да се задълбочават в детайлите. Отсъствието на допълнителни цветове ориентира и към изображение, което повтаря ясните контрасти в случващото се (млада госпожица е прегърната от кочияш, малко след тяхното любовно докосване в каретата се качват тя и бъдещият ѝ съпруг). Така всеки друг цвят би се оказал „само слой, който е нанесен допълнително върху изначалната истина на Черно-Бялото“ (Барт, 2000, 95). Подобно разгръщане на „изначалното“ е налице в сферата на наблюдаваното, но то не засяга пространствено позицията на наблюдаващия. Полусенчестата стая го извежда от състоянието на граничност.

Споменатата от разказвача южна тишина, в която има „*някакво вълишебство, някакъв сребърен сън, който обаче остава неразгадаем*“ (*"cos začarovaného, nějaký stříbrný sen, jejíž ale nelze rozpoutat"*, s. 246), насочва към химизма на фотографския процес, в който важна роля играе сребърната сплав. Без нея не би могло да се извърши фиксирането на образа и създаването на негатив. В текста на „Силует“ споменаването на среброто е свързано с изграждането на атмосферата, която обгръща и наблюдаващия, и наблюдаваните. Ломоносов твърди, че „...ако среброто е съвсем чисто, ...то изглежда бяло като брашно...“, а Х. Мелвил смята, че „...в своя най-дълбок, най-чист вид белотата поражда в човешката душа най-необикновени видения“ (цит. по Давидчик, 2005, 3-4). И в двете твърдения се откроява възприемането на среброто (в частност белия цвят) като основа (сравнението с брашно) за зараждане, за сътворяване.

Говорещият е привлечен не толкова от конкретно зримото, колкото от онова, което присъства посредством своя силует. Той, говорейки почти на себе си, постепенно изпълва сенчестите повърхности със смисъл, хвърля светлина върху непрозрачното им присъствие, издърпва ги на светло посредством смисъла, който открива в поведението им. Така виждането, с неговата функция да удостоверява, да документира, се реализира посредством размаха на въображението – разказвачът от време на време задава въпроси на дремещия до него придружител, а получените отговори само засилват активността на

фантазията. Изреченото в разказа се приближава до вътрешния монолог (словото на чужденеца е разгърнато като несобствено пряка реч) с изключение на кратките прекъсвания за сверяване със знанията на събеседника. Постепенно *зрителското* съзнание достига максимума на своите възможности – очертава ясните контури, следи за движението в пространството, регистрира извивки и профили, но не може да постигне дълбочината, разположена отвъд областта на светлината. Способностите на *въображението* дават на фигурите онази пълнота, без която те биха останали само безплътни сенки. Според Р. Барт „разликата между *зрителското* и *въображаемото* съзнание не е по степен“, а почива на „дълбока опозиция“ (Барт, 1991, 532). Единият тип отношение към образа го онаглеждава в неговата пространствена двуизмерност, другият придава плътност, пълнота и многоизмерност.

Заслужава внимание въпросът защо появяващата се малко по-късно естетика на символизма отхвърля така еднозначно фотографското изображение на действителността. Известен е отказът от копиране на реалността и акцентът, който символистите поставят върху ролята на въображението. Според Ш. Бодлер „то учи човека какъв е *съкровеният смисъл* на цвета, контура, звука...“ (Бодлер, 1976, 285). В „Силует“ разказът се води посредством преминаването от *видимото* към *доловеното, предположеното, въобразеното*. Повествователят прави опит да извади на светло, да изтегли посредством словесния изказ онова, което се случва на сянка.

Неговият коментар няма претенциите за изчерпателност, не се стреми да обхване всички страни на случващото се. Файтонът, около който се развива действието, скоро „*потегля, затрополява*“ и „*всичко изчезва*“. Така се създава внушение за ефимерност и флуидност на серията от запечатани в съзнанието мигове³. Те придобиват характер на моментно копие на оригинал, който не може да бъде уловен в цялото си многообразие, но е поставен в необичайна оптическа система. В. Бенямин открива смисъла на техническата репродукция в това, че „може да постави копието на оригинала в ситуации, които са недостъпни за самия оригинал“ (Бенямин, 1989, 342). Страничната гледна точка задава *едновременност* на светло-тъмното битие, тя оперира с граничността, без да принадлежи към нея. Ясните контури формират бариери за зрителното възприятие, но не и за способностите на въображението. Неговото активиране извежда в сферата на изказа плътността и дълбочината, до които не достига око. Така се постига едновременност на пространството, разнищвано от човека с помощта на съзнанието и пространството, разнищвано несъзнателно (Бенямин, 1989, 360). Динамиката на този тип отношения, фиксирани във философията и техниката на фотографския поглед към света,

³ Фр. Кс. Шалда твърди в статията си „Един донякъде неконвенционален Неруда“ (сб. „Безсмъртие на творчеството“. Варна, 1984, с. 419-439), че във финала на „Дрипльовци“ могат да се открият „кълновете на новия повествователен импресионизъм, който Неруда не е доразвил“ (с. 436). Елементи от техниката на импресионизма се откриват и тук, където под въздействието на светлината и моментността на впечатленията се внушава изменчивост и динамика, но не в сферата на образа, а по отношение на случката.

дава основание на В. Бенямин да открие в снимката възможност за „онагледяване на оптично несъзнаваното“ (Бенямин, 1989, 360).

Близостта до фотографския образ и фотографския процес подпомагат техниката на разказване, която се опира на зрителните възможности. Те повтарят възприятелните способности на зрението, без да спират само до него, навлизат в невидимото⁴, предположеното, въ-образеното. Така придават на присъствията плътност и дълбочина, формирани в условия на невидимостта, възплътват образа посредством говоренето за скритата му страна. Оперират с черно-бели обстоятелства, които съдържат изначални конфликти, идеи и ситуации. Този нов за времето си начин на разказване е част от конструираната по нов начин оптична система. С нейна помощ разказващият е не само част от случващото се, не единствено разказвач (знаещ или предполагащ онова, което ще се случи в негово присъствие), а и едновременно с това герой на собствените текстове – наблюдаващ, експериментиращ, правещ опит да познае⁵ в адекватни категории неуволимото.

Разказването посредством възможностите на фотографското изображение „реабилитират“ реалистичните произведения, упрекувани в следване и копиране на действителността. Ролята на задействания образотворчески импулс на този подход размива неустойчивата граница между фикционално и фактуално повествование⁶. В посочените разкази именно докато се създава впечатлението за конкретност, видимост, присъствие на обекта, се изчерпват възможностите за представянето на света в неговата зримост. Появата на измислицата е мотивирана от нуждата за постигане на вътрешния, същностен план при представянето. Употребата на фотографската техника за нуждите на разказа съчетава възприемането на реалността едновременно като постижима и загадъчна, неедноизмерна, като възможна за обхващане в наблюдателна оптика, но и като такава, която провокира формирането на нови зрителни и познавателни нагласи.

⁴ В своите „Бележки върху концепта за несъзнаваното в психоанализата“ Фройд прокарва свързващата линия между несъзнаваното и негатива във фотографския процес: „Негативът е първият стадий на фотографията, всеки фотографски образ трябва да премине през изпитанието на „негативния процес“ и тези от негативите, които издържат на това изпитание, се допускат до „позитивния процес“, който завършва в образа“. В тази посока са и разсъжденията на Ж. Дерида в бел. 6 към „Фройд и сцената на писмеността“. В: Ж. Дерида. Писмеността и различието. С., 1998.

⁵ Специално внимание заслужават междутекстовите отношения и породените от тях значения във фрагмента на В. Бенямин от книгата му „Озарения“ и оптичските стратегии в „Силует“. Ето откъса от Бенямин: „Когато утрото клони към пладне, сенките са все още онези черни, резки очертания в краката на нещата, готови внезапно и безшумно да се приберат обратно на мястото си в своята тайна. Тогава в състената му, свита пълнота е настъпил часът на Заратустра, на мислителя в „пладнето на живота“, в „лятната градина“. Защото, както слънцето очертава нещата от най-високата точка на своята орбита, същото е и с познанието.“

⁶ В „Измислица и слог“ Женет се позовава на Дж. Серл, според когото „не съществуват а priori такива текстуални, синтактични, семантични (а следователно и наратологични) симптоми, които да позволяват един текст да се идентифицира като измислен“. 387с.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Арнхайм, 1994: Р. Арнхейм. Новые очерки по психологии искусства. М., Прометей. (версия в Internet)
2. Базен, 1988: А. Базен. Онтология на фотографския образ В: История на филмовата мисъл. II ч. С. Наука и изкуство. с. 91-98.
3. Барт, 1991: Р. Барт. Реторика на образа Във: Въображението на знака. С. Народна култура. с. 521-539.
4. Барт, 1991: Р. Барт. Фотографското послание Във: Въображението на знака. С. Народна култура. 505-521 с.
5. Барт, 2000: Р. Барт. Camera lucida. С.
6. Бенямин, 1989: В. Бенямин. Художественото произведение в епохата на неговата техническа възпроизводимост В: Художествена мисъл и културно самосъзнание. С. Наука и изкуство. Съст. и предг. Ат. Натев, с. 338-360
7. Бенямин, 2001: В. Бенямин. Озарения. Ex arte. С.прев. Ан. Рашева, Б. Рачева, К. Коев, Св. Маринова
8. Бодлер, 1976: Салон от 1859г. Модерната публика и фотографията В:Естетически и критически съчинения. С. Съст. Д. Аврамов, 273-346с.
9. Вайнштейн 2004: О. Вайнштейн. Зрительные игры XIX века: оптика английских денди В: Новое литературное обозрение № 70, 2004 (6, с. 169-191, Москва
10. Давыдчик, 2005: А. Давыдчик. Риторика дигитального образа (версия в Internet)
11. Лотман, 1993-1994: Ю. Лотман. Проблеми на семиотиката и съвременното кино. Сп. „Кино“, 1993-1994. бр.6, с. 51-56
12. Лотман, 2002: Ю. Лотман. Природа киноповествования. (версия в Internet)
13. Неруда, 1957: Jan Neruda.Malostranské povídky. Praha. Státní pedagogické nakladatelství
14. Неруда, 1976: Jan Neruda. Arabesky. Praha, Slunovrat.
15. Флусер, 2002: В. Флусер. За една традиционна философия на фотографията. Пловдив. изд. „Хоризонти“ – Пловдив.
16. Хаузенблас, 1997: К. Hausenblas. Jízda vehiklem v příbežích В. Němcové a J. Nerudy In: Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace.Praha. FF Univerzity Karlovy. s.169-179.
17. Шалда, 1984: Фр. Кс. Шалда. Един донякъде неконвенционален Неруда В: Безсмъртие на творчеството. Варна. с.419
18. Щанцел, 1988: Fr.Stanzel. Theorie vyprávění. Praha. Odeon. s.274-276.

ИДЕИТЕ ЗА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНОТО БИТИЕ НА ИЗКУСТВОТО В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ЯН МУКАРЖОВСКИ

*Запрян Козлуджов
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

Личността на големия чешки учен професор, академик Ян Мукаржовски заема емблематично място сред изследователите, които маркират развитието на европейската естетика и литературна теория около средата на миналия 20-ти век. Неговите основополагащи научни възгледи се формират и утвърждават основно през 30-те и 40-те години на миналия век под влияние на немската философска диалектика, на женевската лингвистична школа (главно семиологията на Ф. де Сюсюр), на руската формална школа (ОПОЯЗ) и на Пражкия лингвистичен кръжок (ПЛК), в чиято дейност самият той участва активно. Като водещ представител на ПЛК, той защитава и широко разгръща идеите на своите колеги и единомисленици за структурно-функционалния подход към изкуството и превръща понятията структура и функция във фундаментални за естетико-теоретическите си изследвания.

В опита си да откروим възгледите на Мукаржовски за структурно-функционалното битие на изкуството и начина, по който те трасират развитието и се вписват в последващи естетически и литературоведски концепции, ще имаме предвид някои основни негови работи, които със значимостта си отдавна са надхвърлили националните научни граници и са придобили световна известност. Това са: „Естетическата функция, норма и ценност като социални факти“ (1936), която е основополагаща и обвързаните с нея като доразвитие и модификация на основни нейни тези „Изкуството като семиологически факт“, „Структурализъмът в естетиката и литературата“ и резюмиращата статия от 1947 год. „Към терминологията на чехословашката теория на изкуството“.

Изключително важно място в развитието на естетико-теоретическите възгледи на Мукаржовски заема първата от посочените студии. Тя е в голяма степен повратен момент в разбиранията на учения за същността на самото понятие функция, които в голяма степен са диаметрално противоположни на тезите на ПЛК за автотеличните функции на поетическия език и самозначността на литературния езиков знак. В работата се аргументира една нова теория за естетическата функция, която и днес не е загубила своята актуалност, защото поставя

в центъра на изследователското внимание сложните структурни взаимовръзки между пораждането, съхраняването, динамиката и особеното функциониране на художествените ценности в общественото съзнание. За разлика от ПЛК, който абсолютизира относителната самостоятелност на поетическата функция, обвързвайки я с автономността, самозначността и самоценността на литературния езиков знак, Мукаржовски поставя проблема за естетическата функция на художествената структура по съвършено нов начин. За него тя не е приоритет единствено и само на изкуството, макар че там е доминираща, а е присъща на човешката дейност изобщо. В работата ученият доста последователно отстъпва от наследения и възприет от руския формализъм (ОПОЯЗ) принцип на иманентизма във връзка с вътрешните закономерности на развитие на художествената структура. И тази тенденция е заявена ясно още в предисловието: „Ако в началото се проявяваше тежнение към теоретическите принципи на руския формализъм, последователно защитаващ автономията на изкуството по отношение на явления от други динамически редове, с които то влиза в досег, то по-нататък ставаше все по-ясно, че даже последователно прокарваният постулат за иманентното развитие позволява и нещо повече, изисква да се отчита взаимовръзката на изкуството с тези други редове“ (ИЭТИ – стр. 36).

Отправна точка на цялото изследване е анализът на естетическата функция в рамките на естетическото като социално явление. Много показателни в това отношение са резюмиращите изводи направени в края на първата част от изследването. Според тях естетическото не е иманентно свойство на нещата и естетическата функция не се обвързва само със субекта, а нейната стабилизация се явява дело на колектива като елемент на отношението на човешкия колектив към света. (вж цит. съч. стр. 53.) В изследването се поставя акцент върху социологическите аспекти на самата категория естетическо от гледна точка на естетическата функция. Естетическата функция може да бъде ясно диференцирана най-вече в случаите, при които дадена вещ (или акт) в една обществена среда притежава такава функция, а в друга не я притежава. Красноречив е примерът, който Мукаржовски дава с новогодишната елха. В градовете тя има предимно естетическа роля, докато в селцата от източна Словакия, тя попада от градовете като „девалвирана културна ценност“, играеща преди всичко магическа роля. Анализира се изолиращата способност на естетическата функция, както и своеобразната наслада, която тя предизвиква основно чрез специфичната оформеност на художествената структура. Изцяло нов за времето си е начинът, по който ученият аргументира диалектичката взаимовръзка между естетическата функция и естетическата норма. Художествената структура за него е винаги неадекватно приложение на естетическата норма, защото този който я прилага „нарушава някакво предшествуващо нейно състояние, не по силата на някаква произволна необходимост, а съзнателно и по правило доста осезаемо.“ (цит. съч. стр. 66)

Преодолявайки едностранчивостта в подхода на руския и пражкия формализъм, Мукаржовски дебело подчертава, че естетическата норма съществува и въздейства и от признаването на нейната променливост в никакъв случай не

произтича отрицание на важността ѝ или на самото и съществуване. В работата си той диалектически обвързва анализа на структурните взаимовръзки и отношения в художествената творба с проблемите за естетическата функция, норма и ценност, като за него основополагащ е въпросът за силата на действие и границите на естетическата оценка. С разволя на идеите и схващанията си в тази посока той се явява в голяма степен предходник на представителите на немската рецептивистика, защото анализът му много внимателно отчита влиянието на онези фактори, които доста по-късно Волфганг Изер ще обедини с термина „оптика на възприятието“.

Мукаржовски специално подчертава, че проблемът за променливостта на актуалната естетическа оценка е приоритетен за социологията на изкуството. Съвременната теза за нетъждествеността на творбата на самата себе си в битността ѝ на социокултурен феномен, изследователят защитава, макар и по своему още в средата на 30-те години на 20-ти век. „Преди всичко – подчертава той – художественото произведение в никаква степен не е постоянна величина: в резултат на всяко преместване във времето, пространството или от един тип социална среда към друг се променя актуалната художествена традиция, през призмата на която се възприема произведението, под влияние на тези премествания се променя и естетическият обект, който в съзнанието на членовете на даден колектив съответствува на материалния артефакт, създаден от художника“ (цит. съч.стр. 90)

За разлика от представителите на ОПОЯЗ и ПЛК, които съзнателно изключват от периметъра на изследователските си интереси проблемите за естетическата ценност и оценка, доколкото те излизат извън пределите на автономния литературен ред, Мукаржовски ги поставя в центъра на вниманието си, като диалектически ги обвързва с иманентните характеристики на художествената структура. За него процесът на естетическата оценка е пряко свързан със социокултурното обществено развитие и изучаването му е приоритет на социологията на изкуството. Естетическата ценност е процес „обусловен от една страна от иманентното развитие на самата художествена структура (ср. актуалната традиция, на фона на която се оценява всяко произведение), а от друга – от движението и скоковете в структурата на общественото битие.“ (цит. съч.стр. 95). Този процес зависи от фактори, които са несводими единствено и само към свойствата на материалния продукт на художника. По силата на знаковата си природа художественото произведение влиза в непряко (образно) отношение с реални факти, които са жизненоважни за възприемачия, и по такъв начин то винаги провокира определен тип оценъчни нагласи. Качествено нова е тезата на Мукаржовски, според която всичко в художествената структура на произведението, като се започне от „най-материалното и се завърши със „сложните тематически образвания“ е функционално наситено с ценности, които са подложени на осмисляне и оценка от страна на възприемачия.

В изследването си ученият обвързва идеите си за социалното функциониране на художествената структура с проникновения анализ на взаимозависимите понятия – естетическа функция, норма и ценност. За него естетическата фун-

кция е не просто феномен на други функции, а определя поведението на човека в света. Естетическата норма е неин регулатор в рамките на един сложен и постоянно обновяващ се процес, а естетическата ценност е явление с подчертано социална природа.

Взгледите си за структурно-функционалното битие на изкуството Мукаржовски доразвива и допълва в споменатите в началото работи през втората половина на 30-те и началото на 40-те години и резюмиращо ги обобщава в статията равностметка „Към терминологията на чехословашката теория на изкуството“ от 1947 година. В нея от позициите на един солиден научен и социален опит той отново се обръща към понятия, основополагащи за структуралната теория на изкуството: структура, художествен знак и функция. В изследването си Мукаржовски още веднъж дебело подчертава, „че съвкупността от структурни отношения в изкуството не е само вътрешният строеж на произведението. Към структурата принадлежат безчислено множество от отношения към всичко, което съществува извън произведението, но встъпва в контакт с него; така например, има структурен характер отношението на произведението към автора, към произведенията на други изкуства, към други културни явления и т.н.“ (цит. съч. 293 стр.) Цитираното разбиране за същността и задачите на структурно-функционалния подход е съвършено ново. То е солидна крачка в преодоляването на едностранчивостта на предходния класически формализъм от руски (т.е. ОПОЯЗ-овски тип) и на следходния класически структурализъм от френски (т.е. Бартовски тип). Те обвързват самостоятелността на структурния подход с това да открие и опише само механизмите, които пораждаат определен смисъл, модела на произведението, граматиката на текста, без да се интересуват от конкретния произведен смисъл и ценностите, които той носи, проблематизира или провокира. Тази недialeктична концепция оставя структурния подход в рамките на методологическия иманентизъм и в голяма степен е причина за краха, както на руския формализъм, така и на типологично свързания с него френски структурализъм от 60-те и 70-те години на миналия век.

С естетико-функционалния си подход Мукаржовски в голяма степен успява да преодолее недостатъците на посочените направления и да защити тезата си според която: „Науката за функцията заедно със семантиката на изкуството е способна да създаде органическо единство между така наречените социология на изкуството и изследването на художествения строеж...“ (цит. съч. стр. 306). В конкретните си разработки Мукаржовски практически постига гореспомнатото единство. В тях изкуството се разглежда като уникален структурно-функционален феномен, в който и чрез който се постига органическото единство на антропологическото, екзистенциалното и социалното битие на човека.

Благодарение на практическата си продуктивност и диалектическа адаптивност методологическите възгледи на Мукаржовски за структурно-функционалното битие на изкуството в определена степен трасират пътя за понататъшно развитие на европейското литературознание, запазвайки и днес собствената си актуалност.

ЛИТЕРАТУРА

- Мукаржовский, Ян – Эстетическая функция, норма и ценност как социальные факты, в: Ян Мукаржовский, Исследования по эстетике и теории искусства, М.,1994
- Мукаржовский, Ян – К терминологии чехословацкой теории искусства, в: Ян Мукаржовский, Исследования по эстетике и теории искусства, М.,1994

ИДЕИТЕ ЗА СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛНОТО БИТИЕ НА ИЗКУСТВОТО В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ЯН МУКАРЖОВСКИ

Запрян Козлуджов

Работата има за цел да анализира и представи специфичния и твърде своеобразен смисъл, който Мукаржовски влага в понятието „структура“ и начина, по който то е обвързано с функционалното битие на изкуството като естетически феномен.

Защитава се тезата, че в изследванията на Мукаржовски изкуството се разглежда като уникален структурно-функционален феномен, в който и чрез който се постига единството на антропологическото, екзистенциалното и социологическото битие на човека.

РАЗНОПОСОЧНИТЕ УСМИВКИ

Богдан Дичев

Карлов университет

Институт за славистични и източноевропейски изследвания

РЕЗЮМЕ:

Разработката бе обявена на конференцията четене с подзаглавие, което най-точно определя същината ѝ: интерпретативни ескизи върху комедийния ефект на неочаквания обрат в романа „Приключенията на добрия войник Швейк“. Тя не отхвърля присъствието и ролята на похвата в творбата, а само се старее да изясни неговата ограничена функция, зависимостта му от други нарративни техники и взаимосвързаността му с други похвати в противовес на популярно застъпеното убеждение за неговата абсолютна власт в конструктивните и семантични принципи на езиковата комика.

Наблюденията са разпределени в пет синтезирани части: алегоричен принцип на формалната аналогия, случайното и целенасоченото, пародия и имитация, превключване на кодовете, „výmly a kesy“.

Подходът на изложението предпочита практиката на лингвостилистичния анализ, но безспорно дълбочината и спецификата на избрания проблем, както и обвързаността му с езиковия детайл и смисловите нюанси изискват далеч по-пространното и по-подробното му разглеждане. Това съвпада със скромните ми намерения за моята бъдеща работа в областта на комичното в литературата.

КЛЮЧОВИ ДУМИ: *комичното, неочакван обрат, проявления, противоречия*

SUMMARY:

This work was announced at a conference reading with a subtitle, which most precisely defines its essence - interpretive sketches on the comic effect of the unexpected twist in the novel „The adventures of the good soldier Skveik“. It doesn't throw off the presence and role of the method/technique? in the book, but only tries to clarify its limited function, it's dependence on other narrative techniques and its close connection to other methods as opposed to the popular conviction of its absolute authority in the constructive and semantic principles of the comic elements in language.

The observations are allocated in five synthesized parts: allegorical principle of the formal analogy, the accidental and purposeful, parody and imitation, the switching over of the codes „výmly a kesy“.

The approach of this presentation relies on the lingo-stylistic analyses but indisputably the depth and specificity of the problem chosen, as well as its connection to the language

detail and the shades of meaning require its far more extensive and detailed examining. This coincides with my modest intentions for my future work in the sphere of the comic in literature.

KEY WORDS: *comic, unexpected twist, manifestations, contradictions.*

Една от погрешните мисли, свързани с природата на комичното, изразява убеждението, че то се гради изключително върху неочаквания обрат и се осъществява посредством него.

Познатото старо правило за хубавия виц безкомпромисно въвежда три негови задължителни характеристики: добрият анекдот трябва да е кратък, вулгарен и с неочаквана развръзка. За разлика от тази работна махленска дефиниция на вица, в композиционния принцип на комичното смехът може не само да започва и свършва в тази преломна точка, но да започва и да се развива.

До каква степен и с какви проявления функционира механизмът на неочаквания обрат в световно известния роман на чешката литературна класика за добрия войник Швейк? За целите на настоящите редове обхватът на наблюдението ще бъде тясно фокусиран върху езиковите похвати в изграждане на комичното и конкретно съсредоточен върху Швейковите истории.

АЛЕГОРИЧНИЯТ ПРИНЦИП НА ФОРМАЛНАТА АНАЛОГИЯ ИЛИ JÁ ZNÁM TŘI FERDINANDY

Многократно цитираното начало на „Швейк“, в което героят се появява със своя неизменен дърдорковски маниер, наистина е свързано с неочаквания обрат – принципът на „неволната“ грешка дислоцира обекта, измества го от реалните му фигуративни очертания и го полага в нови социални рамки, а съответно и в нов семантичен контекст: мисълта се „премества“ от ерцхерцога на продавача на кучешки изпражнения и на „химическия“ пиияница, слугата на дрогериста Пруша. В този нов смислов контекст „реквиемният“ извод на добрия войник „*Vobou není žádná škoda*“ отново е обрат, но не неочакван. В него е проявена податливата и зле маскирана прикритост на алегоричния принцип при формалната аналогия, тоест – аналогията във формалното сходство между обекта на изказа и обекта на алюзията или дори само на отделни техни елементи (име, външни белези, професия, подобна случка): „И за тримата няма какво да се съжалява“ е алюзивният код на тази формула. Но тази догадка за приравнителното сумиране на тримата Фердинадовци в границите на един колажно моделиран портрет вече не служи пряко на ефекта на комичния обрат, във всеки случай този обрат вече съвсем не е неочакван, защото той е настъпил още в чисто-сърдечното признание на съсредоточения в манипулациите върху ревматичното си коляно Швейк – „Аз зная двама Фердинадовци“. В развитието на романа комичният ефект на обратата става все по-очакван, нещо повече – той се превръща в паразитен механизъм на презумптираното четене – каква ли опака история ще сътвори сега пустият му ординарец!

Алюзивната семантика като съпътстващ комуникативен фактор е недвусмислено свързана с аналогичното съпоставяне по формален признак на реалния и условно реалния образ. Така под формата на своеобразно увлечение по популярния енциклопедизъм Швейк разказва на поручик Лукаш в присъствието на плешивия господин Пуркрабек, представител на банка „Славия“ (а всъщност пътуващия инкогнито генерал-майор фон Цилергут), че нормалните хора имат на главата си 60-70 хиляди косъма средно, а душевните тревоги предизвикват у лехусите окапване на косата.

По канонично възприетото становище Швейк е апсихологичен герой, така че търсенето на някаква духовна мотивация и подбуда в неговите странни съставки е обречена на неуспех, но съвсем безболезнено може да се зададе въпросът нарочни или случайни са тези иносказателни конструкции на формалната аналогия, които може да се моделират на принципа на фигуративното подобие, събитийната препратка, ситуационното сходство или информативно познавателната функция на изявлението. Съзнателното или случайното проявление на Швейковите „voloviny“ имат в известна степен отношение към неочакваността или към очакването на комическия обрат.

СЛУЧАЙНОТО И ЦЕЛЕНАСОЧЕНОТО

Когато, след като Швейк със сложни математически изчисления докарава до припадък ротния фелфебел Насакло, другарите му го питат след завръщането му във вагона къде се е забавил толкова, следва отговорът: *„Който командва на другите „бегом“, сам трябва да изпълнява сто пъти „пушки на рамо!“*. Естествено се поражда подозрението дали всъщност Швейк умело не дирижира своята уж безконтролна идиотщина, дали номерът на пушката 4268 наистина е идентичен с номера на онзи мистичен локомотив от поредната шантава история, или това са импровизации на героя на prima vista.

С развитието на сюжета логическата селекция на комичното като спонтанен и културно направляван акт се усложнява. Усложнението е предизвикано от кръстосаните точки на напрежение между декларираната случайност и подозираната целенасоченост. Доказателствената сила на втората логическа линия са Швейковите измислици, чиято ярка артистична проява е неприкрито заявена в текста и за което накрая ще стане дума. Но рецептивната нагласа, изместена вече в зоната на декларираната случайност (явно добрият войник говори и постъпва така под влиянието на някаква психическа деменция – *„и аз нали нямам късмет“*, *„съвсем не, господин поручик, изобицо никога през живота си не съм имал и най-малкото намерение да обиждам някого“*), постепенно започва вторично да се завръща в зоната на своята начално проявена подозирана целенасоченост. Така че твърдението за комичния ефект на неочаквания обрат е силно разколебано, но не от гледна точка на формата – обратът наистина често е внезапен, а на съдържанието си – обратът често е очакван. В проблематичното сечение на тези две логически полета, имащи пряка връзка с появата на комичния ефект, се намесва и „съвпадението“. На дълбокомъдрия силогизъм на подручик

Дуб „Имате ли брат? И той трябва да е говедо като вас“ храбрят ординарец отговаря, че брат му е учител и сега е мобилизиран като офицер – връзката отново е формално аналогична. Новият алюзивен код трансформира хипонимния елемент на родово-видовата двойка от семантичната рамка „Швейковци – говеда“ в „цивилини даскали с пагони – говеда“. Цялостният комплекс на съмнението, съвпадението, случайността или преднамереността разколебава логиката на неочаквания обрат, но усилва ефекта на комичното, тъй като всяка ситуация напред в събитийния ход на творбата бива осмисляна в два ракурса – като поредната Швейкова „идиотщина“ (комизъм на шутовската обърканост, на клоунадния малшанс, грешка, неволност, непохватност) и като новата Швейкова преднамерена подигравка, прикрита зад добродушно безгрижната физиономия на празноглаво плямпало.

ПАРОДИЯ И ИМИТАЦИЯ

Когато след многократното появяване на тъпоумния поручик Дуб с неговата манифестна реплика „*Vy mě ještě neznáte, ale až mě poznáte!*“ накрая Швейк му отговаря, че съвсем не иска да го опознае откъм opakото, пародията функционира напълно в духа и логиката на неочаквания обрат. Но отговорът, който Швейк дава на майор Блюхер, свързан с психоаналитическите аспекти на вината, признанието и разкаянието на войника, закъснял от отпуска, е целенасочено провеждана в текста стратегия на пародийната насмешка. В микрокомпозиционната схема на Швейковата история се представя поредният безумец с пагони и странни привички, който има склонност да се изразява любомъдро и витиевато, да сипе празноглави морализаторски брътвежи, да многоглаголъства с досадно претенциозната си нравоучителна дидактика. Пародията в отговора на героя е многопосочна в смисловите си направления по отношение на комичната си реализация и основни ориентири на комизма са контрастът, паралелът, градацията, но не и обратът (виж цитата по българския превод на Светомир Иванчев – Хашек, Ярослав. Избрани творби в три тома. Т.3. София, Народна култура, 1986, 484). Изчерпателното сложноразумство в плана на психологическия самоанализ само по себе си е смешно по отношение на ситуационния контекст (казармен плац), налудничавото хрумване на вещия душеприказчик майора, блудкавата тематика (закъснение от отпуска) и не на последно място – с културноезиковия резонанс спрямо речевия статус на героя, така че ако някъде в тази ситуация има комизъм на обратата, то той е именно в това неочаквано редуване на кодовете. Фалшивото твърдение с „*нравствения закон*“ за дълга на войника пред „*свършената личност*“ на офицера, камуфлажната идентификация и позьорският паралел в наподобяването на пошлото наукообразие на майора (за когото между другото единственият характерологичен шрих е, че пие само сливовица) са основни принципи на стимулиране и изграждане на пародийната схема и комичното ѝ въздействие, а усиленият ефект е свързан с похватата на градацията: „*угризения на съвестта*“, „*непокойствие и страх*“, „*блажено спокойствие*“, „*вътрешно задоволство*“. В езиковия пласт на този изказ

интензивен катализатор на комичния ефект, който разгръща протяжността му в последващата микросцена, е и шокиращата колокация, познат похват в изграждането на стиловата тъкан на творбата – вътрешното задоволство „полазва“ Швейк. Но като цяло в пародията е свързана с очакването на рецепцията, тя се гради не върху контрапункта на обратата, а върху пренасянето, продължението, наподобяването, мимикричната травестия на словото.

ПРЕВКЛЮЧВАНЕ НА КОДОВЕТЕ

Рязката смяна или внезапното смесване на два стилистични пласта е сред най-типичните похвати в романа на Хашек. Пиперливият хумор на творбата много често е свързан именно със стиловия срив на наратива от неутралната или официозната, или по някакъв начин „естетизираната“ езикова среда, в грапавите низини на нецензурната реч.

За природата на превключения код в отношението му към неочаквания обрат са важни преди всичко два основни пункта: посоката и фоновата съставка на изказа, върху която се наслаждава (а по-точно – стоварва!) контрастният шрих на промяната; на второ място можем да изведем границите на разгръщане и степените на проявление.

Обикновено посоката е от неутралната или „извисената“ към арогантната реч, но това не е канонично утвърдено. В една от типичните Швейкови несгоди – тази с графологичната експертиза – посоката е обратна (на стилового смесване на разнородни комуникативни пластове в този знаменит епизод от книгата обръща внимание Никола Георгиев).

Все пак за остро невъздържания казармен език, който дамгосва с разпасана и разпътна лекота всичко, до което се докосне, и унифицира под вонливата си шаячна прегръдка фините нюанси на „възвишеното“ и „красивото“, натуралистичната прямота и дори натуралистичната метафорика са типични представители на внезапния обрат в смяната на комуникативния код. Основната практика на вулгарния поврат протича по схемата на хубавия анекдот, която бе шрихирана в началото, – протича кратко и е двустепенна: стилов фон – стилова какофония. Но любовта на добрия войник към селската мома Клара Веклова е разкрита в комичното противопоставяне на една по-широко разгръната езикова платформа (обрисуван е цял пасторален декор, че дори фалшиво прозвучава преграканлите трели на някакъв мимолетно зараждащ се психологизъм у героя) спрямо циничния операционен езиков принцип на комичния обрат – в случая грубо „образно“ сравнение с битово декориращите маркери на „рустикалната“ сензитивност и светуосещане („*Já mám tě tak ráda jako pazdero v prdeli*“). В тези текстови откъс редуването на кодовете, макар и непоследователно проявено, е четиристепенно: душевно-изповедният тон е насложен върху автоматизма на строевата речева формула (*Poslušně hlásím*), която се връзва с контрастно комична острота в интонацията на „съкровена споделеност“; после изказът преминава в стиловия регистър на натруфената и натамънената идилично естетизираща описателност; и накрая следва красноречивото натуралистично срав-

нение на несподеляните емоционални вълнения, отхвърлени с грубо откровение. Но действащият механизъм на смешното не принадлежи в случая единствено на ефекта на неочаквания обрат – той е безспорно акутно изражение в комплексната диаграма на комичния ефект, но не е единствена негова съставка. С особена сила в този епизод функционира принципът на псевдоромантичното опоектизиране, на пародийната стилизация, ситуирана в експозиционното пространство, предхождащо арогантно средоточие на езика (зализващото слънце, прохладния въздух, птичите песни). На първо място тази последователност в разпределението на комичния ефект отнема от силата на внезапния обрат, а на второ място – прави го не чак дотам неочакван.

Внезапността на словесния срив обикновено е свързана преди всичко с лаконичната съгъстеност на фразата, с еднопосочното привличане на рецепцията и не с доминацията на похвата, а с неговото единствено присъствие в процесите на речевите и семантични преображения на комическия език. Тоест – за изразителното възприятие на подобен похват в паралел с посочените по-горе негови типологични белези в контекста на кодовите редувания са необходими силно контрастни елементи на линеарния преход – от основния контекстуален стил фон към акутния лексикален център на стиловия разрыв; стеснени текстови граници на функционалното поле; еднофазовост на ефекта и – разбира се – неговото самотно присъствие. Христоматиен пример е Швейковото обяснение за това, как изглежда ерихонската роза (вж. Хашек, Т.3. София, Народна култура, 1986, 433с.)

VÝMYSLY A KEČY

В представата на редовия почитател на романа за добрия войник може би заляга убеждението, че измишльотините и дърдоренето са речеви характеристики **само** на Швейк – това е една мила заблуда. Свързката на единадесета рота е и един ненадминат импровизатор на чудати, спонтанно конструирани и блестящо сюжетирани приумици, но не е единствен. Измислиците, фантазмагориите и дърдоренията могат да потърсят своя фолклорен архетип в наддумванията и надлъгванията, но конкретно за тематичния фокус на настоящите страници трябва да се отбележи, че те са една от зоните на комичната словесност, в които похватът на неочаквания обрат няма особена конструктивна или функционална сила.

В безумните апели и шизоидните възвания на командните и управляващите институции, както и в скалъпените им, поразителни с глупостта си, циркаджийски истории за самоотвержения патриотизъм на някакви мистични верноподани герои, комизмът е въздействащ преди всичко като дискредитиращ бюрократичната и военна безмозъчност със сатиричната сила на сюжетния алогизъм, на налудничавата лозунговост, на дебелашко скърпениа патриотичен фарс.

Един от мнозината фелдкурати на страниците на романа е Ибъл Хънт ("*blb na kvadrát*"). За разлика от своите колеги Кац, Лацина и Мартинец той не се на-

лива до самозабрава, но в замяна на това държи пред войниците знаменитата реч за смъртта на ранения знаменосец Хърт, умиращ пред погледа на маршал Радецки. В „мъчителната“ си агония верният войник спонтанно провежда дружески разговор с маршала, който трае няколко минути, през които раненият нахвърля няколко основни шриха от войнишката си биография. На въпроса на генерала дали е жаден, Хърт отговаря утвърдително, като в синхрон с английската схема на комуникативния баласт заговаря за това, колко днес било горещо времето. Хърт умира с откъснати ръце, но това не му пречи нито да води светски разговор, нито да отправи предсмъртни фанатични панагерици за Австрия, а най-сетне и да поеме (!!!) от маршала подадената му манерка, да стиска „в изстиващата си десница... в предсмъртен екстаз“ златния си медал за храброст... Наистина достойна гибел (въпреки че радостта от победата е „помрачена от раняването“) – умиращият приема храбро смъртта, „усмихвайки се приятно“ вж. Хашек, Т.3. София, Народна култура, 1986, 503 – 504). Комизмът функционира, както се забелязва, и в стилово-синтагматичното равнище на изказа, което откроява смисловия фон на позьорското клише, на плиткоумната измислица, на речевата елементарност и декориращата словесна орнаментация на глупостта. Действащият в тези случаи механизъм на комичния ефект не е на обрата, а на абсурдното съчетание и наслагване. Обект на смеха е не толкова колажът на нелепата, плиткоумно стъкмената ситуация, а безмозъчно самоафишираща се гротеска на офицерството и „патриотично“ настроената сервилна журналистика. Комичното се осъществява в едновременността на формално несъстоятелното в наративния контекст и вторично осмислената логическа кореспонденция, че безумният език е плод на на безумни институции, низки инстинкти и дребнави страсти. Комичният език е раздвоен във формално-съдържателната си природа и цялост: формата е смешна с колажно игровата си, с карикатурно превеличената си безсмисленост, а съдържанието – с ехидно сатиричната констативност за дебелашката манифестност и интелектуалния примитивизъм на бюрокрацията, пагона и писарушката. Формалният инструментариум на тази стилизация са парадоксът и хиперболата, стиливият ѝ фон – невротичната апелативност и помпозното клише, синтагматично лексикалната ѝ специфика – изграждане на невъобразими словосъчетателни фрагменти, композиционният ѝ принцип – буфонадният абсурд.

Някои от Швейковите истории са просто кесу, „дрънканици“, „дърляне на езика“, „упражнения по стил“ и се движат на границата на невероятното, но възможното. Последната история, която красноречиво свидетелства за патологичната логорея на добрия войник, която обаче не функционира на принципа на безличния комуникативен пренос, а напротив – е творчески активирана в моделирането на игрови импровизационни колажи, на убедително разказваната безсмислица, добрият войник споделя насън. В нея комизмът на неочаквания обрат определено има някаква роля, която намалява след първия парадоксален логически срив, но движеща сила на смеха в случая е мозаечната разбърканост на абсурда и тематичното ядро, че всички хора си приличат, чиято позиция в нача-

лото на сънното бръщолевене в края му вече е в смехотворна антитеза със съдържателното му изложение.

Да оставим за прощален послепис цитатът красноречиво да илюстрира тази пъстроцветна везба на лудешки разиграната шмекерия: „...Швейк говореше насън: „Права сте, госпожо Мюлерова, всички хора си приличат. В Кралупи едно време взе да строи помпа някой си господин Ярош. В Пардубице пък имаше един часовникар Лейхана. Двамата си приличаха като две капки вода. Часовникарят пък приличаше изумително на Пискора от Ичин, а пък четиримата (!?) приличаха на непознатия самоубиец, когото намериха обесен и съвсем разложен в езерото край Индржихув Храдец, тъкмо под железопътната линия, където той навярно се е хвърлил под колелата на влака.“

ДВЕ СТРАНИЦИ ИЗ ИСТОРИЯТА НА ЧЕШКО-БЪЛГАРСКИЯ ЕТНОЛОЖКИ ДИАЛОГ: ВЛАДИМИР СИС И МАРКЕТА СИКОРОВА

Владимир Пенчев
Институт за фолклор – БАН

Текстът е посветен на съдбите и етноложките пристрастия, свързани с българска проблематика, на две интересни, но почти (или съвсем) непознати личности на XX век – Владимир Сис и Маркета Сикорова. Търсят се корените на тяхното насочване към България, анализират се българистичните им научни и публицистични прояви у нас, дейността им в полето на българистиката на чешка територия. Прави се опит за систематизация и типологизация на българистичните им занимания. Работата е и своеобразен апел за повече изследователско внимание към двамата чешки научни и културни дейци.

The text deals with the lives and the ethnological partialities regarding Bulgarian problems, of two interesting but almost (or entirely) unknown names from XX century – Vladimir Sis and Marketa Sikorova. It investigates the roots of their interest towards Bulgaria, analyzes their bulgaristic scientific and publicist activities in Bulgaria; as well as their doings in the field of bulgaristics on Czech territory. An attempt is being made to systemize and typologize their bulgaristic activity. The text is also a peculiar appeal by itself, for more research attention towards the work of these two Czech scientific and cultural figures.

Не би могло да се каже, че в историографията на чешко-българските отношения в областта на етнологията, фолклористиката и културната антропология има много бели петна. Напротив, дългогодишните занимания на редица (предимно чешки) учени, като Зд. Урбан, А. Робек, В. Бехиньова и др., създадоха през годините една стабилна изследователска база, която дава представа за богатата палитра на този впечатляващ научен диалог. Можем ли обаче да твърдим, че всичко е изречено, изяснено, обяснено...? Едва ли. И доказателство за това са две личности, две съдби, които са оставили сериозен отпечатък в полето

на интересуващия ни интеркултурен дискурс, но които по една или друга причина не са широко известни, не присъстват и не заемат полагащото им се място в съзнанието за чешко-българска взаимност. Техните имена са Владимир Сис и Маркета Сикорова.

Личността на Сис е една от прелюбопитните в българската история и в историята на българската култура от последното столетие. Приеман с възторг от нашата общественост в първите десетилетия на ХХ в., възхваляван и тачен в междувоенния период (макар че вече не живее в България), той доста бързо изпада в забрава в годините на социализма, заради сложната си житейска и политическа съдба. В интерес на истината не може да не се каже, че ембаргото върху него в Чехия по онова време е почти непробиваемо, докато у нас, макар и спорадично, името му се среща в някои научни изследвания в областта на българо-чешките културни (основно) взаимоотношения. Едва днес Вл. Сис се оказва отново актуален и привлича в последно време интереса на все повече и повече изследователи¹.

Всъщност загадъчностите около Сис започват още от неговата биография. У българските автори, посветили изследвания на делото му, сведенията явно са почерпани от българските му роднини², т. е. те не са потвърдени документално и вероятно затова се разминават в някои пунктове с данните от чешките източници. Според последните³ Вл. Сис е роден на 30.6.1889 г. в Маршов у Тишнова (близо до Бърно), докато у нас като негово родно място се споменава Книжевес (Моравия)⁴. Разминавания има и по годината на смъртта – в Речника на забранените автори е посочена 1957 г. (2.7.), в Малката чехословашка енциклопедия – 1958 г. (същата дата), а у българските изследователи присъства 1959 г., като всички се сходят, че това се е случило в затвора в гр. Леополдов (Словакия). И по-нататък се сблъскваме с редица несъответствия. Например убедителното твърдение на българските автори, че едва 19-годишен (през 1908 г.) Сис е осъ-

¹ Не мога да не спомена, че за първи път в днешно време на страниците на български всекидневник се появи голям журналистически материал, посветен на дейността на Вл. Сис. Вж. **Зафиров, Д.** Трикери – българска трагедия, забравена дори от историята. – Сега, бр. 17 от 23.I.2004 г. По-късно беше подготвена и проведена научна конференция за него, материалите от която предстои да бъдат публикувани.

² Известно, че вероятно през 1915 г. Сис се оженва за Мария Магдалена (Маня) Стефанова, дъщеря от смесен брак между българина – чешки възпитаник инж. Евгени Стефанов и майка чехкиня. Вж. **Палигорова, Зд., Цв. Къосева.** Писма на български културни и политически дейци до Владимир Сис. – В: Алманах Бохемия. С., 1996, с. 80; **Златева, А.** Владимир Сис. Биографична хроника (ръкопис).

³ Вж. напр. *Ottův slovník naučný nové doby*. Sv. 5 (2). Praha, 1939, s. 1254; *Malá československá encyklopedie*. Sv. 5. Praha, 1987, s. 631; **Brabec, J. (a kol.).** *Slovník zakázaných autorů*. Praha, 1991, 386-387.

⁴ Вж. отново **Палигорова, Зд., Цв. Къосева.** Цит. съч., с. 77; **Златева, А.** Цит. съч.

ден на смърт от австрийски съд⁵ и затова е принуден да емигрира на Балканите, не среща никаква подкрепа в чешките източници⁶. В тях се обръща внимание по-скоро на ранната му журналистическа и публицистична дейност – още от 1906 г. сътрудничи във в. „Младоболеславске листи“, през 1907-1908 г. създава и редактира в Бърно „Студентска ревию“. Всъщност във всичко това няма нищо чудно, ако вземем под внимание факта, че на това поприще вече се изявява доста по-възрастният (род. 1878 г.) му брат Франтишек Сис⁷ и то именно в младоболеславския вестник. От друга страна все пак е странно, че през 1909 г. Сис напуска изведнъж пределите на тогавашната Австро-унгарска империя, започвайки работа като чуждестранен кореспондент на пражкия всекидневник „Народни листи“. Може би „българската“ информация в такъв случай ще се окаже правдива, но не е невъзможен и вариантът акцията да се реализира отново с братова помощ, тъй като по онова време Фр. Сис е вече секретар на Националната партия, с която е свързан споменатият вестник. Така или иначе в периода 1909-1912 г. Владимир Сис се насочва към Балканите и Близкия изток, като обикаля Гърция, Турция, Албания, Египет, Судан и др., посещавайки Атон, Епир, Македония, Мала Азия, Синай, Палестина, откъдето изпраща информации за чешкия печат, но също и извършва филологически, исторически и етноложки изследвания.

Вероятно през пролетта на 1912 г.⁸ Сис се установява в България. Нещата около пребиваването и дейността му у нас са сравнително най-познати; по-малко известно е може би участието му през годините на Първата световна война в чешкото тайно общество „Мафия“, създадено по инициатива на Т. Г. Масарик, в което членуват редица бележити дейци на чешкото национално движение като Е. Бенеш, А. Рашин, Фр. Сокуп и др.⁹ Активен участник е и Фр. Сис и затова по канала София – Прага и обратно тече постоянно информация¹⁰. Впрочем, именно в качеството си на сътрудник на „Мафия“ Вл. Сис изготвя първия Меморандум с искане за държавна независимост на чешките земи (вкл. с приложена географска карта), който разпраща от София на правителствата от

⁵ Пак там.

⁶ Това е странно, като се има предвид, че в тях пространно се акцентира върху ангажираността му към чешкото национално-освободително движение.

⁷ Франтишек Сис (1878-1938) е известен чешки политик и журналист, участник в съпротивителното движение в началото на XX век, впоследствие партиен лидер, депутат, директор на популярния в. „Народни листи“. За него по-подробно вж. Ottův slovník naučný nové doby. Sv. 5 (2). Praha, 1939, s. 1254; Malá československá encyklopedie. Sv. 5. Praha, 1987, s. 631. Двамата братя работят заедно и по-късно – в редакцията на „Народни листи“. Симптоматично е впрочем, че кореспондент на вестника в Париж дълго време е сестра им Милослава (Милада) Сисова (1883-1947), позната чешка журналистка и публицистка. За нея вж. напр. Malá československá encyklopedie. Sv. 5. Praha, 1987, s. 631.

⁸ **Злагева, А.** Цит. съч.

⁹ Вж. **Paulová M.** Tajný výbor (MAFFIE) a spolupráce s Jihoslovany v létech 1916-1918. Praha, 1968, s. 13.

¹⁰ Пак там, с. 13, 172-173, 604 и др.

Антантата¹¹. По-важното е обаче, че през всички тези иначе не много години Сис разгръща активна дейност за запознаване на чешкото общество с битието и проблемите на България, пропагандира и защитава българската кауза, пътува из България (и по фронтовете), пише, публикува, чете сказки, инициира и организира многобройни политически и културни акции, посветени на историята и съвремението на славянството, на българите и чехите, на техните взаимни връзки и взаимоотношения¹².

В края на 1918 г. той пътува с нарочна мисия до Прага, за да установи контакта между българските управляващи кръгове и политическия елит на ново-създадена Чехословакия¹³. В тази мисия има доста логика (най-вероятно е предложена от самия Сис), тъй като покрай брат си и покрай участието си в „Мафия“ (и изобщо в чешкото национално движение) той явно добре се е познавал с Т. Г. Масарик, с Е. Бенеш, с К. Крамарж и други негови водачи, заели след възникването на Чехословакия ключови постове в нейното държавно управление. Победената и унижена след войната България има нужда от международен престиж и новата държава, която е в лагера на победителите, може да ѝ ги осигури. За успешността на мисията може да се спори, но е показателен фактът, че чехословашката република първа праща у нас свой официален представител (Кюнцъл-Изерски), благодарение на когото връзките с външния свят вече се улесняват. А самият Сис в края на 1919 г. се завръща окончателно със семейството си в родината.

Изключително наситена е неговата дейност в областта на българо-чешкото сътрудничество в междувоенния период и неслучайно през 1928 г. заслугите му са отбелязани от българското правителство, като той е награден с високо държавно отличие. Активен е Вл. Сис и в годините след войната, когато отново чертае мостове между двете страни, останали за пореден път от двете страни на барикадата. И едва трагичната смърт прекъсва нишката на усилията му за българо-чешко разбирателство¹⁴.

Онова, което заслужава специално внимание в случая, е мястото и ролята на Владимир Сис в развитието на българската наука и култура от миналия век. Убедено може да се твърди, че подобни ракурси към неговото книжовно дело са и оправдани, и дори необходими, не само заради близките му контакти и познанства с мнозина от видните представители на българския обществен живот от онова време, не само заради многобройните му и разнообразни публикации в течение на няколко десетилетия, но най-вече заради проблемите и темите,

¹¹ Ottův slovník naučný nové doby. Sv. 5 (2). Praha, 1939, s. 1254; Палигорова, Зд., Цв. Къосева. Цит. съч., с. 78; Златева, А. Цит. съч.

¹² Вж. отново Палигорова, Зд., Цв. Къосева. Цит. съч., 77-79; Златева, А. Цит. съч.

¹³ Любопитен е разказът за този епизод на неговия сподвижник в начинанията за българо-чехословашко сътрудничество, писателя Стилиян Чилингиров. Вж. Чилингиров, Ст. Първи поздрав до Т. Г. Масарик. – В: Юбилеен сборник в чест на Т. Г. Масарик по случай 80-годишнината от неговото рождение. С., 1930, 90-93.

¹⁴ За тези периоди от живота и дейността му вж. по-подробно Палигорова, Зд., Цв. Къосева. Цит. съч., 77-79; Златева, А. Цит. съч.

които присъстват в неговото творчество. Много е показателен впрочем фактът, че дълги години у нас почти всеки ред, посветен на Сис, започва със своеобразна формула: „добре познатият на българското общество чешки публицист и учен, отличен познавач на балканските народи“¹⁵, „нашият отличен и неизменен приятел“¹⁶, „добре познат публицист, както у нас, тъй и в Чехия“¹⁷, „известният чешки писател и голям привърженик на славянската идея“¹⁸, „един човек на науката, добър познавач“¹⁹ и т. н. Всички тези положителни квалификации отразяват от една страна значимото място, което си е извоювал Сис в съзнанието на българското общество, но от друга разкриват и богатата палитра на неговите интереси към българската проблематика. В подкрепа на подобен извод говорят и редица други факти – членството (от 1915 г.) и активната му дейност в Славянското дружество в България (още по-знаменателно е, че през 1934 г. е избран за негов почетен член), организационните му изяви в Дружество „Чех“ – София, участието в учредяването и работата като секретар на Дружество „Българо-чехословашка взаимност“ в София (1918), съоснователството и секретарството на Дружеството „Чехословашко-българска взаимност“ в Прага (1924), сътрудничеството му в българските емигрантски организации там – „Българска седянка“, Българско академично дружество „Хр. Ботев“, Българско академично дружество „Кирил и Методий“, спомоществователството му за изграждане на Дом на изкуството и печата в Пловдив след катастрофалното земетресение през 1928 г. (днес сградата на Радио Пловдив) и т. н., и т. н.²⁰ Тази почти неистова активност на Сис обяснява широките му контакти и познанията в средите на нашия интелектуален елит. Съхранената кореспонденция със Ст. Бобчев, Н. Бобчев, М. Маджаров, Ив. Евст. Гешов, Ив. Д. Шишманов, Ал. Теодоров-Балан, Й. Иванов, Б. Пенев, В. Златарски, К. Христов, Дора Габе, Е. Багряна, Ст. Чилингиоров, Хр. Борина и още мнозина (част от която вече е публикувана²¹) говори за реномето на Сис сред дейците на българската наука, култура, обществен живот. Допълнителен, но не маловажен шрих в същата посока са близките отношения на Сис с видните представители на чешката общност в нашите земи –

¹⁵ Един чешки приятел на българите. – Славянски глас, 1925, № 2, 45-46.

¹⁶ Чехия и България. Пишат ни от Прага. – Пак там, 1920, № 3-4, 121-122.

¹⁷ Пак там, 1919, № 5-6, с. 52.

¹⁸ Младенов, Ст. Новият Балкан. – Пак там, 1924, № 3-4, 35-48.

¹⁹ Писмо от Българската академия на науките до Легацията на Чехословашката република от 27.I.1922 г. Вж. Научен архив на БАН (нататък: НА БАН), ф. 1, оп. 2, а. е. 439, л. 7.

²⁰ Вж. отново Палигорова, Зд., Цв. Кюсева. Цит. съч., 78-81; Златева, А. Цит. съч. Вж. и Маринов, А. Дарението на Владимир Сис. – В: Чехи в България – история и типология на една цивилизаторска роля. Т. 3. С., 1999, 126-129. Вж. също теченията на в. „Славянски глас“, сп. „Славянски календар“, сп. „Чехословашки обзор“ през десетте и двадесетте години на ХХ в.

²¹ Вж. Палигорова, Зд., Цв. Кюсева. Цит. съч., 81-93; Кюсева, Цв., Зд. Палигорова. Владимир Сис и България. – В: Известия на Националния исторически музей, 2000, № 12, 146-155. Вж. и Запрянова-Пенева, Н. Документи за Чехия и за българските чехи във фондовете на видни наши дейци. – В: Чехи в България – история... Т. 3, 51-87.

брата Шкорпилови, семейство Прошек и др.²² До този ползотворен диалог се стига благодарение на силната ангажираност на младия чех към всичко българско (струва си да се споменат още участието му в чешка санитарна мисия на фронта по време на Балканската война, извявайки се същевременно като военен кореспондент, впоследствие и в Междусъюзническата война, на пражките „Народни листи“, включването му като доброволец в българската армия по време на Първата световна война и т.н.²³), но най-вече благодарение на учудващо многобройните му и разнопосочни публикации у нас и в Чехия.

Сондажите в творческото дело на чешкия писател, публицист, журналист и изследовател ще ни разкрият няколко характерни насоки в авторските му търсения. Преживял самият той възторга и краха на българските усилия за национално обединение и самостоятелност през Балканските и Първата световна война, Сис пресътворява и художествено, и публицистично в няколко свои книги емоцията на онези дни, месеци и години. Това, както стана ясно, е напълно разбираемо, защото Сис не само е наблюдател на събитията отвътре, но и практически участва в тях. Записките на военния кореспондент „От българския фронт“, сборникът с разкази за българските войни „Ние“, свидетелските „Критичните дни на България. Бележки, разсъждения и впечатления“, носещите дълбок драматизъм „Гробовете на Трикери“²⁴ са най-представителните примери, но те далеч не са единствените. Нещо повече, може да се предполага, че тъкмо трагичните български събития от онези години създават у Сис една емоционална ангажираност към всичко българско, която избуява в стотици негови публикации и инициативи в следващите десетилетия. Още през 1919-1920 г. той печата в „Народни листи“ серията „Писма от България“²⁵, за да продължи да представя на чешката общественост чрез различни информационни текстове през 20-те и 30-те г. на ХХ в. онова, което се случва у нас²⁶, включително и в специален „български“ брой на „Народни листи“ от 8.III.1930 г.

Тази българистична „пристрастност“ на Вл. Сис има обаче и своите идеологически корени. Както стана вече дума, покрай брат си той е близък до кръга

²² Вж. напр. кореспонденцията му с К. Шкорпил в НА БАН, ф. 165к, оп. 1, а. е. 224, л. 1-3.

²³ Вж. Палигорова, Зд., Цв. Кьосева. Цит. съч., 77-78; Златева, А. Цит. съч. Вж. и НА БАН, ф. 1, оп. 2, а. е. 358, л. 10 (Писмо от секретаря на БАН Ив. Пеев до Началник щаба на Действащата армия от XI. 1916 г.) и а. е. 371, л. 26 (Писмо от секретаря на БАН до ген. Ал. Протогеров, началник на партизанските отряди, от 26.IV.1917 г.).

²⁴ Sís, V. Z bulharského bojiště. Dějiny válečného zpravodaje. Praha, 1913; Сис, Вл. Разкази от войната. I изд., С., 1914; II изд., С., 1916 (Вж. за това и Златева, А. Цит. съч.); Sís, V. Kritické dny Bulharska. Poznámky, úvahy a dojmy. Praha, 1914; Сис, Вл. Гробовете на Трикери. С., 1914.

²⁵ Палигорова, Зд., Цв. Кьосева. Цит. съч., с. 79; Златева, А. Цит. съч.

²⁶ През този период, основно в „Народни листи“ и „Моравско-слезски денник“, но и в „Чески свет“, „Злата Праха“, „Словански пршехлед“ и други чешки издания, Сис публикува текстове със симптоматични заглавия като „България“, „За България“, „За събитията в България“, „В помощ на България“, „Българска мозайка“, „Български актуалности“, „Българските вестници“, Интелектуалният живот на българите“ и т. н.

привърженици на неославизма около К. Крамарж²⁷. Присъствието му у нас, в епицентъра на събитията, разтърсващи славянския юг, задълбочава още повече съпричастието му към идеята за славянска взаимност. Затова и никак не са случайни опитите за осмисляне на настоящето и бъдещето на славянството, намерили израз във впечатляващите монографии на Сис „Новият Балкан“²⁸ и „Македония“²⁸, както и в редица тогавашни и по-късни негови публикации²⁹. При това трябва да имаме предвид, че той има и научната подготовка за подобни анализи. Според някои сведения³⁰ още през 1911 г. Сис става сътрудник на Лайпцигската академия по научни издирвания на Балканския полуостров. Пътуванията му из тези земи, както и в Близкия изток, са свързани несъмнено и с изследователска дейност и затова при установяването си в България съвсем логично той има вече реномето на добър византолог и специалист по гръцки и български средновековни ръкописи. Именно в това си качество Сис сътрудничи на Българската академия на науките по време на Първата световна война и с нейно съдействие извършва редица проучвания из манастирите по беломорското крайбрежие³¹. В резултат на тези му занимания е подготвен трудът „Опис на ръкописите гръцки, пазени в серския манастир „Св. Иван Предтеча“³², който явно не е отпечатан, но затова пък се появява книгата „Гръцки ръкописи в Българската академия“³³. С това обаче далеч не се изчерпват интересите на Вл. Сис

²⁷ Показателно е, че е автор на монография за Крамарж и че редактира сборници за него. Вж. **Sís, V.** Karel Kramář, 1860-1930. Praha, 1930; Karel Kramář, život, dílo, práce vůdce národa. Т. 1-2. Praha, 1936-1937; Odkaz a pravda Karla Kramáře. Praha, 1939. Вж. също Извори за българската история. Т. 23. Чехословашки извори за българската история. С., 1985, 17-19 (Писмо на Сис до Крамарж от 1.XII.1918 г.).

²⁸ **Sís, V.** Nový Balkán. Praha, 1924. Не може да не се отбележи, че текстът на книгата е готов и представен от автора за публикуване още през 1914 г., както и че откъси от него са отпечатани в чешката преса, което довежда до процес срещу редакторите и спиране на тиража на книгата. Вж. **Sís, V.** Nový Balkán, s. 5. Книгата получава широк отзвук – има предварително съобщение у нас, че ще се печата (Вл. Сис. Нов Балкан. – Чехословашки обзор, 1921, № 2, 10-11), а рецензии за нея пишат светили на българската хуманитаристика като Л. Милетич и Ст. Младенов. Вж. също **Sís, V.** Makedonie. Studie zeměpisná, historická, národopisná, statistická i kulturní. Praha, 1914. Книгата има и по-късно издание на немски език: **Sís, V.** Mazedonien. Eine Studie über Geographie, Geschichte, Volkskunde und die wirtschaften und kulturellen Zustände des Landes. Zürich, 1918.

²⁹ Вж. напр. **Сис, Вл.** Към пълно осъществяване на славянската идея. – Славянски глас, 1919, № 1-2, 1-3, а публикациите му на тази тема в чешкия печат са десетки.

³⁰ **Златева, А.** Цит. съч.

³¹ Още в края на 1914 г. Сис посещава с помощта на БАН Атон и Зографския манастир, като заснема редица ръкописни паметници. Вж. НА БАН, ф. 1, оп. 2, а. е. 331, л. 18, 22-23. От тази командировка той представя около 1500 снимки. Вж. пак там, л. 24. Интересно е, че след това предлага на БАН сътрудничество и за проучване на средновековни ръкописи в Рим и Ватикана. Вж. пак там, л. 40. По време на войната Академията вече осигурява и финансира негови изследвания в споменатите територии. Вж. за това пак там, а. е. 439, л. 6-7; а. е. 358, л. 10-17; а. е. 371, л. 20-28, 37.

³² Вж. НА БАН, ф. 1, оп. 2, а. е. 503, л. 90.

³³ **Сис, Вл.** Гръцки ръкописи в Българската академия. – В: Сборник на БАН. Т. 6, С., 1916. Съществува и самостоятелен отпечатък.

в областта на хуманитаристиката³⁴. През 1935 г. той представя в БАН за обсъждане и евентуално публикуване труда си „Пътуването на Ханс Дерншвам до Цариград и през Турция в 1553-1555 г.“ с превод на пътеписа. Рецензията на проф. П. Ников е отрицателна и книгата не е издадена³⁵, но бял свят вижда друго, по-раншно изследване на Сис – „Кореспонденция на д-р Константин Иречек с Марин Дринов“³⁶, в което са анализирани заслугите на чешката обществена и научна среда за израстването на българската интелигенция през Възраждането и са представени писмата между двамата известни учени, придружени с бележки и научен коментар.

Проблематиката на българо-чешките научни и културни взаимоотношения определено привлича вниманието на Сис. Показателна в това отношение е лекцията, която изнася на 29.IV.1922 г. в София и която е озаглавена „Чешко-български културни сношения от най-стари времена и чешката наука в България и Македония до Освобождението“³⁷. Именно това са двете основни насоки в издирвания на чешкия българист, които намират публичност отново в многобройни публикации у нас и предимно в Чехия – „Българските образователни институции и чешките заслуги за тях“, „Юбилей на чешките научни изследвания в България“, „Чешки прависти в България“, „Проф. Иван Мърквичка“, „Чешките заслуги за българското изкуство“, „Стогодишнина от рождението на пионера на чешко-българското културно сближаване“, „Влиянието на чешките славянофили върху България“, „Българо-чешки литературни контакти в средата на XIX век“, „Българската библиография и нейните пражки корени“, „Дневникът на д-р Константин Иречек“, „Д-р Константин Иречек и южните славяни“, „Чехословашко-български културни връзки“, „Йозеф Добровски – български национален будител“, „Апостолът на българската революция и неговите чешки помощници“, „Хус – Кирил – Методий“ и т. н.³⁸ От този порядък са и честите информации за историята и дейността на дружествата, работещи за българо-чешкото културно и политическо сближаване, публикациите, посветени на видни чешки дейци и важни събития от чешката история в нашия печат и за български – в чешкия и т. н.³⁹

³⁴ Заслужава си, впрочем, да се отбележи, че той е автор на обширно културно-историческо изследване за Олшанските гробища в Прага. Вж. *Sís, V. Olšany. Praha, 1929.*

³⁵ Вж. *НА БАН, ф. 1, оп. 2, а. е. 613, л. 101-114.*

³⁶ **Сис, Вл.** Кореспонденция на д-р Константин Иречек с Марин Дринов. – В: *Годишник на Народната библиотека в София за 1923 г. С., 1924, 121-281.*

³⁷ Дружество „Българо-чехословашка взаимност“. – *Чехословашки обзор, 1922, № 11, с. 84.*

³⁸ Тези и още десетки публикации излизат през двадесетте и тридесетте години на XX в. основно в „Народни листи“ и „Моравско-слезски денник“. Вж. също *Sís, V. Vzpomínky daskala Ralova. Několik stránek česko-bulharského přátelství, - Чехословашки обзор, 1921, № 3, 18-19; № 4, 26-27; № 5, 34-35; № 6, 42-43; № 7, 50-51; № 8, 58-59; № 9, 66-67; № 10, 74-75; № 11, 82-83; № 12, 90-91; № 13, 98-99.* Вж. и *Чехословашки обзор, 1921, № 10, с. 77.* Проблематиката не остава чужда на Сис дори и след Втората световна война. Вж. *Sís, V. Ze starších dějin česko-bulharské vzájemnosti. – In: Jednota Slovanstva k míru. Praha, 1948, 121-125.*

³⁹ **Сис, Вл.** Ян Хус (1415-1915). С., 1915 (Вж. за отбелязването на юбилея у нас и за участие на Сис в него: *Славянски глас, 1915, № 6-7, 130-132, 172*); **Сис, Вл.** Ческо-словенската ре-

Всичко това несъмнено свидетелства за мащабното навлизане на Владимир Сис в проблематиката на българо-чешкия етнологички и междукултурен диалог⁴⁰ и за сериозните му приноси към него. Може би затова не е случайно, че той пробва перото си и като преводач. В сътрудничество със Ст. Чилингиров Сис полага основите на поредицата „Чешка библиотека“, като издание на Дружеството „Българо-чехословашка взаимност“, от която излизат в техен авторизиран превод две значими произведения на чешката литература – „Песни на роба“ на Сватоплук Чех и „Рим“ на Йозеф Сватоплук Махар⁴¹, които са снабдени с предговори и коментари. Именно тук проличава и информираността, и добрата литературоведска подготовка на Сис⁴². Не е изненадваща и още една негова проява, вече в областта на лексикографията – издаването през 1922 г. в Чехия на чешко-български и българо-чешки речник отново в сътрудничество, този път с Борис Иванов⁴³. В речника присъстват и кратки очерци по чешка и българска граматика. Този факт е само поредното доказателство за разностранните интереси и заслуги на забележителния радетел за българо-чешко културно сътрудничество.

Изреждането всъщност може да продължи още дълго, но нека се опитаме да обобщим. От казаното досега стана ясно, че в своите произведения (независимо от техния жанр) Сис майсторски акцентира върху етнокултурните характеристики на българина (и в македонските земи), върху проявите на българската култура, върху нейния образен и съдържателен свят. По подобен начин той успява да представи пред българското общество и спецификите на чешкия дух. Именно затова личността и делото на Владимир Сис имат свое място в истори-

публика и нейните отношения спрямо България. Стара Загора, 1919; **Сис, Вл.** Славянската епопея на Алфонс Муха (по случай 70-годишнината на твореца ѝ). – Славянски глас, 1930, № 2-3, 86-89; **Сис, Вл.** Ческо-полският конфликт по въпроса за Тешинско. – Славянски глас, 1919, № 1-2, 20-22. „Превратът в България“, „За събитията в България“, „България и малката Антанта“, „За юбилея на Славянското дружество в София“, „Дружеството „Чехословашко-българска взаимност“, „Юбилей на „Българска седянка“, „Юбилеен годишник на чехословашката колония в България“, „Седемдесетгодишнина на приятеля на чешкия народ“, „Живеното дело на проф. Теодоров-Балан“, „Юбилей на български учен“ са само част от десетките заглавия, излезли изпод перото на Сис в споменаваните вече неведнъж чешки вестници. Вж. и **Сис, Вл.** България не е изменила. – Отечествен фронт, 13.VI.1946 г.

⁴⁰ Само като допълнителен, но никак не маловажен шрих, бих цитирал още някои публикации на Сис в чешкия печат на тази тема като поредицата „Културни отгласи от България“, „Из българския културен живот“, „Културни новини от България“, „Изкуството на българския народ“, „Македонски народни носии“, „Български песни“, „Съвременни български скулптори“, „Българската детска литература“, „Какво ново в българската поезия и проза“, „Кирил Христов в Прага“, „Нови издания на българския книжен пазар“, „Литературни отгласи от България“, „Македония в българската поезия“ и т. н.

⁴¹ **Чех, Св.** Песни на роба. С., 1919; **Махар, Й. С.** Рим. С., 1919. Вж. и Славянски глас, 1920, № 3-4, 126-127.

⁴² Показателно е, че по-късно става автор на монография за бележития чешки писател Алоис Ирасек. Вж. **Sís, V.** Alois Jirásek. Praha, 1940;

⁴³ Нов джебен речник на чешки и български език. Ч. 1. Ческо-български. Съст. Владимир Сис. Ч. 2. Българско-чешки. Съст. проф. Борис Иванов. Тржебич (Моравия), 1922. Вж. и Чехословашки обзор, 1922, № 10, с. 79.

ята на взаимните връзки и контакти между двата народа и те чакат своите изследователи.

Своите изследователи чака и делото на Маркета Сикорова (или Маргрете/Грета Сикора, както звучи то на немски език)⁴⁴. Сикорова е представителка на силно развитата между двете световни войни пражка немска славистика, която се концентрира около немския философски факултет на Карловия университет, около списанието „Slavische Rundschau“ и около годишника „Germanoslavica“⁴⁵. Сред редицата автори народоведи от тази школа като Едмунд Шнеевайс, Еберхард Волфграм, Херберт Паукерт, Гертруд Типнелт, Волфганг Герст, Валтер Вюнш и др. се откроява името на професор Герхард Геземан. В контекста на широките си славистични интереси Геземан се насочва и към проблематиката на фолклорния епос на южните славяни като осъществява теренни проучвания в Сърбия, Черна гора, Македония, България. В резултат на изследванията му през 20-те и 30-те години на XX век виждат бял свят многобройни публикации в немския научен печат в Чехия⁴⁶. Под неговото научно ръководство постепенно се оформя като славист и фолклорист аспирантката му в немския факултет на пражкия университет Грета Сикора (Маркета Сикорова).

За биографията ѝ е известно твърде малко. Родена е през 1906 г. След завършването на образованието си в споменатия факултет тя получава докторска степен с текст за епически песни по теренни материали, събрани от нея на остров Вис в Югославия⁴⁷. Сътрудничеството на Сикорова с проф. Геземан в следващите години довежда до задълбочаване на интересите ѝ към южнославянската и по-конкретно към българската епическа традиция. След проучвания в Черна гора, тя пристига през 1932 г. на дългосрочна теренна експедиция в българските земи именно с оглед на всеобхватното изследване на нашия епос. Резултатите от тази командировка са наистина впечатляващи и като съдържание, и като обем. Благодарение на издирваческите усилия на А. Робек днес ние имаме сравнително пълна представа за тях. Те включват въпросници, подгот-

⁴⁴ Чешкият учен Антонин Робек практически е единственият, който анализира мястото ѝ в историята на българската фолклористика. Вж. **Robek, A.** Český pramen o „nestinarkách“ ve Vurgari v Bulharsku.– In: Acta Universitatis Carolinae. Studia ethnographica. Т. 4. Praha, 1978, 187-191, както и **Робек, А.** Етнографски изследвания за България в Чехословакия в периода между двете световни войни. – Българска етнография, 1979, № 3-4, 82-91; **Robek, A.** Neznámé prameny k etnografii a folkloristice Bulharska. – In: Acta Universitatis Carolinae. Studia ethnographica. Т. 5. Praha, 1980, 115-143.

⁴⁵ Вж. по-подробно по въпроса **Робек А.** Етнографски изследвания... Цит. съч.

⁴⁶ Вж. пак там, 83-85.

⁴⁷ Работата носи заглавието „Das Leben der Volksepik auf den dalmatischen Inseln nebst eigenen Erhebungen auf dem Insel Vis im Juli 1931“. Съхранява се в Университетската библиотека в Прага, фонд „Дисертации“, сигн. D. 529. Вж. по-подробно **Robek, A.** Neznámé prameny... Ор. cit., р. 115. За съжаление нашите проучвания в Архива на Карловия университет в Прага не осветлиха допълнително ситуацията.

вени от Сикорова и (вероятно) Геземан и реализирани от Министерството на народното просвещение, които впоследствие са предадени на чешката изследователка. Включват също оригинални дневници със записи на текстове на български народни песни, кореспонденция между двамата учени, представляваща на практика описание на проучванията на Сикорова в българските земи, пътеписи от пътуванията ѝ из тях и др. Включват и огромна фотографска документация на български народни носии, земеделски инвентар, архитектурни елементи, интериори, както и от фолклорни обреди и празненства. Включват накрая комплект грамофонни плочи със записи на български народни певци, доведени от Сикорова в Прага и записани там. Нещо повече, за единия от певците, Александър Митев от с. Бутроинци, Трънско, е заснет там и документален филм⁴⁸. Както се вижда, в случая наистина става дума за една много широка и всеобхватна изследователска дейност, по-голямата част от която остава за съжаление в архив и в ръкопис⁴⁹.

За по-нататъшния жизнен път на Маркета Сикорова се знае още по-малко. Известно е, че в този период тя се омъжва за грузинския емигрант в Чехия Константин Чхеидзе⁵⁰ и макар че е принудена, заради репресиите спрямо него през социалистическия период да напусне Прага и дори да работи като улична метачка в последните години от живота си, доживява до дълбока старост в малкото чешко градче Роднице над Лабем⁵¹. По-важно за нас в случая обаче е онова, което свързва името ѝ с изследванията на българския фолклор и с българската фолклористика. Теренната работа на Сикорова в нашите земи за проучване на българския фолклорен епос е съсредоточена основно в районите на София и Софийско, Батак, Пиринския край, Берковица, Кюстендил, Копривщица, Габрово, Видин, Варна, Несебър, Пловдив, Странджанско, но тя посещава и редица други места, така че може да се твърди, че извън изследователския ѝ поглед остават само южните части на България до гръцката граница – Хасковско, Смо-

⁴⁸ Вж. отново по-подробно пак там, 116-117. Вж. също **Gesemann, G.** Ein bulgarischer Epensänger in Tonfilm. – Slawische Rundschau, 1933, p. 143.

⁴⁹ През 30-те г. на XX в. Сикорова е сравнително активна, предимно в немскоезичния чешки печат, но и в други издания, вкл. и в чужбина. По-късно обаче не публикува вече почти нищо. Вж. напр. статиите ѝ: Ruinenstädte und Feuertänzer am bulgarischen Pontus. – Slawische Rundschau, V, 1935, 389-393; Tote Städte im balkanischen Gebirge. – Ibidem, VI, 1936, p. 99; Die Schopen. – Ibidem, p. 191; Epische Sänge in Bulgarien. – Prager Presse, 11.12.1932; Města v zříceninách a tanečníci na ohni na bulharském Černém moři. – Širým světem (Praha), XVII, 1940, No 11, 393-398; Mrtvá města v balkánském pohorí. – Ibidem, 184-189; Na zříceninách dvou paláců bulharské říše. – Ibidem, p. 233 и сл.; Današna narodna epika u Bugarskoj. – In: Prilozi proučavanju narodne poezije, Beograd, 1934, No 1, 93-96; Epika v Šopluku. – Ibidem, No 2, 247-251. Цит. по **Робек, А.** Цит. съч., 84-85; **Робек, А.** Neznáme... Op. cit., 116-117.

⁵⁰ Константин Чхеидзе е грузински княз, който емигрира в България през периода 1921-1923 г., а по-късно – в Чехия, където се изявява като писател и публицист и има доста впечатляваща съдба до смъртта си през 1974 г.. Едва в последно време се събуди интерес към неговата личност в Чехия. Вж. **Bystrov, V., J. Vacek.** Zřítající do slunce. Praha, 2002.

⁵¹ Умира през 1988 г. в Роднице над Лабем. Смята се, че значително повлиява върху по-нататъшната ѝ съдба нещастната смърт на двете ѝ близначета от брака с Чхеидзе.

лянско и др.⁵² Теренните дневници на Сикорова от тази ѝ експедицията по българските земи са доста любопитни – те не само дават представа за информаторите, с които тя е работила, що се отнася до данните за тях и за техния песенен репертоар, но съдържат и записи на песни (предимно юнашки, но и хайдушки, исторически и др.), разговори на записвачката със събеседниците ѝ, различни допълнителни описания, бележки и пр. Подобно значение има и подготовеният от Сикорова пътепис (само малки части от който са публикувани в чешкия, вкл. и немскоезичен печат), съдържащ огромно количество етноложка, етнографска и фолклористична информация, както и отново записи на фолклорни епически текстове⁵³.

Несъмнено обаче най-значим и най-сериозен принос за нашата фолклористика представлява акцията, организирана от Министерството на народното просвещение, явно по настояване на Сикорова (или на Геземан и Сикорова), през лятото на 1932 г., когато подготовеният от тях въпросник за актуалното състояние на българския фолклорен епос е разпратен по всички основни и средни училища, като местните учители са били задължени да го попълнят и върнат обратно в министерството. Там резултатите от анкетата са групирани и подвързани по области и предадени на Сикорова. Според твърдение на Робек, през 1979 г. те всички са в наличност в Архива на тогавашния Институт за етнография и фолклористика при ЧСАН, заедно с всички останали материали, за които стана дума по-горе, във фонд „Маркета Сикорова“ и се подготвят за печат в няколко издания⁵⁴. За съжаление и досега нищо от цитираните архивни материали от този фонд не е видяло бял свят. Нещо повече, при нашите проучвания се оказа, че в Архива на днешния Етноложки институт при АН на ЧР е запазена само една минимална част от него – две папки с въпросници със сигнатури Rkp 358 и 371⁵⁵. С любезното съдействие на колегите те бяха ксерокопирани, като копията са заведени в Архива на Института за фолклор при БАН със сигнатура АИФ III, ф. № 67.

На практика в достъпния днес фонд присъстват попълнени анкети от училищата в няколко тогавашни български околии: Видинска, Белоградчишка, Кулска, Ломска (Видинска област); Великотърновска, Горнооряховска, Еленска, Свищовска (Великотърновска област); Габровска, Дряновска, Севлиевска (Габровска област) Софийска, Ботевградска, Брезнишка, Годечка, Елинпелинска, Ихтиманска, Пирдопска, Царибродска (Софийска област); София-град; Кюстендилска, Дупнишка (Кюстендилска област); Радомирска, Трънска (Пернишка област); Търговишка, Омуртагска, Поповска (Търговишка област); Шуменска, Новопазарска, Преславска (Шуменска област). Както се вижда, разнообразието не е голямо, но от друга страна създава достатъчна представа за ма-

⁵² Вж. отново **Робек, А.** Етнографски изследвания..., с. 87.

⁵³ Вж. пак там.

⁵⁴ Пак там, с. 86 и др. Това твърдение многократно е повторено и в другите му публикации, посветени на Сикорова: **Robek, A.** Neznámé prameny... Op. cit.; Český pramen... Op. cit.

⁵⁵ Опитите ни за изясняване на съдбата на останалите архивни материали останаха без резултат, също както и опитите за среща с отдавна пенсионирания чешки учен.

щабите и параметрите на акцията. Същевременно прави впечатление и самата анкета, подготвена от Сикорова (вероятно в сътрудничество с Г. Геземан), която в редица български области е разпространена от съответните училищни инспекторати под формата на формуляри. Въпросите в нея покриват до голяма степен онази информация, към която би се насочила и днешната фолклористика. По-впечатляващи обаче са резултатите от анкетата (макар и не в пълния си обем, както стана ясно по-горе), които предоставят територия за редица наблюдения и заключения.

На първо място заслужава внимание начинът, по който учителите и училищните ръководства реагират на анкетата, като не трябва да забравяме, че тя достига до тях под формата на заповед, подпльгана със съответните подписи и печати. Именно затова в огромната част от случаите има реакция, макар понякога и формална. Подобни ситуации са много ясно видими в попълването на анкетата и те говорят или за незаинтересованост, или за често срещаното формално отношение към спуснати отгоре нареждания, или за нещо друго. В интерес на истината обаче не може да не се отбележи, че голямата част от учителите са се отнесли отговорно и са предоставили исканата от тях информация.

На второ място прави впечатление фактът, че по анкетите може да се картографира разпространението на епическата традиция в българските земи. На места отговорите на въпросите са много изчерпателни и обстоятелствени (впрочем, явно такава информация е ползвала Сикорова за грамофонните записи на епически певци), на други респективно – отговорите почти навсякъде са „не“ или „няма“. Тук заслужава специално внимание и една характерна особеност. Обикновено се смята, че ареалът на разпространение на юнашката епическа традиция обхваща преди всичко западните български краища. От анкетата обаче излиза, че и в Източна България (напр. Шуменско и др.) фолклорният епос е имплицитно присъщ на съответната локална фолклорна култура.

И на трето място, може би най-важното, анкетата в своята цялост представя една завършена моментна снимка на българската епическа традиция в определен етап от развитието ѝ, каквато нашата наука (а може би не само тя) не познава. И именно затова издирванията и опитите за реконструкция и на споменатата анкета, и на всички останали документи и материали от изследванията на Маркета Сикорова у нас задължително трябва да продължат.

ПЛАГИАТЪТ КАТО РЕЦЕПЦИОНЕН АКТ (Към въпроса за чешкия образ на българската литература)

Жоржета Чолакова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

На последните две страници от шестата годишнина на сп. „Хост“ („Host“, 1926-1927, 270-271) е поместена статията *Mladé Bulharsko* от Франтишек Бицек. Един текст – незабелязан досега, а и може би не особено забележителен – внезапно отключва серия от твърде любопитни въпроси, достойни за истинско детективно приключение, което обаче може да се окаже твърде сериозно и ползотворно не само с оглед на литературно-историческата конкретика на българо-чешките отношения, но и на някои типологични явления, характерни за интеркултурната комуникация и начина, по който се изгражда образът на „другия“.

Статията на Бицек представлява панорамна скица на най-новата българска литература. Фактографията показва, че това е първата в Чехия обзорна презентация на нашата литература от началото на ХХ в. и по-конкретно от 20-те години, които се отличават със своята безспорна продуктивност и естетическо многообразие. И ето, предоставя ни се възможност да се запознаем с една външна спрямо българския контекст литературно-критическа оценка именно на онази художествена продукция, с която са свързани имената на едни от най-стойностните български писатели на ХХ в.

За да добием представа за спецификата на този литературно-критически текст, за неговата оценъчна естетическа стойност и степен на представителност за чешката метатекстова рецепция на българската литература, нека припомним накратко насоките, в които тя се е развивала до този момент. Първият текст с подобен характер е *Literatura bulharská* от неизвестен автор, публикувана във в-к „Народни листи“ („Národní listy“) през 1863 г., втората е със същото заглавие и излиза през следващата година в същия вестник (навярно от същия автор), а третата обзорна студия е особено любопитна, тъй като неин автор е А. Теодоров-Балан (вж.: Бечка, 2002).

Очевидно първите текстове, свидетелстващи за нов тип интерес към българската литература, разкриват един нерешен все още за ХІХ в. проблем – проблема за авторството. Въпреки че през Възраждането се поставят основите на авторската институция и тя започва да функционира като коректив на на-

ционалното съзнание и като фактор за обществения напредък, редица текстове остават все още анонимни и по този начин обезсмислят необходимостта от разгарничаване между първичен и вторичен текст, т.е. между оригинал и превод. Не означава ли това, че през втората половина на XIX в., когато в Чехия вече отшумяват възрожденските процеси, анонимността представлява преднамерено нарушение на авторската институция; че е умишлено търсена, за да прикрие истинския автор и да предотврати развенчаването на текста като плагиат? Липсата на индикация за авторство в посочените чешки обзорни статии от 60-те години, а отгук и на гаранция за авторска оригиналност дава предимство на предположението, че статиите със заглавие *Literatura bulharská* са преводи и при това най-вероятно на български първообраз, чието декодиране представлява изследователска задача, различна от настоящата. Проблемът за авторството на третата статия е предотвратен, но и тук има неяснота, тъй като липсва маркер за превод, което теоретически допуска самият Теодоров-Балан да е написал своята статия на чешки. Следователно поради неизяснената си авторова или преводаческа самоличност първите прояви на чешка метатекстова рецепция на българската литература изцяло се отъждествяват с българската критико-оценъчна позиция; чешката идея за българската литература все още няма собствен самостоятелен статут, тъй като се адаптира към българския поглед и същевременно самата тя посредством превода адаптира българската представа към чешкия читател. Това означава, че в тази първа фаза, която обхваща втората половина на XIX в., текстовете от този тип имат презентираща, а не оценъчна функция. Извършва се буквален пренос на чужд метатекст в нова езикова и читателска среда (в случая чешка), като се подхожда напълно доверчиво и безкритично към неговата съдържателност и оценъчност. Рецепционният алгоритъм е твърде опростен, тъй като доброволно се е подчинил на монопола на чуждата самооценка.

Посочените три текста имат и друга безспорна обща характеристика – и това е тяхната текстуална фактура. Първите две статии с идентичното заглавие *Literatura bulharská* са поместени под заглавие *Literatury slovanské*. Славянската родовост на българската литература е маркирана по подобен начин и със статията на А. Теодоров-Балан, но този път чрез заглавието не на рубрика, а на самото издание, в което излиза – *Славянски сборник*¹. Паратекстуалните маркери и на трите обзорни статии всъщност кодират един от идеологическите приоритети на XIX в.: както те, така и всички рецепционни прояви през този век, свързани с България, независимо от своя жанр и авторство са мотивирани от славянофилската идея. От една страна целта и на трите текста е информативна, познавателна – т.е. те имат същата предназначеноост каквато имат през възрожденската епоха и художествените преводи, и научно-публицистичните материали (исторически, етнографски, пътеписни очерци), а именно да запознаят чешкия читател с един фактически непознат, но в същото време етногенетично родствен и

¹ А. S. Teodorov-Balan. Povaha literární činnosti osvobozeného Bulharska. List k dějinám bulharské literatury. [Přel. ?] // *Slovanský sborník* 2, 1883, s. 279-284, 343-347 (Вж. Бечка и кол. 2002: 60).

духовно близък свят. Интересът към България обаче не е само плод на някаква умозрителна любознателност, която да насити този така характерен за епохата „глад за знание“. Благодарение на филологическите проучвания на първите чешки възрожденци образът на България ще бъде още от началото на XIX в. позитивно конотиран от тезата за славянското родство на чехи и българи, а научната аргументация ще бъде допълнително емоционално обогатена от състрадателното отношение към един народ, овенчан с тръните на мъченичеството.

Статията на Бицек *Mladé Bulharsko* обаче излиза при съвсем различни обстоятелства. И в Чехия, и в България 20-те години на XX в. са време, в което възрожденската славянофилска идея вече не е определяща. Рецепционната нагласа започва да проявява предпочитание към естетическите основания пред идеологическите, което безусловно се отнася и за концепцията на списание „Хост“: то е сред най-представителните за чешката литературна периодика модерни издания. Макар да е издание на Бърненската експресионистична група, сп. „Хост“ не се ограничава в естетическата рамка на експресионизма. По своята концепция, отворена към разнообразните модерни явления както в чешката, така и в чуждите европейски литератури, то напомня на списанието на Гео Милев „Везни“, което също като „Хост“ е сред най-значимите периодични издания на 20-те години². Следователно статията на Бицек, намирайки място на страниците именно на „Хост“, задава нова за българската литература възприемателска перспектива. За първи път българската литература не се асоциира със славянската си родовост, а се вписва (макар с последните две страници на броя) в представата на чешкия читател за европейска модерна художественост.

Франтишек Бицек не е сред активните сътрудници на сп. „Хост“ – неговото име се свързва предимно със сп. „Свит“ („Svit“), издавано от Бартош Вълчек и поддържащо една по-скоро традиционна, близка до позитивизма позиция. В сп. „Хост“ се легитимира предимно като преводач и автор на обзорни очерци за полската и южнославянските литератури.

Но кой е всъщност Франтишек Бицек? В чешката справочна литература неговото име или отсъства, или се споменава единствено като преводач³. Пре-

² Сп. „Хост“ излиза в периода 1921-1929 г. и е ярка илюстрация на многообразните и като национални проявления, и като художествени проекции представи за модерна литература.. Чрез художествени текстове, обзорноинформативни очерци, рецензии и отзиви за новоиздадени книги „Хост“ се утвърждава като една от първите и при това най-авторитетни през 20-те години трибуни на авангардизма – с разнообразни материали тук са представени кубизмът, футуризмът, дадаизмът, сюрреализмът, без обаче да се абсолютизира тяхната новост и оригиналност. Независимо че се издава от експресионистичната група в Бърно, на неговите страници безпристрастно се отразяват явления, с които е дори в естетическа конфронтация. Така например, тук излизат двата първи манифеста на поетизма: в третата годишнина от 1923-1924 г. са публикувани *Poetismus* на Карел Тайге и *Papoušek na motocyklu* на Витезслав Незвал.

³ Фр. Бицек е роден на 29.03.1891 г. Във Върцов край Ческе Будейовице и умира в Сплит на 1.07.1938 г. По професия е учител. В чешката справочна литература се отбелязва единствено, че превежда от сръбски, полски, руски и немски език и че е автор на няколко обзорни статии за руската и полската литература. Би трябвало обаче да допълним неговата творческа био-

ведените от Бицек книги свидетелстват за доминиращ интерес към модерните насоки в европейската литература и хуманитарните науки: Бицек се явява първият чешки преводач на Бахтин, от когото превежда през 1931 г. *Проблеми на творчеството на Достоевски*, на Хенрих Ман, Ян Парандовски, Бердяев, Борисав Станкович и др.

На фона на тези мащабни преводачески проекти участието на Бицек като преводач на българска литература – по-точно на 4 разказа, публикувани в чешката литературна периодика, остава незабелязано. Единствено в статията на Зденек Урбан *Бедржих Вацлавек и Йордан Йовков* името на Франтишек Бицек се свързва и с българската литература, при това като първия чешки преводач на Йовков: през 1928 г. публикува в сп. „Хост“ *Шибил*, а две години по-късно в сп. „Светозор“ („Světozor“) – разказа *Кошута* (Урбан 1981: 182). Към този важен факт, констатиран от Зд. Урбан, бихме добавили още няколко твърде съществени щриха. Първо, Бицек превежда не два, а три разказа на Йовков (вж: Йовков 1927-1928ab, 1929-1930): освен споменатите от проф. Урбан разкази той превежда *На Игликина поляна*, при това през същата 1928 г., когато излиза и *Шибил*. *На Игликина поляна* обаче се появява на страниците на друго периодично издание – „Цеста“ („Cesta“). Следователно, както отбелязва проф. Урбан, годината, която бележи началото на Йовковата рецепция в Чехия, наистина е 1928, но се оказва, че Йовков дебютира в чешка среда с два свои разказа, и двата в превод на Франтишек Бицек, но публикувани почти едновременно в две различни списания. При това, налище е едно удивително и твърде рядко срещано явление – експедитивност на преводаческия рефлекс, благодарение на която една току-що издадена в оригинал книга, при това на неизвестен за чешкия читател автор, е отразена само след няколко месеца на страниците на няколко авторитетни литературни списания. Ще припомним, че първото издание на *Старопланински легенди*, където са включени и трите разказа, преведени от Бицек, – *Шибил*, *Кошута* и *На Игликина поляна*, е от 1927 г. и именно него е ползвал преводачът. Основание за подобно твърдение ни дава например фактът, че разказът *На Игликина поляна* е публикуван за първи път директно в книжното издание и за разлика от *Шибил* и *Кошута* няма предходно литературно битие. Ето защо логично е да предположим, че при своите преводи на Йовковите разкази е ползвал книжното издание. За това свидетелства и неговата бележка към превода на *Шибил*, в която заявява, че *Старопланински легенди* е една от най-добрите следвоенни книги. Разбира се, не е изключено това мнение да не е израз на неговото лично отоншение към Йовковия сборник.

Вероятно срещата на Бицек с България, дала импулс за разнообразни творчески изяви, се е осъществила през 1927 г. Всъщност бихме могли да приемем пътеписите му, свидетелстващи за пътуване до България, като надежден отговор за първопричината на този внезапно роден, но твърде интензивен – ма-

рафия: той превежда и от български, а обзорнис татии пише и за южнославянските литератури, включително българската.

кар и кратък по време – творчески интерес към българската литература. Именно това е годината на открояващо се българско присъствие в преводаческата и литературно-публицистична изява на Бицек: първия художествен превод от български език – разказа на Добри Немиров *Смях*⁴ (Немиров 1927), три пътеписни очерки във в. „Трибуна“ („Tribuna“) за София, Рилския манастир и Плевен (Бицек 1927cde) и три обзорни статии за България и българската литература (Бицек 1926-1927, 1927ab). През тази година той подготвя и преводите на разказите на Йовков, които излизат в сп. „Хост“ в годишнината за 1927-1928 г. – *На Излики на поляна и Шибил*.

Но не събужда ли почуда фактът, че първата проява на творчески интерес към България представлява именно обзорната литературно-критическа статия *Mladé Bulharsko*, чийто жанров и съдържателен характер предполага етап на предварително опознаване и аналитично промисляне на една непозната за автора до този момент литература? Не е ли по-логично метатекстовото отношение към една чужда литература да се осъществи *след*, а не *преди* читателското и преводаческо общуване с нея? И как е възможно дори да не споменава Вазов и Елин Пелин, както и писателите, които по това време превежда – Йовков и Немиров, а коментира творби на твърде непопулярни дори и сред българските читатели творци като Иван Буюклийски, Димитър Иванов, Георги Караиванов, Петър Спасов, Павел Павлов и пр.?

Единственият източник, който Бицек референциално споменава, е антологията на Иван Радославов *Млада България* от 1922 г., откъдето очевидно е копирал заглавието на своята текст.

Склонността на Бицек към заимстване доказва не само идентичното заглавие – в текста на определени места се срещат цели пасажки, които буквално повтарят някои от разсъжденията на Радославов. Поради своите естетически резерви към символизма обаче Бицек не споделя апологичния патос на Радославов, който нарича представените в своята антология поети „най-ярките перли на възродителната вълна на символизма“ (Радославов 1922: III). От авторите, включени в антологията, Бицек споменава единствено Николай Лилиев, Людмил Стоянов и Теодор Траянов, като ги определя за „преходно поколение“ – идея, явно продиктувана от представата, че модерната литература през 20-те години не би могла да се идентифицира повече със символизма и е в процес на нови естетически търсения. Идеята на Бицек за „преходност“ на българския символизъм в момент, когато той не само *е*, но и *ще бъде* продуктивен у нас поне още едно десетилетие, е не само несъстоятелна, но и твърде провокативна, като се има предвид просимволистичната позиция на единствения обявен от него библиографски източник – антологията на Радославов. Така текстът очертава едно парадоксално явление: **признаци на плагиатско отношение към оригинала в съчетание с концептуална контраверсия и лансиране на принципно**

⁴ *Смях* на Добри Немиров е включен в неговата дебютна книга със заглавие *Разкази* от 1914 г. (136-144).

противоположна литературнокритическа оценка. Бицек явно възнамерява да докаже, че българската литература от 20-те години е в съзвучие с модерните тенденции в Европа и поради това съизмерва посочените поети с явления, които нямат общо със символизма. Така например в опита си да приближи до чешкия читател тази непозната литературна емпирия той прави фриволна аналогия между Лиливев, Стоянов и Траянов и антисимволистичното поколение на братя Чапек, като изтъква, че си подхождат „както по възраст, така и по дух“. Въвеждането на посочените български поети в подобна конфигурация е твърде озадачаващо, тъй като от своя дебют до настоящия момент – период, който обхваща десетина години – братя Чапек са естетически съпричастни на едно поколение, безусловно отстранено от символистичната поетика. Съпоставката с братя Чапек би била оправдана единствено като израз на желанието на автора да докаже значимостта на посочените български поети, като ги съизмери с безспорни за чешката литература писателски върхове.

Определяйки символизма за минал етап на българската литература, Бицек вижда бъдещето на българската литература в най-младото поколение, което току-що се е появило на литературната сцена: Димитър Панталеев и Никола Фурнаджиев дебютират през 1924 г., Атанас Далчев с *Прозорец* през 1926 г., а особено впечатляващо в текста е присъствието на Елисавета Багряна, която издава първата си стихосбирка *Вечната и святата* през същата година, в която излиза и статията на Бицек – 1927. Как е възможно автор като Бицек, който не притежава предварителна езикова и литературна подготовка, да бъде така перфектно информиран за най-новата ни литература? Обективните и субективни обстоятелства – липса на дълготраен и последователен контакт с България, както и на специален интерес към нашата литература – изключват вероятността да е следил техните ранни публикации, независимо че в текста си споменава „Златорог“, където публикуват Багряна и Фурнаджиев, както „Стрелец“ и „Изток“ – изданията на кръга „Стрелец“ към който принадлежат Далчев и Пантелеев. Очевидно своята информираност за българската литература Бицек не е градил от литературната ни периодика. На това се дължат и някои други недоразумения: например отнася Иван Буюклийски, Димитър Иванов, Георги Караиванов и Павел Павлов към кръга „Стрелец“, но те не са публикували в изданията на този литературен кръг, а в „Хиперион“, където обаче за последните две години – 1926 и 1927 г., се появяват не повече от 5-6 пъти⁵.

Още по-голямо недоумение предизвиква втората част на статията, посветена на съвременната българска проза. Ако в първата част все пак се срещат някои от значимите наши поети, то прозата е представена единствено от незначителни имена: Ботьо Савов, Петър Спасов, Александър Карпаров, Борис Светлинов. За най-представителен белетрист на 20-те години Бицек посочва Кипарисов (?!), от чиято книга *Пред долината на смъртта* (1923) дори цитира кратък

⁵ От споменатите второстепенни поети единствено Иван Буюклийски е публикувал в издание на кръга „Стрелец“. Това е стихотворението *Прощаване* във в. „Изток“ от 19 февр. 1927 г.

пасаж. Подобна оценка предполага наличие на висока компетентност за целокупния литературен процес у нас, която би оправдала самочувствието на критика да степенува художествените качества на толкова многобройни, при това чуждоезични поети и белетристи. Претенция за всеобхватно познание на литературната продукция се долавя и в съждения с „миграционен“ характер, тоест такива, които поради своя общоприложим смисъл лесно биха могли да бъдат заимствани и безкритично отнесени и към нашата литература, за която обаче трудно би могло да се приеме, че „най-младото поколение се движи между два полюса – бердяевски мистицизъм и цивилизационна трескавост“.

Особено фразиращи са онези места в текста, които недвусмислено и безкомпромисно издават непознаване на литературната емпирия. Например произведенията на Петър Спасов *Пи Па По* и *Иконата плаче* Бицек определя съответно като „кабаретна сцена“ и „селски разказ“. *Пи Па По* действително показва някаква сюжетна близост с кабаретния жанр, тъй като разказва за трима мима и една танцьорка от цирка. Вторият разказ обаче няма нищо общо със селската проза, тъй като действието се развива в София и представя смешнотъжната история на един следовател, който трябва да разследва защо една чудотворна икона е започнала да плаче. И именно в момента, когато представя тези два разказа на Спасов, Бицек – явно без да допуска, че някой ден текстът му ще бъде прочетен от български читател, при това 80 години, след като го е публикувал, – задава ключа към тази странна ситуация, която всъщност илюстрира механизмите, по които се осъществява първата метатекстова рецепция на модерната българска литература в Чехия.

Ключът, който дава съвсем категоричен и еднозначен отговор на поредицата от въпроси и догадки, породени от текста на Франтишек Бицек, се съдържа в скобите след посочените разкази на Петър Спасов – „Хиперион“, 1927. Именно в посочената годишнина, в същия брой, където са публикувани споменатите разкази на Петър Спасов – книжка 1-2, се появява литературният преглед за изминалата 1926 г. на неговия брат Павел Спасов. Още първото изречение се оказва буквално „откраднато“ от Бицек⁶. Оттам насетне целият чешки текст осцилира между превода (без обаче да се самоопределя като такъв) и перифразата и се форматира като дериват на българския първообраз... **Първата обзорна чешка статия за най-новата българска литература от 20-те години се оказва безуловен плагиат. Именно литературният преглед на Павел Спасов за 1926 г., публикуван в „Хиперион“, много видимо изгражда основната тъкан на чешкия текст.** Бицек изцяло се придържа към композиционната схема на своя първообраз и обилно ползва дословни текстуални заемки. Наред с това обаче се срещат известни отклонения, съкращения и допълнения, които са очудващо уместни. От една страна, Бицек стриктно се придържа към текста на Спасов, за да представи трите поколения поети – кръга „Мисъл“, символизма и

⁶ Срвн.: „В днешно време е мъчно да се говори за някаква определена насока на литературата“ (Спасов, 1927, 63). „Současný literární život bulharský lze těžko zachytit do pevného rámce“ (Bíček, 1926-1927, 270).

поколението на Багряна, Фурнаджиев, Панталеев и Далчев. От друга страна обаче в определени моменти той се отклонява от текста и внася съвсем правомерни корекции. Така например, Павел Спасов отнася към първото поколение не само Славейков и Яворов, но и Ботев, Вазов и Траянов, докато в текста на Бицек Ботев и Вазов не фигурират, добавено е името на Петко Тодоров, а Траянов е включен към символистите. Поколението на символистите при Спасов е представено с множество имена, значителна част от които със съмнителен поетически талант, а Бицек изчиства образа на българския символизъм от второстепенните и епизодични явления и запазва единствено Лилив и Стоянов, като добавя към тях и Траянов. Следователно към начина, по който Спасов представя първото и второ поколение поети, Бицек подхожда резервирано и дори отстранява грешките и излишъците в неговото изложение. По всяка вероятност Бицек е ползвал антологията и някои критически статии на Радославов⁷ за допълнителен коректив при своя прочит на литературния преглед на Павел Спасов. При представяне на третото поколение обаче той изцяло се придържа към текста на Спасов; извършва само някои незначителни съкращения, но в същинската част, представяща Багряна, Фурнаджиев, Далчев и Пантелеев, дословно повтаря оригинала⁸. Поради безспорния плагиатски характер на чешкия текст са представени само такива литературни реалии, които са застъпени в литературния преглед на Спасов. При обработката на хипотекста са настъпили еднопосочни промени – редуциране на имена и факти, но никога не и включване на нови. Поради тази причина например отсъства дори Гео Милев и сп. „Везни“.

Във втората част, посветена на прозата, отново е налице същият подход: стриктно придържане към образа и епизодични съкращения на част от информацията. Този път обаче намесата на Бицек е изцяло ощетяваща. Като представители на темата за града от текста на Спасов той съкращава Владимир Полянов и Светослав Минков и запазва Борис Светлинов, Петър Спасов, Александър Карпаров. Бицек явно не успява да отсее значимите писателски личности, които в текста на Спасов са миксирани с писатели еднодневки, и причината за това е най-вероятно липсата на допълнителни изследвания върху най-новата ни белетристика, които да му служат за ориентир. В резултат на този опит за самостоятелна селекция на представления в литературния преглед материал, втората част на статията деформира представата на читателя за това, кои са действителните художествено ценни явления. Отсъствието например на Йовков става още по-необяснимо, тъй като не само твърде скоро след тази статия публи-

⁷ Фр. Бицек споменава за още едно изследване на Иван Радославов – *Литературни портрети на Млада България* от 1926 г., но такова издание няма. Най-вероятно е имал предвид сборника *Портрети* от 1927 г., включващ литературно-критически наблюдения върху творчеството на поетите от антологията *Млада България*.

⁸ Срвн. Фурнаджиев „върви по пътя на вътрешното съзерцание“ (Спасов) – „závisí na schopnosti vnitřního zření“ (Bíček); „образите Далчев ги разкрива повече с разум, Пантелеев с чувство“ (Спасов) – „považa obrazů Dalčeva určena je převážně rozumem, v kresbách Pantelejevachvěje se cit“ (Bíček).

кува в свой превод негови разкази, а и защото в ползвания от него образец Йовков присъства като автор на *Постоловите воденици* и *Най-вярната стража*.

И ако след едно обстойно, продължително и почти криминално разследване вече са разкрити източниците, които Франтишек Бицек дословно е ползвал при написване на своята литературна статия *Mladé Bulharsko*, то все още остава загадка мотивът му да преведе Йовков. Като се има предвид, че преди 1927 г. не е проявявал в публичното пространство никакъв интерес към българския език и литература, то следва да предположим, че е бил насочен към Йовков от български писател, критик или преводач, по всяка вероятност владеещ чешки език. В споменатата бележка към своя превод на *Шибил* Бицек свързва Йовков със сп. „Златорог“, което, както отбелязва авторът, „също следи чешката литература“, а от това следва, че е търде възможно българският литератор, който е препоръчал Йовков и е информирал Бицек за интереса на списанието към чешката литература, да е от този литературен кръг.⁹ Този неизвестен за нас посредник, с когото Бицек навярно се е срещнал по време на пътуването си до България, явно е бил достатъчно убедителен в своята препоръчителна литературно-критическа оценка, за да мотивира и окуражи преводаческия интерес на Бицек към един език, който – според оскъдните биографични данни за него – навярно никога не е изучавал. Не е изключено обаче тази медиаторна роля да е осъществена и от представител на сп. „Хиперион“, още повече, че именно от този кръг е най-изявеният популяризатор на чешката литература в междувоенния период – Люба Касърва¹⁰. Възможно е това да е бил дори самият Павел Спасов, за когото се знае, че е превеждал от чешки и който би могъл в евентуален личен контакт сам да препоръча на Бицек своята статия. Едва ли Бицек, който не е познавал българската литература и още по-малко българската периодика, би могъл сам да попадне на текста на П. Спасов в сп. „Хиперион“. А имайки пред вид факта, че Спасов не е бил сред най-популярните и безспорни авторитети на българската литературнокритическа мисъл, явно някой е помогнал на Бицек да се насочи именно към неговата публикация. Оскъдните референциални източници както чешки, така и български не позволяват на този етап да се прецизират факторите, насочили Бицек именно към този текст.

⁹ Един от активните сътрудници на сп. „Златорог“ е Борис Йоцов – при това и като критик, и като преводач на чешката литература. Например в кн. 6-7 от 1924 г. публикува текст, аналогичен по жанр, проблематика и дори по заглавие на статията на Бицек – *Съвременната чешка литература*. Именно през периода 1923-1925 г. Йоцов установява в Прага контакт с видни чешки литератори, между които е Йозеф Пата. Йоцов е и автор на литературния портрет на Отокар Бржезина („Златорог“, 1926, кн. 4), за който получава високата оценка на проф. Пата за оригиналния си аналитичен подход (отзивът на Й. Пата е публикуван във в. „Národní listy“ през 1926 г.).

¹⁰ С името на Люба Касърва е свързан и един факт, който удивително напомня на случая с разглеждания от нас текст на Бицек. За статията си за Отокар Бржезина („Хиперион“, II, кн. 4-5) Л. Касърва е обвинена от Борис Йоцов в плагиатство. В рубриката *Преглед на сп. „Златорог“* Йоцов прилага текстуални доказателства за буквално пренасяне на цели пасажии от есето на Иржи Карасек за Бржезина, поместено в сборника *Impresionisté a ironikové* (1903).

По-важно е обаче да се отбележи, че чешката метатекстова рецепция на българската литература през 20-те години за първи път заявява своя собствена авторска идентификация – Франтишек Бицек е първият чешки автор на обзорна статия за съвременната българската литература. Анонимността на първите чешки панорамни прегледи от 60-те години на XIX в., озаглавени *Literatura bulharská*, се оказва вече неуместна. Освен това вместо да се представя в чешки превод български автор (в случая А. Теодоров-Балан) е налице амбиция за манифестиране на нов тип рецепционен съзнание, което да артикулира собствена позиция спрямо чуждата литература. Текстуалната фактура обаче показва, че чешката литературна критика все още не е в състояние да постигне свой творчески прочит на българската литература и на практика отношението ѝ към чуждозичния текст продължава да следва възрожденските мистификационни практики. Актът на присвояване на чуждата гледна точка означава липса на собствена представа за чуждостта, а оттук и на функционален междулитературен диалог. Метатекстовият тип рецепция на чужда литература ще се окаже най-дефицитният рецепционен акт и до днес, а жанрът на литературно-критическия обзор ще бъде основателно заместен от литературно-историческия и/или компаративистичен метод на изследване.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бечка и кол. 2002:** Josef Večka a kol. *Slavica v české řeči. II. České překlady ze slovanských jazyků 1861-1890*. Slovanský ústav AV ČR. Euroslavika, Praha 2002.
- Бицек 1926-1927:** František Bicek. Mladé Bulharsko. // *Host* 6, 1926-1927, 270-271.
- Бицек 1927a:** František Bicek. Nejmladší bulharská poezie. // *Literární noviny* 35, 1927, č. 470, 7.
- Бицек 1927b:** František Bicek. La Bulgarie d aujourd'hui (Glosa). // *Kritika* 4, 1927, 93-94.
- Бицек 1927c:** František Bicek. Neděle v Sofii (Fejeton). // *Tribuna* 9, 1927, č. 177, 1.
- Бицек 1927d:** František Bicek. V Rílském monastýru (Fejeton). // *Tribuna* 9, 1927, č. 182, 1-2.
- Бицек 1927e:** František Bicek. Na plevenském bojišti (Fejeton). // *Tribuna* 9, 1927, č. 195, 1.
- Йовков 1927-1928a:** Jordan Jovkov. Na Igličině planavě (Próza). Přel. František Bicek. // *Cesta* 10, 1927-1928, č. 51-52, 755-759.
- Йовков 1927-1928b:** Jordan Jovkov. Šibíl (Próza). Přel. František Bicek. // *Host* 7, 1927-1928, 173-178.
- Йовков 1929-1930:** Jordan Jovkov. Lanka (Próza). Přel. František Bicek. // *Světovzor* 30, 1929-1930, č. 32, 33, 550-567.
- Йоцов 1992:** Борис Йоцов. *Славянството и Европа*. София, 1992.
- Немиров 1927:** Dobří Nemirov. Smích (Povídka). Přel. František Bicek. // *Národní osvobození* 4, 1927, č. 168; *Hodina*, 1927, č. 25, 2.
- Радославов 1922:** Иван Радославов. *Млада България. Антология на съвременната българска поезия 1905-1922*. Книгоиздателство „Хиперион“, София, 1922.
- Спасов 1927:** Павел Спасов. Преглед за 1926 г. Бегъл поглед върху литературния живот. // *Хиперион* 1927, кн. 1-2, 63-68.
- Урбан 1981:** Зденек Урбан. Бедржих Вацлавек и Йордан Йовков // *Чехи и българи. Културни взаимоотношения*. София, 1981, 178-182.

ИЗГНАНИЕ И ПОЕТИЧЕСКИ ЕЗИК

Добромир Григоров

Да се полемизира с еднозначната трактовка на поетичния език като рефлексия на изгнанието – в неговите индивидуално-психологически или колективни социални измерения, вероятно изглежда отживелица. Но ако допълним метафората на лабиринта-град-свят, детерминисткият проект за света и до днес отрежда на езика на литературните занаятчийски статута на дериват, на продукт на духовната среда, чието изящество или несъвършенство се определят извън логиката на собственото му развитие. Едно от последните доказателства за жизнения характер на детерминисткото мислене и неговата проекция върху литературата се определи в отъждествяването например на трагичната аура на източноевропейската литературна емиграция и съдбата на нейните художествени текстове. В този текст ще се откажем от зависимостта на поетичния език при (съ-)отнасянето му спрямо разнородни пространствени координати и топове като национален език, национална литература; освен това ще освободим родното, дома, завръщането, границите от физическото им закотвяне в конкретно-национална литературна система от метафори. Деконтекстуализирането на текста спрямо първоначалните граници на конкретната културно-историческа среда не се определя на всяка цена от митарствата на неговия автор. Показателен пример за това са романите на Егон Хостовски, които и до днес не са бестселъри в англоезична среда, но за разлика от автора им са се завърщали при своите чешки читатели вече два пъти. Предизвикателството, пред което ни изправя Хостовски, провокира с перипетии на чужденеца, търсец своя дом, себе си, и не позволява едностранно да отъждествяваме съдбата на книгата и на нейния автор. Ако поетичният език се обрича на принадлежност към пространствата на културната и литературната география, то защо това се случва и до днес?

Един от първите аргументи се определя от изначалната ни нагласа да означаваме знанието си за света и литературата в частност чрез алгоритъма на подреждането от хаос в космос. Т. е. когато познаваемият свят се осъзнава като подреден, а съзнанието за подредимост от своя страна се съчетава или отъждествява с духовното равновесие, изразявано в предвидимостта. С други думи, не се споделя съмнението в познаваемостта на света, тя е пред-зададена. Преназоваването е важен мотив в научната аксиология на позитивистичната утопия, нейна основна цел е да се подрежда и обобщава. Още преди да се пристъпи към

прилагането на философската парадигма на позитивистите върху литературната история, подредимостта се разглежда като аксиоматична предпоставка на всяка научна дисциплина. Подредждането на различните клонове на знанието е ползвателната и първостепенна задача, чиято реализация изисква да се пожертва специфичното и неповторимото включително и в литературата. Утопичната научна парадигма обезсмисля със своя универсализъм всички понятийни системи, оразличаващи се като самостоятелни научни дисциплини. Така и до днес чистите намерения на човека да подрежда градината на знанието си е определявана в детерминистското възприемане на света. Познатият модел „живот и творчество“ е все така устойчив и се самовъзпроизвежда вероятно поради съчетанието на представата за знанието преди всичко като инструмент/олицетворение на прагматиката и човешкия инстинкт за самосъхранение чрез интелектуалното усилие да владее чрез знанието за света.

Друга причина за непрестанното актуализиране на принадлежността като определящ принцип в мисленето върху литературата е утилитарното схващане за инструменталния характер на поетичния език. От една страна, това схващане произтича закономерно от доминацията на детерминистското мислене. Подобно на климатичните условия, обуславящи растежа и съзряването на портокаловото дърво в трактата на Иполит Тен, така расата, полът и социалната среда предопределят границите и възможностите на езика. От друга страна обаче още гръцката античност възприема езика като идентификатор за доказаното овладяване на поетическото изкуство. Poietikes tehnes еднозначно определя както технологията на уменията, така и „сръчността“ на поета. По-късно техниката на музикално композиране „тема с вариации“ от XVII и XVIII век не открива, а само затвърждава инструменталния характер на нотната графика. Композиционната техника е не само подходящата форма да се отдаде заслужената почит на гениални предходници, а и доказателство от по-ново време за съвършено музициране. Вероятно езиците на изкуствата непрестанно актуализират телеологията на своята изразна система колкото под влияние на идеологически (външни) фактори, толкова и следвайки логиката на своето автономно развитие и трансформации. Усилията, които еманципират поетичния език да се изтръгне от детерминистката научна парадигма, видян или като съвкупност от похвати, или в своята самоцелност (samoučelnost), съдържат в себе си опита на предходни поетики, в които инструменталността е същностен критерий.

Пространството на изгнанието

Поетическият език и изгнанието твърде често се коментират през призмата на специфично раздвоение. Езикът се раздвоява – между границите на националното литературно пространство и всичко онова, което остава отвъд него. Изгнанието много рядко попада в зависимостта на хронологиите, тъй като не може да се дефинира без пространствени опорни точки – самоопределя се чрез преодоляването им. Най-често този избор се определява чрез топоса на границата и нейното преминаване („аз съм някой друг“, „някъде отвъд“, „животът е другаде“). Завръщането на изгнаника много често актуализира инициаци-

онната сюжетна схема, съставена от разнородни препятствия, чиято роля е да бъдат преодолявани. Литературните истории съдържат достатъчно описания на трансформации на поетичния език, пряко обусловени или косвено повлияни от смяната на културни кодове. Езикът се оглежда през функционалната призма на културната преводимост, актуализира съдържания, които трудно могат да се пренесат през граница.

Раздвояването (включително и на литературното пространство) успоредява *изгнание* и *поетически език* като несъотносими понятия от функционална гледна точка. Тяхното предназначение е да опосредстват. Изгнанието не само определява разделението на света на „отсамен“ и „отвъден“, на познато и непознато, но също така служи като връзка между неговите раздалечени половини. По този начин Карел Косик мотивира понятието в опозиции като „истина – неистина“ и „изгнание – дом“. Приложната философия на Косик, ако така определим част от есетата в книгата „Векът на Маргарита Замза“, поставя цялото човечество в неизгодната позиция на изгнаника, който не успява да оразличи истината от идеологията. Знанието според историческата логика на столетието се определя от степента на осъзнаване, според която оразличаването конструира духовния облик на съвременния човек. Бъдещето на човечеството е представено през типичната за феноменологията призма: човек започва да вижда, когато се научи да различава идеологията от същинското познание, Аз-ът си остава най-важната човешка отговорност, тъй като мисленето е тъждествено на способността да се оразличава. Ако обясним твърдението на Косик чрез парафразата на Декарт, то съществуването е идентично със способността да оразличим добро от зло, истина от не-истина. Как всъщност К. Косик дефинира понятието *изгнание*?

Категорията е включена в антиномични двойки, организирани в диалектически противоположности. (Подобно съотнасяне на понятийната система на Хегеловата диалектика във философията на марксизма К. Косик анализира в „Диалектика на конкретното“ – няколко години преди да напише есетата от „Векът...“). Изгнанието е колкото съставна част и полюс в конкретната антиномия, толкова и обобщаваща призма и съвкупност от подбуди в човешкото поведение. Понятието е означение както на състояние, така и на мотивация, съдържанието му се дефинира както в полето на каузалността, така и на телеологията. Изгнанието може да бъде предмет на дефиниране, но също така и инструмент на означаването. По този начин светът на човека от ХХ век е представен чрез разделението на две противоположни и конфронтиращи се сфери, съставени от истина и не-истина, от познание и идеологии, и същевременно се крепи в своята цялост посредством универсалността на изгнанието. Драмата на изгнанието започва със свързването в едно цяло на пространствените координати на света и етичните противоположности като норма и анормално, оразличаване и безотговорност, отговорност към себе си и идеологема. Двойнственият характер на изгнанието игнорира раздвоението на пространството между уседналост и номадство, тъй като духовността не се измерва в пространствени граници. От друга страна, отсъствието на отговорност към себе си променя превръща всеки

човек в изгнаник спрямо собственото му Аз и го лишава от способността да се самооразличава. Този статут се оказва не по-малко драматичен от традиционната представа за загубата на родното и дома. Най-сериозните прегради не се разпознават в пространството, те са продукт на съзнанието; затова на помощ на изгнаничеството идва моралният императив като устойчива и аксиоматична система на стойностите. Именно в този смисъл Косик защитава тезата, че „истината е в изгнанието“. Причината за вездесъщият на изгнанието е загубата на основополагащи ценностни ориентирани като дом и граница, нормата и аномалното се взаимозаменяват и това е естественото състояние, во което се намира светът.

Светът се артикулира

Изгнанието и неговите рефлексии в поетичния език обикновено се мислят детерминистки, под влиянието на модела „живот и творчество“. Този поглед предопределя вторичната по своето значение роля на езика, затвърждавайки неговия инструментален потенциал. Детерминистката трактовка полага езика като следствие и ролята му се определя като възпроизводство на завършения свят. Светът е артикулиран предварително и това се е случило без помощта на езика, зададен е като готов модел, който подлежи на описание, без съмнение в пълнотата и универсалността на това описание. Вторичността и предопределеността на езика го лишава от възможността да създава. Срещу това безсилие застава феноменологията, според която езикът артикулира света и не може да го възпроизвежда, тъй като човекът като говорещо същество е негов съ-създавател. Новата трактовка на антропоцентризма се застъпва в тезата, че езикът отново е инструментариум, но неговото предназначение е да опосредства наблюдението върху света. Ако допълним трактовката на феноменолога, светът може да се мисли като видим и видян едва когато си послужим с възможностите на езика. През феноменологичната призма виждането е една от частните прояви на човешкия опит да артикулира света; по този начин конструирането на цялостта от фрагментарни впечатления и опит зависи от умението да си служим с езика. Езиковият инструментариум и неговата системна организация са предназначени да изразяват едновременно основополагащия човешки опит, който вече е унаследен, и всеки нов опит да се допълва видяното. Следователно езикът не е единствено съвкупност от техники, а също така носи паметта за съдържанието на опита, той е инструмент и съдържания едновременно.

Според Ян Паточка (в „Проблемът за естествения свят“) виждането посредством езика не винаги се осъзнава от неговите носители и неосъзнатостта се онагледява метафорично като „прозрачна среда“. Съществена промяна на детерминистката концепция за света се изразява именно в това сравнение: независимо дали се осъзнава, и независимо от своята незабележимост тази прозрачна среда е предопределяща човешкото мислене и поведение. Затова познанието на езика, т. е. постигнатото и съдържащо се в езика познание може да се фрагментаризира в локални общности. Трансформацията на детерминистичната парадигма не отрича нейната универсалност, а променя посоката, в която се мисли формирането на опита. Езикът не се парцелира на езици, артикулирани от общ-

ности, тъй като на човешкия опит се гледа като на общо понятие, валидно за всички, конструирано да съхранява представата за цялост, и обслужващо всеки индивид. Създението за универсалността на езика, обуславяща оцеляването на човешкия опит, води след себе си друго следствие. Съвкупността от знанията създават и представата за света, която аналогично приема същностните характеристики на езика и произтичащия от него опит. Щом като езикът не се разделя, то формирането на света чрез езика постига визия на общия свят. Хармоничният, но същевременно идиличен просвещенски модел, рисуващ огромната градина, изпълнена с множество малки градини, не се проектира в същността на езика - той не се състои от множество частни светове, а изначално съдържа идеята за собствената си цялост. „С помощта на езика хората създават устойчиви форми, разкази, митове, които могат да се предават, пословици, съждения, поетични произведения и накрая знания, понятия, доказателства. Езикът е предпоставка за цялостното знание.“*

Трактовката на езика като създаващ света се отнася до дефинирането на проблема за естествения свят. Всъщност отношението към езика е частен случай на този проблем. Човекът, по думите на Паточка, винаги попада в готови структури. Ако продължим това съждение, езикът също така е готова, предварително зададена структура. Попадаме в нея, тъй като опитът ни никога не възприема хаоса, а света. Иначе казано, човешкият опит никога не започва от хаоса, началото не се датира с преминаването към някакъв ред. Естественият свят не е предмет на нашите дейности, но може да бъде техен резултат. Проблемът за естествения свят събира в себе си няколко основни състояния и понятия като паметта, наследството, действието, възприятието.

Завръщане в езика

Поетът Иван Дивиш се определя като един от емблематичните примери за това как рефлексията на изгнанието се предметява в поетическия език. А сред книгите му като пример за болезнената травма на изгнанието най-често се сочи стихосбирката „Отпътуване от Чехия“ (1980). Езикът на текстовете се обуславя от отсъствието на естествена езикова среда и затова се опитва да компенсира нейната липса. Какви са конкретните изразни средства, които ни определят тягостната загуба на родното, чешката критика все още не е описала детайлно. Тази задача не можем да си присвоим, но пък затова ще поставим тази теза под съмнение, като реконструираме границите на фикционалното пространство. Границите на художественото у Дивиш се допират до достоверността и доказуемостта на прототипа. За целта ще си помогнем с една от поетичните книги на Людмила Кроужилова – „И реките си текат“, която предлага сходства с поетиката на Ив. Дивиш. Междутекстовите връзки бяха подсказани от едно признание на Л. Кроужилова, за която от началото на 60-те години до днес поетиката на Дивиш непрестанно буди интерес – от времето на първите им публи-

* **Patocka, J.** *Problém přirozeného světa.* – Tělo, společenství, jazyk, svět. P., 1995, s. 131.

кации и тяхното старо приятелство. Ако обстоятелствата не са им позволили да се срещат, следващите бележки определят до каква степен текстовете им се взаимодопълват.

„И реките си текат“ конструира картина на завръщането, която не носи трагизма, който неизбежно се съдържа в сюжета на напускането на познатото и желаното. Завръщането е въведено в рамките на познатата ситуация – сливането със земята. На преден план се извежда значимостта на индивидуалното усещане на природата и света, а също така се актуализира значението на земята като убежище, към което всеки се е запътил, но част от пътя следва да се извърви като разкриване, като търсене. Сливането със земята придобива смисъл, когато стане част от езика и се назовава, т. е. когато светът се подчинява на конструктивната роля на езика. Епилогът на книгата утвърждава завръщането като съдба, смисълът на завръщането обаче не се определя от съзнанието за предопределеността на човешкото съществуване. Завръщаме се към унаследеното незапомнени времена и поколения, към опита на всички наши предходници. А нашето послание се състои в това да го запазим, но чрез езика, като го преназоваваме. И посланието е в езика, тъй като и него сме наследили от предците си. Изгнанието, от което се завръща Аз-ът, не е вписано в конкретни пространствени или етични рамки и така се освобождава от аурата на мъченичеството. Изгнанието може да продължава вечно, докато не се осъзнае и назове, то косвено е противопоставено на знанието ни за света, защото е състояние на езикова неосъзнатост, етап на съзряване на езика преди да заговорим и да започнем да назоваваме. А умението ни да познаваме себе си е определящо за края на това състояние – на всички ни е съдено да преживеем съзряване.

Пътят на завръщането е свързан с паметта ни, перипетиите на изгнанието и завръщането са зависими от паметта в няколко от нейните трактовки – като състояние на съзнанието, като физически и технологически граници на механичното възпроизвеждане, като общо достойние на човека, който чрез нея приобщава себе си към общности, като инструмент на авторефлексията. Затова книгата на Кроужилова допуска предположението, че всяко наше завръщане е изцяло по силите ни, достатъчно е да пожелаем, но трябва да си припомним знанието за света, да назоваваме. Достатъчно реално е да се завръщаме в езика и чрез езика, защото той е цялото ни знание за света.

„Отпътуване от Чехия“ избира за свой литературен патрон К. Х. Маха. Какви са възможните значения на актуализацията? Раздялата с любимата, или с призрачно красивия и познат замък, скрит в син воал, с екстериора – гората, езерото, черната кула. Познатото става синоним на изоставеното пространство. То съдържа местата, към които ще се насочи раздвоеното поетично съзнание, местата на спомените, които се противопоставят на реалното. Родното се свързва с поетиката на романтизма, за да си припомним как времето се измерва извън физическите си мерни единици, и как въображаемото и сънуваното подменят непроменимостта на отчетливите очертания. Родното не може да се ситуира в една определена реалност – независимо дали тя ще бъде сънят или предметният свят. Първата предпоставка за безболезненото преминаване от съня в ре-

алното и обратно, за безболезненото изгнание на въображението или за неговото завръщане. Раздвоението се ражда от безпрепятственото преминаване от състояние в състояние, от липсващата граница, която прави идентични „отпътуването“ и завръщането.

Отпратката към класическия романтичен текст е в пряка връзка с проблематичния характер на знанието за себе си и света, за мястото на Аз-а в света. Изгнаникът носи трагичната си аура в неспособността да ситуира сам себе си, в неспособността си да определи принадлежността си към едно или друго пространство, общност. Трагичната развръзка в романтичната поезика се опира изключително върху непознаването на света. Актуализацията на Маха в текста на Дивиш свързва знанието за света с проблема за изгнанието, отъждествява демоничния виновник на романтичната поезика – неизбежна жертва на собственото си незнание – с фигурата на изгнаника, който се лута в търсене на себе си.

Художественият екстериор на текстовете в „Отпътуване от Чехия“ е изцяло вписан в домашната среда, стихотворенията не тематизират отпътуването от родината. В контраст със заглавието на книгата текстовете противоречиво остават вписани в родната културна аксиология – водещи мотиви в стихотворенията са ключови за чешката история сюжети и произведения (пожарът на Националния театър, представлението на „Продадената невеста“ в същия театър, наметалото на чешкия крал Херолд). Типично за Дивиш е натрупването на имена или дори топоси в културната история, които допълнително изострят усещането за автентичност на картината, за конкретност на пространственото и хронологическото ситуиране. В Националния театър, очакващи първите акорди на „Продадената невеста“, са събрани литературни фигури, които провокират подготвения читател да разпознае техните прототипове. В залата лирическият говорител вижда седнали Олга, Рут, Рим, Лида, Йозеф, Манка, Мартин, Ондřej с Мими, Владимир Кафка, Паточка и Черни, Еман(-уел?) Фринта. Текстът на И. Дивиш не възпроизвежда либретото, сюжетната завръзка или цялото представление представление по Б. Сметана, началните акорди на оркестъра са достатъчни да се реконструира атмосферата на трепетното очакване. „Продадената невеста“ не се актуализира със своите конкретни внушения, исторически контекст на създаването или с по-късните си интерпретации – сетивата на зрителя се нуждаят от зрелище, което се наблюдава от целия свят. В него участват действащи лица, събиращи в едно на сцената топоси и асоциации от цялата планета. Представлението се гледа от толкова много зрители и е толкова разгърсващо, колкото свалянето на Христос от кръста – един от финалните мотиви в стихотворението на И. Дивиш. Сюжетната завръзка започва с първите тактове от либретото на Сметана и завършва със сцената, в която двама силни мъже вдигат Христос на раменете си и го понасят из ликуващия дом. В ликуващия дом, който е достатъчно широк, за да събере в себе си всички актьори от театъра – свят. „Продадената невеста“ вече не е пример за патриотизма на автора си, не носи значенията, с които я натоварва идеологията на националната самоидентификация. Променяйки Националния театър в световна сцена, И. Дивиш трансформира и стандартните послания на цитирания текст. Значенията, носени от

художественото произведение, обусловени осъзнато или несъзнателно от културната география, се трансформират, а с тях се губят и връзките на изкуството, на поетическия език с границите на реално-историческото. Напускането на първоначалния контекст на създаването не води до загуба на значения в текста, а определя тяхното трансформиране.

Съотнасянето на поетическия език с „нештата“ извън него в изображението на Дивиш, може да се опише посредством визията за поезията у Л. Кроужилова. Стихотворението й „Арс поетика“ задава противоречието между стиха и устойчивия, каменния бряг на нещата. Езикът на текста се ражда от разпадането на представата за света като непроменим, чиято устойчивост неизбежно се нарушава. Стихът в трактовката на Кроужилова открива своето послание едва когато се наруши равновесието между непроменимостта на света и неизбежната промяна. Поетичният език поема важната роля да възстановява нарушения ред. Текстът на Кроужилова косвено подкрепя тезата за усвояването на света не като предварително зададен, а като съвкупност от нещата, които пресъздаваме, за усвояването на света извън поддредането на хаоса; поетесата натоварва поетичния език със спасителната мисия да пази от вкаменяване смисъла на нещата, предметен в метафората на брега. Чрез спасението на смисъла-бряг ще възстановява и пази равновесието, нищо не може да се възприема като предзададено. Умението да четем езика на поезията предопределя как ще се отговорим на предизвикателствата на света. Това е умение да осмисляме и да си служим с унаследения човешки опит, вложен в структурите на езика. Когато не разделяме опита, усвоен от езика, на общности и ареали, и се опитваме да го артикулираме не като частен, а като универсален, тогава можем да създаваме – значения, контекстуални полета, връзки между фрагментите на езика и света. Тогава отново се поставя „Продадена невеста“, тя не се преиграва, а се пренаписва, и вече не е сред най-големите достижения на „творческия гений на нацията“, а световно събитие. Играе се на световна сцена, защото действащите лица и зрителите могат да бъдат едновременно и свидетели, и участници.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Билек, П., Bilek, P.** *Pojem „exilu“ jako koncept neustálého zprostředkovávání a mýjení.* – Jak reflektujeme českou literaturu vzniklou v zahraničí. Praha, 2000.
- Косик, К., Kosík, K.** *Století Markéty Samsové.* P., 1993, s. 22-24, 108-120, 172-176, 177-186..
- Паточка, Я., Patočka, J.** *Problém přirozeného světa.* – Tělo, společenství, jazyk, svět. P., 1995, s. 127-202.
- Кроугвор, Й., Kroutvor, J.** *Potíže s emigrací: intelektuál na útěku.* – Potíže s dějinami. P., 1990, s. 123-144.

НОСТАЛГИЧНОТО ПРЕЖИВЯВАНЕ В РОМАНА НА МИЛАН КУНДЕРА „НЕЗНАНИЕТО“

Живко Иванов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The nostalgia and loneliness of homesickness are in the focus of human identity from the Enlightenment until now. In Kundera „Ignorance“ the reconstruction of the personal past, of origins and identity, is central. The paper argues that nostalgia for Kundera means metaphysical nonsense imaging isolation and frustration in modern era. Kundera’s text shows us how the mythical return is catastrophically for nostalgic anticipation and how modern return at home is fulfill with depressive premeditations and disillusion. Some aspects of Kundera novel a compared with several lyric work of Bulgarian poet Ivan Vazov and with the main idea of Andrej Tarkovski’s film „Nostalgia“. In conclusion is a statement that Kundera rethinks the myth of return and builds a vision of nonidealised nostalgia as contemporary mode of human being.

Keywords: nostalgia, return, homesickness, otherness, dialogue

Носталгията и самотата от бездомността са във фокуса на човешката идентичност от Просвещението до наши дни. В романа на Кундера „Незнанието“ реконструкцията на личното минало, произхода и идентичността са централни теми. Статията изтъква, че за Кундера носталгията означава метафизическа безсмисленост, представена като изолация и отчужденост в съвременето. Текстът на Кундера ни показва катастрофичността на митическото завръщане за носталгично настроение индивид, показва и доколко модерното завръщане е изпълнено с депресивни преднамерености и антиилюзии. Някои от аспектите на романа са съпоставени с отделни лирически творби на Иван Вазов и с основната идея на филма на Андрей Тарковски „Носталгия“. В заключение се изтъква, че Кундера преосмисля мита за завръщането и гради визията на една неидеализирана носталгия в модерното битие на човека.

Ключови думи: носталгия, завръщане, бездомност, другост, диалог

„In the sunset of dissolution, everything is illuminated by the aura of nostalgia, even the guillotine.“ (Milan Kundera, „The Unbearable Lightness of Being“) „В зала на разпада всичко е озарено от аура на носталгията, дори и металното острие на гилотината.“ Милан Кундера, „Непоносимата лекота на битието“.

„Soon, nostalgia will be another name for Europe“. Angela Carter, 1940-1992, *Wise Children*, ch. 1, Chatto & Windus (1991). „Не е далеч времето, когато другото име на Европа ще е носталгия.“ Анжела Картър, „Мъдрите деца“

На практика, в най-непосредствен и директен план Милан Кундера няма нищо общо с българските носталгични емигранти. В построенията на идеите, обаче, двете носталгични полета са в състояние полека-лека да изграждат нишки на съотнесеност, подобие и близост.

Носталгиите, на Кундера и на българските икономически емигранти, имат една и съща отправна точка – загубата на дома, отдалечаването от дома, бездомността и болката по изоставеното и далечно пространство на родното.¹

В романа си „Незнанието“, преведен като че ли по-успешно на руски език чрез „Неведението“, Кундера размишлява за корените на носталгията и дори посвещава страничка и нещо на етимологията, както и на звученето на това понятие на няколко чужди езика.

В тези предистории Кундера намира носталгията за едно от съществените и важни състояния на човека – от митичния човек до съвременния човек, от нашите културни и митологични бащи до нашите изстрадали и измъчени съвременници. В същото време носталгичното мъчение, изпитвано от героите на Кундера, е твърде интересно за съпоставяне с различни проекции на българската национална носталгия.

След поплака на Възраждането по изгубената Родина, изгубена като един голям и уютен фамилен свят, идва Освобождението. Завръщането на хъшовете е същата терапия, каквато Йоханес Хофер предписва в медицинската си дисертация – терапията е просто и физическо посещение на напуснатото място, поява отново в изоставения и съкровен свят, който продължително е функционирал като видение, привлекателно и призивно до степен, която може да парализира деятелната енергия на субекта в непосредственото му битие.

Както знаем това завръщане е съпроводено не просто с идеята за реставрация и оживяване на изоставеното място, това завръщане е обременено с идеологията на новото свободно място, което трябва да разцъфти и изгрее на небосклона на европейските нации. В българската история става така, че големите бащи на националната идеология не доживяват същинското завръщане и не могат да ни покажат дали носталгичната терапия съответства на поетическите им и

¹ Романът е характеризирани като „...поредица от смайващи размишления върху емиграцията, паметта и изгубените неща“. В: Reading Guide, Reviews & Excerpt for 'Ignorance' by Milan Kundera - BookBrowse.com. // Retrieved from <http://www.bookbrowse.com/index.cfm?page=title&titleID=1127&view=printguide> on November, 14, 2004.

философски очертания, конституирали дома и родното място като сакрално национално пространство. Нито Раковски, нито Ботев, нито Левски доживяват физически, а Каравелов като че ли най-трагично показва това доживяно несбъждане. Неговото завръщане няма време да се разгърне като едно същинско потапяне в света на „старата бащина къща“, няма време да се разпростира до паметта за „майка и другари“. „Най-успешно“ или най-продуктивно в този план може да се нарече завръщането на Вазов. Всъщност поетическата му и разказваческа практика след 1878 непрекъснато е положена върху идеята за завръщането и носталгията; завръщането е видимо съпоставяно с идеологията на възрожденското и с наблюденията на това място, в което идеологиите трябва да се сбъднат, но и паметта и носталгичната идея за тях трябва да намери съответното възплъщение.

Да видим как носталгията екзалтирано избухва в поезията на големия български поет Иван Вазов. Вазовата носталгия е съотносима към носталгичното преживяване на Кундера по линията на контраста: за Вазов завръщането е акт за осъществяване на лелеяните носталгични визии, обогатени с идеологически националистически перспективи. За Кундера завръщането е акт на капитулация и демаскиране, тъй като носталгичният субект намира потвърждение на най-мрачните си предчувствия, изпълнени със силен демитологичен заряд.

Вазов е във възторг от мига на завръщането, от един характерен и кратък времеви диапазон, в който субектът се изправя пред родното. В този миг, екстатичен и кратък, лирическият говорител на Вазов прививжда цялото приключение, препятстващо завръщането, като едно дълго и мъчително, но увенчано с блажен успех търсене и лутане.

От финските карпи до снежната Етна,/ от царствена Волга до Сена приветна/ скитих се, дивих се на хубости странски,/ но за вази мислях, о чуки балкански./ Морета преплувах, планини превах./ менях кръгозори, гледки великански./ но един лик само в душата си галях./ една любов само - тебе, рай балкански./ Видях чудесата на дивни изкуства,/ творбите на гений и на труд титански./ шеметни за поглед, за ум и за чувства./ но за вас въздишах, о рози балкански.

Въпреки че е очевидно, за Вазов Итака е България, обозначена с една трайна емблема – розата, уханието на розовото масло. Тази емблема, както и други лирически атрибути, сочат нещо, което е несъмнено: дълбоката и непреодолима незаместимост на дома, родния дом, който е ни повече, ни по-малко пространството, където живее нацията.

Някъде около „Сена приветна“, където се рее взорът на летящото поетическо вдъхновение, се раждат и романите на Кундера за погубения дом, за невъзможното завръщане и за празнотата на миналото, което искаме да реставрираме. Кундера размишлява не само върху думата и нейните езикови прояви, не само върху значенията и внушенията, той отделя повече внимание на личността. За Кундера нацията, столицата, родината не са сакралните опори на носталгичния сюжет, които трябва да бъдат обгърнати и моделирани в значими ядра на разказа. Носталгията е чувство на отреченост и отграниченост, то е изолация

и маргинализация, които трудно понасят съпротива и до голяма степен имат безалтернативно въздействие върху човека.

В „Незнанието“ Кундера полага носталгията в основата на наратива за идентичността, която се разпада, без да е в състояние да се възвърне когато и да е било към някаква поне елементарна форма на цялост и хомогенност. Носталгията е негово лично преживяване, осмислено като опит и съдба, но също така и вмъкната в разказа за Троянската война, т.е. препратена към най-дълбинните пластове на миналото в неговата класическа митологическа форма.

Одисей, или както Кундера го нарича първият носталгик, възплъщава носталгията, а разказът за Одисей, „Одисея“, става първата наративна форма със сюжет носталгията.

„Тъкмо в зората на античната гръцка култура се ражда Одисея - епопеята, която е основоположница на носталгията. Нека подчертаем: Одисей, най-големият авантюрист на всички времена, е същевременно и най-големият носталгик. Той отишъл (без особено удоволствие) да воюва в Троя, където останал десет години. След това побързал да се върне в родната си Итака, но козните на боговете удължили плаването му най-напред с три години, преизпълнени с най-чудати събития, после с още седем, които прекарал като заложник и любовник при богинята Калипсо, която, тъй като била влюбена в него, не го пускала да си тръгне от острова.

В петата песен на *Одисея* Одисей ѝ казва: „Зная самият прекрасно разумната Пенелопа колко пред образа твой е нищожна със земната хубост... Все пак желая безспирно и цял ден копнея в дома си аз да се върна отново, деня си възвратен да видя.“

За Кундера опитът на Одисей е до голяма степен догматичен опит, това са постъпки на човек, който е решил точно така да постъпи, решил е да се върне и това решение разпилява всичко, което му се случва по пътя на пух и прах, прави го временно и междинно.² Домът и Пенелопа за обозначения, които свършено точно могат да се интерпретират като точки на постигането.³

Идеята на Одисей за връщане е родена от болката по дома, натрупана в годините на войната. Одисей не понася обсадата, защото тази обсада става дълга, тягостна и досадна. Пред перспективата тя да няма край и да продължи незначително колко още Одисей впряга целия си ум, опит и изобретателност, за да прекрати една ясно очертаваща се безизходица на позиционната война, в която никой не иска да отстъпи. За Кундера е важно това, че никой не иска да загуби. Защо-

² Кундера възразява на едно широко разпространено становище в Европа през 17-19 век, както и в Северна Америка през 19. и 20. век, че носталгията е болест, която подлежи на опростено и ефикасно лекуване чрез завръщането. Иронията в израза „Голямото Завръщане“, което „Незнание“ упорито употребява, става още по-ясна на фона на съзливите истории от Гражданската война в САЩ, когато войниците от Севера преживяват невропатологически факта, че с години са далеч от дома. Такава пословична история прави герой един млад янки, който се в писмо до близките си се молел да го улучи някой „приятелски“ куршум“, така че да може да се завърне у дома за 60 до 90 дни, колкото давали за средна телесна рана.

³ М. Кундера еднозначно поставя акцента върху историческите пред-зададености: „Съдбата е това, което е предопределено. Човекът е смъртен, а Чехия е в Средна Европа.“ Милан Кундера. *Радикализъм и екзхибиционизъм*. Цит. по: *Radikalismus a exhibicionismus*. - Svědectví. 1990, 89/90 (jaro), с. 367. Преведено за Одисей, то гласи: „Одисей трябва да се завърне, където и да пътува, каквото и да види.“

то честта е по-силна от смъртта, а славата на името е нещо повече от прагматиката на военното изкуство. С други думи Одисей решава ребуса на Троя, за да се завърне, а по такъв начин самото завръщане става нова важна цел, след като дървеният кон и скритите в него войни свършват своята работа. След опустошението на Троя идва домът. Одисей, според Кундера, разказва как самото пътуване и приключенията през годините на странстването обезсмислят завръщането.

Този сюжет е успореден на сюжета, който той разгръща чрез историята на Ирена и Йозеф. Подобно на Одисей Ирена пътува назад, към дома, с предварително разколебана увереност в лечителната сила на носталгичното завръщане, с подозрението, че носталгията не се лекува като се изпълняват топографски процедури на преместването и локализирането в места, за които се предполага, че носят очарованието на родното, на дома. Одисей намира щастието по пътя, но той се отървава от него и го захвърля, защото визията за дома е силна и енергична констелация, която поддържа неизменно убедеността, че това е смисълът на живота му.

За Ирена Кундера намира по-скептически и по-поетичен вариант да ликвидира вярата в носталгията – в състоянието на безнадеждност връщането не може да има никаква лечителна сила. Обратно, връщането акумулира болката в и извън дома, болката въобще, без да я локализира, без да намира топографската съотнесеност и по този начин я превръща в болка, която „бездомно се скита“.

„Ирена цитираше едно четиристишие от Ян Скацел, чешки поет от онова време: той говори за тъгата, която го заобикаля; иска му се да нарами тази тъга, да я отнесе нейде далеч, да си направи къща от нея, иска му се да се затвори там за триста години и цели триста години да не отваря вратата, никому да не отваря вратата!“

Домът не е налично място, а своеобразна атопия. Това е мястото никъде, мястото, където всъщност се реализира фундаменталната тревога на модерния човек, събрана и проявена чрез тъгата.⁴ Тъгата не е по някакво място, нито по някакво пространство – самата тъга притежава свойството да е дом, да е пространство и да е топос. Домът е тъгата, тъгата е градивото на този дом, домът е изграден от тъгата и тъгата заобикаля целия свят на човека.

В „Незнанието“ Кундера гледа обезверено на носталгията. Домът не лекува, човекът е по-сложно заболял, болестта е проникнала в пластове, които не позволяват лечение чрез преодоляването на бездомността. Затова уместна става иронията, която е преплетена с носталгия, т.е. иронията е мека, поетична и интимна; тя няма остри ръбове и режещи остриета, с които хирургически да проличва човека от несъстоятелни емоции.

⁴ Подобно местещо се „у дома“ забелязваме в наративите на банатските българи. Въпреки че те пеят известната песен, изпълнявана по всякакъв повод и будеща родолюбивите чувства на банатските българи: "Хайдат да се преберем, българе куя се звем" („Хайде да се приберем, българи да се зовем“) тези банатски българи никога не се завръщат в родината. - В: Историята на едно завръщане. // Retrieved at <http://ide.li/modules.php?name=News&file=article&sid=40> on October 17, 2004.

Иронията на първо време атакува емигрантския живот. Срещу сакрализацията на сънищата и виденията, които носталгията ражда, Кундера поставя баналната и тривиална структура на безсмислените и плагиатски сънища, с които разполага всеки емигрант. Сънят на емигранта е пословично прост, безизкусен и затъпяващ; изграден е от съзлививи и умилителни картинки (затова и отвратителни), които често не са лично преживени, а заети от чуждата и споделена някъде поетика на носталгичния копнеж и сън.⁵

„...в една и съща нощ милиони емигранти сънуваха един и същ сън в безброй варианти. Емигрантският сън - един от най-странните феномени от втората половина на двайсети век.“

Носталгията, според Кундера, е някакъв сурогат на спомените и паметта. Дори зъл и опасен конкурент. Носталгията е някакъв митопоетичен заместител, с който главата на човека се изпразва от истински и автентични спомени, а мястото им се заема от постоянни, втръснали и сладникави общи топоси, които разстройват същинска памет и предизвикват амнезия. За Кундера носталгията няма никаква продуктивна сила – тя нито поддържа въображаемата траектория на миналия и прекъснат (преместен) живот, нито прави опит да помества непрекъснато отдалечения човек в пространството, което е далеч от него, но е родно и свързано с неговия минал живот. Носталгията, пак според Кундера, няма никакви бъдещи основания, не чертае никаква визия на идващото, а обратно, затваря и като преграда ликвидира изходите на човека, задържа го в едно и също поле – опростено, елементарно и повърхностно.

Колкото по-силна е носталгията им, толкова повече се изпразва от спомени. Колкото повече копнее Одисей, толкова повече забравя. Тъй като носталгията не усилюва дейността на паметта, не събужда спомени, тя си е достатъчна сама за себе си, за собственото си вълнение, бидейки изцяло погълната единствено от своето страдание.

Метафизичната сила на носталгията е сведена до нищожни равнища, а способността ѝ да осмисля житейския път на човека е поставена под въпрос. Онова, което Тарковски различава в носталгията, Кундера категорично зачертава. За Тарковски носталгичната идея е изразена като път на човека към духовността. В своя предпоследен филм режисьорът не се успокоява, докато не намира излаз от първоначалния тесен смисъл на носталгията, докато не успява да я

⁵ В речника на този елементарен носталгичен език присъстват „влажните и носталгични погледи, изпълнени с болка и любов към Родината“, „усещам и нося Родината в себе си“, „самотна душа – скитница“, „събужда заспалите, бие тревожните камбани на националните погроми и възходи“, „носталгично хармоничен и цялостен“. Иронично пртивопоставяне на тези «високи изкази» можем да съзрем в стихотворението от неизвестен български емигрант: *«Затрил се далеч от Европа./ седях пред едно кафене./ съсредоточен във лаптова/ на свитите си колене./ Погълнат от бизнес проблеми/ със поглед на нещо се спрях./ несвързано с болните теми/ и в него безцелно се възрах./ До днес все го бях подминавал -/ бутонче с картинка на дом -/ ненужно, навярно решавал./ че ще ми е с тоз надпис "Ноте"./ Но в случая, знам ли как точно./ обсеби ме мисъл една./ от някого сякаш нарочно/ превключен на друга вълна./ Бутонът е да се натиска/ и втрепен в него така/ решително ми се прииска/ с лаптоп-пойнтера под ръка/ да кликна, бутона щом стигна/ и още в секундата съща/ с клепачите докато мигна./ да бъда пред родната къща.»* „Пристъп на носталгия“, Хитър 57р. Retrieved at <http://www.hristov.com/andrey/poetry.html> on November 14, 2004.

превърне в „**понятия глобалното томления по полното бытия**“. Това е възможно и оправдано, защото необяснимата носталгия е винаги носталгия по нещо неземно, нещо, което лежи далеч и извън пределите на нашето материално битие, на материалния свят. Тази носталгия Тарковски син съзира в поезията на Тарковски баща и особено в едно често цитирано и ползвано от литературата, киното и драмата стихотворение на Арсений Тарковски:

Вот и лето прошло./ Слово и не бывало./ На пригреве тепло./ Только этого мало./ Всё, что сбыться могло./ Мне, как лист пятипальи./ Прямо в руки легло./ Только этого мало./ Понапрасну ни зло./ Ни добро не пропало./ Всё горело светло./ Только этого мало./ Жизнь брала под крыло./ Берегла и спасала./ Мне и вправду везло./ Только этого мало./ Листьев не обожгло./ Веток не обломало.../ День промыт, как стекло./ Только этого мало.

Метафизичният духовен ореол на носталгията за Кундера е част от идеологията на измамата. Измамата, че в носталгията човек може да е достатъчен на самия себе си посредством завръщането към миналото „себе си“. Носталгията е несъстоятелна в неуспешната и проблематична връзка с другостта. Носталгията произвежда едно самодостатъчно и семпло битие, обгражда човека с ясни, безсмислени и познати субстанции, емоции, обстоятелства; тя е в състояние да замести целия активен живот и да потопи човека в един новопридобит социален аутизъм.

В разказа си за Одисей Кундера е категоричен, че след завръщането Одисей направо е катастрофирал духовно. Цялата идея за завръщането се разпада именно когато той я осъществява. В Итака никой не се интересувал от неговия път, чакало го пълно разочарование, защото никой не поискал той да разкаже за пътешествията си и приключенията си. Според Кундера, щом той се връща в Итака, това означава за другите, че неговият интерес изцяло е положен в Итака – затова местните не обръщат внимание на неговия живот извън и навън. (Одисей е в капана на собствената си носталгия – завръщаният се няма ценност през пътуването, а през пребиваването).

„...Одисей бил принуден да живее с хора, за които нищо не знаел. За да го поласкаят, те непрекъснато предвквали всичко, което помнели за него отпреди заминаването му на война. И убедени, че нищо освен неговата Итака не го интересува (как да не си го помислят, след като бил прекошил безкрая на моретата, за да се завърне там), те му опявали какво се било случило по време на отсъствието му, нетърпеливи да отговарят на всичките му въпроси. Нищо не го отегчавало повече от това. Очаквал само едно – най-после да му кажат: „Разкажи!“ Но това е единствената дума, която никога не му казали.“

Това е повратна точка за Кундера и темата за носталгията. Носталгията, болката по дома, която те кара да се завърнеш, за да я преодолееш, е нещо измамно. Всъщност носталгията не е в завръщането, а в споделянето. Най-големият носталгик преживява дълбоко разочарование, защото в Итака всеки му разказва за себе си и за своето място (то е и негово място), но липсва сюжетът на приключенията (безинтересното пътуване), никой не пита Одисей за историите, които той е преживял по пътя за дома (това е болезнената липса на певеца Омир сред жителите на Итака). Тези истории (сюжети) не са домашни, те

са белязани с безразличие и погнуса. Онези, които обитават Итака, отнемат на Одисей правото да разказва. Този, който се завръща, попада в едно комуникативно блато, а то е родното блато, то е място на комуникативни истории, но не поддържа интереса към новото и различното, което се е случило само на пътуващия. Пътуващият попада в тъпата безизразна среда на аборигените, които се вълнуват от неща, които той е забравил и заместил с нови преживявания.⁶

Одисей е един безсмислен персонаж, който пропътува половината свят, за да разбере, че там, където е живял и се е стремил отново да се върне и заживее, никой не се интересува от историите на неговото отсъствие. В същото време тези истории са станали същински сюжет на живота му.

За Йозеф тази ситуация е предварително известна, още когато прекрачва границата и става емигрант, Йозеф знае за блатото, в което остават онези чехи, които се чувстват поробени, но избират да останат у дома.

„Това, което казва, е вярно, обаче повечето чехи се чувстваха като него, поробени и унижени, но въпреки всичко не избягаха в чужбина. Останаха в страната си, защото обичаха себе си и защото се обичаха заедно с живота си, който бе неотделим от мястото, където живееха.“

Те са същите, които ще посрещнат с безразличие завръщащите се одисеевци на дисидентството, на интелектуалното и духовно емигрантство. Те няма да питат „какво ти се случи“, а като жителите на Итака са готови да опияват „какво им се е случило“. За разлика от Одисей, който се влюбва в Калипсо, но помни Пенелопа, защото е заблуден в носталгичната сила на завръщането, за Йозеф няма никакви надежди и никакви разочарования. Когато той се влюбва в чужбина, той е забравил и изличил от паметта си цялото си отечествено минало. Но вместо да ни занимава с Одисей, Кундера разказва историята на Пенелопа, която също е избягала. Това е сложна история, защото в *Одисей* поне единият член на опозицията остава постоянен и позволява да видим как се променя другият полюс. В историята на Кундера Пенелопа също пътува, тя не е домосед, а странстващият модерен човек – нейното оставане без любимия, нейното изоставяне е само един кратък епизод:

Виждам как от мъглата на времето, когато Йозеф бе гимназист, изплува младо момиче; тя е висока, красива, девствена и е меланхолична, защото току-що се е разделила с едно момче. Това е първата ѝ любовна раздяла, тя страда, но болката ѝ е по-слаба от учудването, което изпитва, откривайки времето; вижда го такава, каквото никога преди това не го бе виждала.

Дотогава времето ѝ се явяваше през призмата на настоящето, което напредва и поглъща бъдещето; боеше се от скоростта му (когато очакваше нещо мъчително) или се бунтуваше срещу бавността му (когато очакваше нещо хубаво). Този път времето ѝ се показва съвсем различно; вече не като победоносно настояще, което завладява бъдещето, а като победено настояще, пленено, отнесено от миналото. Тя вижда един младеж,

⁶ Ирена изразява лишеността от правото да разказва в интонациите на възмущението: „*Мислех си, че с моите забрави искам да се правя на интересна. Да се разгранича. Разговорът беше странен: аз бях забравила кои са били те; а те не се интересуваха каква бях станала аз. Представяш ли си, тук никой не ми зададе нито един въпрос за живота ми там. Дори един-единствен въпрос! Нито веднъж! Постоянно имам усещането, че тук искат да ми ампутират двайсет години от живота ми. Наистина имам усещането за ампутация. Чувствам се като скъсена, смалена, като джудже.*”

който се откъсва от живота ѝ и си отива, завинаги недостъпен. Като хипнотизирана не може да направи нищо друго, освен да гледа това парче от живота си което се отдалечава, може единствено да го гледа и да страда. Изпитва съвсем ново усещане, което се нарича носталгия.

Онова, което не се мести в романа на Кундера, е Итака. Итака е Прага. Но дали Прага стои, дали в мястото не са станали главолumni промени и дали онова място, което наричаме *ностос* и което поражда *алгос*, във времето на завръщането и след завръщането се разкрива като същински ностос.

За Кундера Прага е познато, но чуждеещо се място. Прага е различна от изоставената някога Прага. Тя не е идилично и откъснато място, което със своята непроменливост да измери амплитудата на нашето отсъствие – Прага е променяща се болка, болка, която идва от промяната. Мястото говори други езици и тази диаметрална смяна е тревожна, объркваша, подстрекаваща. Вместо руския език и надписи градът се е изпълнил с лош английски и популярни до втръсване американизми. Родният език, една от опорите на носталгичното битие, е изпаднал в ниските слоеве на класациите: *„...чешкият бе само безличен шепот, звуков декор, на чийто фон единствено англосаксонските фонемни се открояваха като човешки слова.“*

Густаф (швед) не е единствен в объркването си, когато посреща Ирена на летището и я заговаря не на френски, обичайния език на тяхната предишна комуникация, а на английски, това отприщва своеобразна драма в езиковото съзнание на Ирена, която установява безполезността на своя чешки.

.....след смъртта на Мартин: тя вече нямаше с кого да разговаря на чешки, понеже дъщерите ѝ отказаха да си губят времето с един така очевидно безполезен език; френският бе за нея езикът на всекидневието, единственият ѝ език; нищо не бе по-естествено от това, да го наложи на своя швед. Този езиков избор бе определил ролите им: понеже Густаф говореше лошо френски, в тяхната двойка именно тя бе предводител на словото; опиваше се от собственото си красноречие: Боже мой, след толкова време най-после можеше да говори, да говори и да бъде слушана!⁷

Прага е чуждо място, тъй като за героя на Кундера тя се представя като обсебена от всякакви боклуци:

„Точно там започва Прага на пощенските картички, Прага, върху която екзалтираната История бе отпечатала многобройните си клейма, Прага на туристите и курвите, Прага на толкова скъпите ресторанти, в които чешките ѝ приятели не могат и да стъпят, танцуващата Прага, кълчеща се под прожекторите, Прага на Густаф. Каза си, че за нея не съществува място, което да ѝ е по-чуждо от тази Прага. Густафтаун, Густафвил, Густафшад, Густафград.“⁷

Прага на чужденеца е обозначена чрез името на нищо неподозиращия швед, който има нещастие да срещне Ирена в странство и да се ожени за нея.

⁷ За филма си „Носталгия“ (1983) Андрей Тарковски казва: „Мы так мало знаем о нашей душе, мы как бездомные, заблудившиеся собачонки. Когда мы разговариваем о политике, искусстве, спорте, любви к женщинам, мы чувствуем уверенность в себе. Но стоит нам обратиться к теме духовности, как сказывается отсутствие опыта, что ли. Мы становимся похожими на людей, которые не знают, что по утрам следует чистить зубы. Возвращаясь к «Носталгии», я бы сказал, что в фильме заключена носталгия по духовности.“ – „Мрачные цвета на носталгията.“ (Интервю на Ерве Жибер с Тарковски).- Film, Warszawa, 1983, N40.

Густаф нито знае, нито подозира чешкото или чужбинско минало на Ирена и Йозеф. И все пак носталгията побеждава. В края на романа нейната херметична хватка става хлабава, изолацията и себепоглъщането престават да доказват нейното безсилие. Носталгията пробива в езика. Чешкият се събужда. Неговото събуждане и прераждане в говора на двамата бъдещи влюбени може да се сравнява с нахлуването на пролетта, с раждането на живота:

Сякаш нещо се отприщи, разговорът им потръгна, свободно, приятно, като приказка между двама стари приятели: разпилени спомени, вести за общи приятели, забавни коментари, парадокси, шеги. Сякаш нежен, топъл, силен вятър го бе сграбчил в обятията си. Йозеф изпита неудържима радост да говори.

Ескалацията на езика, който разгражда изолацията, довежда до възхителния еротичен акт, стартиран от пълната с енергия чешка дума, назоваваща мръсно и неприлично женския полов орган.

И изведнъж, опиянена от преднамереното споменаване на половия си орган, тя бавно повтаря с по-нисък глас последната фраза, преведена с мръсни думи. А после още веднъж, с още по-нисък глас, с още по-неприлични думи. Бе неочаквано! Бе опияняващо! За пръв път от двайсет години той чува тези мръсни чешки думи и изведнъж се възбужда, както не се бе възбуждал нито веднъж, откакто бе напуснал страната, тъй като всички тези груби, мръсни, цинични думи имат власт над него единствено на родния му език (на езика на Итака), понеже именно през този език, през дълбоките му корени към него се надига възбудата на цели поколения. До този момент дори не се бяха целунали. А сега, великолепно възбудени, само за няколко десетки секунди започнаха да се любят.

Езикът се оказва скритият ядрен двигател на носталгията, но в романа този двигателен порив угасва скоротечно. Все пак езикът е по-сигурният носител и съхранител на изконното, той е в състояние да размрази и оживи дълбинно пропаднали зони, способен е да ги извика за нов, макар и краткотраен живот.

Романът завършва елиптично верен на началния обертон. Голямото завръщане е неосъществимо. То е проекция на въобразяването и няма нищо общо с действително преживяното, а само с неговите непрекъснати идеализирани или профанирани форми. Любовното сливане, стартирало от събуждането на езика, завършва и вълната на ентузиазма се оттегля, за да освободи на място на стандарта за Кундера скептичен и ироничен поглед върху романтичното и патетично преживяване на носталгията.

Той продължаваше да гледа половия ѝ орган, това съвсем малко местенце, което с възхителна икономия на пространство осигурява четири върховни функции: възбуждане; съвкупление; раждане; уриниране. Дълго гледа това бедно, посърнало място и бе обхванат от безкрайна, безкрайна тъга.

Но въпреки всичките си главозамайващи ракети човекът никога няма да стигне далеч във вселената. Краткостта на живота превръща небето в черен похлупак, в който той винаги ще си троши главата, после отново ще пада на земята, където всичко живо яде и може да бъде изядено. Нищета и високомерие. „Възседнали жребец - паунът и смъртта.“ Тя стоеше до прозореца и гледаше небето. Небе без звезди, черен похлупак.

Там, където Тарковски търси коридора на човека по пътя му към неземното и метафизичното, Кундера поставя всеобхватен мрак и похлупаци. Човекът прилича на една отскачаща към небето и тупкаща по земята топка, чиято тра-

ектория нагоре-надолу описва безсмислеността на битието му. Носталгията е онази част от тези повторителни траектории, която се опитва да запълни щрихите с плътност, да добави към пунктира непрекъснатост, да навърже фрагментите в единство. Носталгията не успява, тъй като това движение нагоре-надолу само по себе си няма смисъл и носталгията не може да го създаде. Носталгията няма дори фикционална сила, тъй като героите на Кундера са просветени за природата на тази фикционална сила като заместител (в смисъла на сурогат и ерзац), а не алтернатива.

МЕХАНИЗМИ НА НАСЛЕДСТВОТО (Посттоталитарната литература и дисидентската литературна традиция)

Ани Бурова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В най-новата история на чешката и българската литература, а всъщност и на всички постсоциалистически литератури, 1989 г. изглежда неоспорима граница. При цялата проблематичност и условност на периодизацията на литературните процеси според исторически, политически и т.н. събития е трудно да отречем, че веднага след промените в началото на 90-те години на XX век литературното поле бе внезапно и изцяло променено и това доведе до коренно различна литературна ситуация през последните петнадесетина години. (А вероятно би трябвало да се каже „коренно различни ситуации“, тъй като около края на последното десетилетие на вече миналия век литературоведите заговориха и за вътрешната разчлененост на посттоталитарния период, за изчерпването на едни тенденции и появата на нови.) Подобно влияние на въпросната дата върху литературните процеси е, разбира се, съвсем логично при положение, че в рамките на предходните четири десетилетия именно външни за литературата фактори я моделираха по начин, който в крайна сметка ги превърна във вътрешнолитературни, или най-малкото инспирира същности за литературата от периода явления, предначертаващи нейното развитие (да речем цензурата и най-вече автоцензурата, разпадането на литературата на официална, самиздатска и емигрантска, налагането на доминантни типове поезика, сюжети и т.н.)

Тъй като промяната бе рязка и коренна, в литературнокритическата представа за посттоталитарния период като че ли доминират нагласите за отчитане на прекъсването, промяната, разрива с предходната традиция. Това е наистина по-отчетливата тенденция, а вероятно и по-важната с оглед на литературната история. Разпадането на монолитния литературен контекст не просто позволи разнообразяването на почерци и поезики; то цялостно пре моделира литературното пространство и всички негови фактори и субекти – автор, читател, литературна критика, издателска практика... Същевременно обаче днес, след петнадесетина години посттоталитарно развитие на нашите литератури, става сякаш все по-очевидно, че въпреки резкия обрат в процесите след 1989 г. те са и в немалка зависимост от наследството на предходните четири десетилетия. Казвам

по-очевидно не защото в настоящия момент влиянието на това наследство е по-силно отколкото, да речем, в началото на периода, а защото натрупаната вече дистанцията от десетилетие и половина позволява отчитането на зависимостите, интерпретирането на събитията в един по-отчетлив в литературноисторически ракурс контекст.

Струва ми се, че най-важната от настъпилите в началото на 90-те промени е разоряването на представите за литературата, за нейния статут и функции; тя всъщност е в голяма степен причината за всички останали трансформации. И именно тук като че ли най-ясно се очертават отношенията между литературата от 90-те години насам и литературата от предишните четиридесетина години. Очертават се в сблъсъка и конкуренцията на различни и разнородни версии за литературата и авторството, във взаимодействието между твърда налагащи се и заварени схващания.

Този процес би могъл да бъде онагледен с множество и разнообразни примери и от българска, и от чешка среда. Тук ще се ограничи само с един, достатъчно представителен, а и пряко свързан с темата на настоящия текст.

През 1992 г. Иржи Крадохвил публикува статията си „Възобновяването на хаоса в чешката литература“ (*Obnovení chaosu v české literatuře, 1992*), който събужда доста силен отзвук сред литературната общност. В него авторът излага схващането си, че след 1989 г. чешката литература за пръв път от Възраждането насам преодолява традицията да бъде литература с „мисия“, със задължения към народ, идеология и т.н. Ранните 90-те години на XX век той определя като време на хаоса, т.е. на новото начало. „След много време – пише Иржи Крадохвил – чешката литература е не само отново свободна и избавена от всякакви възрожденски задължения и очаквания на народа, но има и свое „поколение“, което обръща гръб както на литературата на шейсетте години, така и на официалната и неофициалната литература на окупационното двадесетилетие. И това е литература, която с наслаждение пренебрегва всякакви идеологии, мисии и служене на народа или на когото и да било“³¹. Като представителни за този тип писане Крадохвил посочва Яромир Типълт, Яхим Топол, Вит Кремличка, Й. Х. Кърховски, Михал Айваз, Даниела Ходрова и т.н.

Един от отговорилите на този текст е Милан Юнгман, който в статията си „Накъде след хаоса“ (*Kudy kam z chaosu, 1993*) твърди, че така наречената от Крадохвил „възрожденска традиция“ далеч не е типична само за чешката литература, както и че качеството на едно произведение не е в зависимост от възникването му в конкретна историческа или социална ситуация. За свой пример между най-младите тогава чешки автори той избира Михал Вивег, чиято книга „Чудесни години – да ти призлее“ (*Báječná léta pod psa, 1992*) вижда като доказателство, че „и към една история без постмодернистични конструкции може да се подходи художествено задълбочено, и тя може да бъде причудлива, без да е „литературна“, да бъде абсурдна, но въпреки това да разказва за живота, съпротивляващ се на абсурдите на времето“³².

Ако трябва да обобщим накратко тази дискусия, то становището на Иржи Крадохвил привилегирова пребиваването на литературата в самата нея, до-

ри и с цената на стесняването на читателския кръг и загубата на обществения ѝ престиж, докато визията на Юнгман се опитва да помири, да постави в равновесие литературността и обществения статут на изкуството.

Особено в началото на 90-те години тези две становища се явяват като че ли основна опозиция в представите за литературата; сблъсъкът им е в основата на много от посттоталитарните процеси и тежнения. Струва ми се обаче, че противопоставянето им е по-остро, в известен смисъл може би по-същностно за чешката литература от периода, отколкото за българската. Това всъщност е съвсем закономерно с оглед на чешкия литературен контекст отпреди 1989 г. с неговата силна дисидентска традиция. Нейното наследство като че ли е от съществено значение при формирането на тенденциите през 90-те години.

Мнението ми изобщо е, че именно наличието или липсата на солидна дисидентска или дисидентско-емигрантска традиция се оказва значим фактор в логиката на процесите в най-новата литература. Тук ще се опитам да набележа в типологически план разликите и сходствата между българската и чешката литература от последните години именно с оглед на наследството им от предходния период. Наблюденията ми се отнасят най-вече към първата половина на 90-те години на XX век, когато разглежданите процеси са най-интензивни и очевидни. Това не означава, че влиянието на наследствеността се изчерпва след средата на десетилетието; то обаче става по-трудно отчленимо във все по-усложнения, умножаващ почерци, стилистики и визии за литературата контекст.

И така, допреди 1989 г. чешката литература развива изключително силна дисидентско-емигрантска традиция, докато в българската литература тя липсва. Отделни факти на такава книжнина, естествено, има и в българска среда; става въпрос за липсата ѝ като институция, като обособен и влиятелен поток в литературния процес, какъвто тя безспорно представлява в Чехия. Какво всъщност означава нейното наличие? Не просто голям брой неофициално издадени книги, а формиране на специфичен тип литературно съзнание, своеобразна нагласа за осмислянето на писането и авторството. В основата ѝ е, най-общо казано, представата за моралната стойност на литературата, за отговорността ѝ спрямо удържането на истината и етиката в един свят на фалша и сгрешените нравствени принципи. Във времето на тоталитаризма литературата е един от основните източници, формиращи версии за възприемането на реалността; в посттоталитарния период обаче се появяват множество различни източници, излъчващи множество различни версии. Литературата внезапно губи влиянието и обществената си значимост. Както е видно от дебата между Иржи Крадохвил и Милан Юнгман, тази загуба може да се преживява или като криза, или като освобождение. Преформулирането на статута на литературата след 1989 г. означава едновременно избавление от ангажимента към една грубо манипулираща я идеология, но и загуба на престижа, пълна свобода в избора на изказ, но и стесняване на читателската публика. Струва ми се, че именно наследството от предходните десетилетия в немалка степен предопределя коя от двете противоположни нагласи да доминира в литературното пространство. В българска среда

трансформациите от началото на 90-те години, особено за дебютиралите тогава автори, като че ли означават най-вече неограничена възможност за експериментиране, за избор на почерк и представа за авторството. В чешки контекст обаче снемането на отговорността от литературата предизвиква не само усещане за освободеност, но и друго, травматично усещане - че литературата вече не е, така да се каже, „нужна“. При тази нагласа писането (а и четенето) заради самите тях са сякаш недостатъчно основание за съществуването на литературата.

Всъщност в литературноисторически план наследствеността довежда до някои съвсем логични и в известен смисъл неизбежни процеси. Съвсем естествено е например, че в Чехия началото на 90-те години е белязано от усилието за „справяне“ с предходната традиция – именно наличието на огромна по значение, а и по количество неофициално издавана книжнина налага необходимостта от реконструиране на манипулирания литературен процес от отминалите четири десетилетия, от обединяването постфактум в него на разпадналата на официален и неофициален поток литература и т.н. Затова е и неминуемо чешката нагласа от този период да е до известна степен ретроспективна. Това всъщност означава взрив в издаването на дисидентско-емигрантската продукция от близко минало, която за няколко години обсебва книжния пазар и вниманието на читателската публика.

В българска среда този период като че ли се определя най-вече от множеството писателски дебюти. В литературата буквално нахлува едно ново поколение автори; динамичните промени, типични за това време, като че ли в най-голяма степен са свързани именно с него. Неслучайно в цитирания си вече текст Иржи Крацохвил говори за три групи писатели, обособили се в чешката литература в началото на 90-те години: тези на бившата официална литература, на бившата неофициална и „авторите от най-младото поколение и неколцина от средното, чието оригинално творчество е било неприемливо за официалната литература, но които по различни причини не са се свързали със самиздатските издателства и списания“. Формирането на нова литературна генерация е от изключително значение за посттоталитарния контекст. В случая става въпрос не толкова и не просто за поколенческа обособеност (макар наистина тук да принадлежат основно дебютиралите след 1989 г. и някои, които започват да пишат през 80-те години, но за чието творчество следващото десетилетие се оказва естествен контекст), колкото за нов тип литературно съзнание. В посттоталитарната среда това означава не просто поява на нови имена в литературното пространство, а умножаване и разнообразяване на почерците, поетиките, схващанията за авторството и писането. Ако в българската литература появата на новото поколение е осезаема още в началото на 90-те години, то в чешката споменатата вече ретроспективна нагласа прави присъствието му в началото на периода не така отчетливо. Това, естествено, не означава, че в Чехия липсват дебюти или че значението им е маловажно; влиянието на посттоталитарното поколение там обаче става доминиращо след средата на десетилетието, когато интересът на литературната среда се пренасочва от случилото се преди 1989 г. към актуалната ситуация.

Моделът на българската и чешката посттоталитарна литература е типологически сходен; отликите в протичането на процесите в двете литератури (или различната последователност на тяхното протичане) в немалка степен са обусловени тъкмо от механизма на вписване на новата авторска генерация в литературния контекст. Тук вероятно трябва да бъде направена уговорката, че след 1989 г. авторите от предходните поколения, естествено, не изчезват от литературното пространство; мнозина от тях продължават да пишат и издават важни свои книги, които обаче в повечето случаи са генетично свързани с по-ранното им творчество. Акцентът тук пада върху дебютиралите през 90-те, защото основно с тяхното писане са свързани съществените нови тенденции през разглеждания период, а целта на настоящия текст е не толкова да открие конкретни факти, колкото да проследи трансформациите в литературното поле.

Ако говорим за чешките ретроспективни настроения, характерни за 90-те години, трябва да споменем, че представата за миналото е от съществено значение и за българските нагласи от периода. Става въпрос обаче за коренно различно отношение и поведение спрямо литературното наследство. За разлика от чешката ситуация, където интересът е насочен към непосредственото минало и е продиктуван от необходимостта да бъде възстановена неговата цялост, в българския случай се формира много силна тенденция към преосмисляне на наследството на един доста по-отдалечен във времето период – основно на традицията или на традициите от Възраждането до модернизма. Тази тенденция при това е представителна не само за литературознанието, но и за художествената литература, основно за поезията (като репрезентативни книги биха могли да се посочат „Изворът на грознохубавите“ (1994) и „Зверовете на Август“ (1999) на Ани Илков, „Черешата на един народ“ (1996) на Георги Господинов, „Висящите градини на България“ (1997) на Пламен Дойнов, както и двете книгимистификации „Българска христоматия“ (1995) и „Българска антология“ (1998) на съавторите Бойко Пенчев, Георги Господинов, Пламен Дойнов и Йордан Ефтимов). Би могло да се твърди, че преосмислянето на българското минало е един от най-влиятелните сюжети на 90-те години, където то е обект на сложно и нееднозначно отношение, съчетаващо ирония, носталгия и ерудиция. Свързаните с тази тенденция книги всъщност извършват мащабно пренаписване на литературната традиция, историческото минало, националните митове.

Книги с донякъде сходна нагласа биха могли да се посочат и в чешката литература – да речем тетралогията на Владимир Мацура „Грядущият“ (*Ten, který bude*, 1999), чиито отделни части излизат между 1992 г. и 1999 г., или романите на Милош Урбан „Последна дума по въпроса за ръкописите“ (*Poslední tečka za Rukopisy*, 1998) и „Седемте църкви“ (*Sedmikostelí*, 1999). Въпреки това обаче в чешка среда трудно може да се говори за цялостна подобна тенденция. Струва ми се, че разминаването на българския и чешкия контекст в този аспект не е случайно; то не е просто резултат от наличието на различни типове сюжети и поетики, а е симптом на по-дълбоки отлики, произтичащи от самите доминантни за периода представи за литературата. У нас разглежданата тенденция е част от цялостната енергия на 90-те за преподреждане, смесване, преобръщане,

иначе казано - за игра във и със литературата. Тя всъщност съвпада с повишения интерес на съвременната българска литература към постмодернизма. Неговите техники като че ли изглеждат напълно адекватни за новата литературна ситуация и тя с ентузиазъм се разпознава в него. Въпреки че след средата на 90-те настъпва известно дистанциране от постмодернизма, а в последно време се заговори за това, че българският му модел е специфичен, че някои от представителните за течението автори преодоляват и подменят най-типичните му черти, влиянието му върху най-новата ни литература е безспорно и някои от най-значимите книги за десетилетието се появяват в неговия контекст. Отношението на чешката литература към постмодернизма обаче е по-сложно или по-точно казано, не така безрезервно. Всъщност точно това, заради което той е така привлекателен за българските млади автори през 90-те години – игровият му потенциал, подчертаната фикционалност, фрагментарността – го прави недотам приемлив за чешката среда от началото на посттоталитарния период с нейната обострена чувствителност за изтъняващата връзка на литературата със заобикалящия я свят, за маргинализирането ѝ като фактор за неговото възприемане. Неслучайно тогава чешкият контекст развива подчертан интерес към мемоаристиката – настояващ върху своята автентичност, ангажиран с поддържането на паметта, този жанр е като че ли единственият в посттоталитарния контекст, способен да ангажира писането с някакъв обществено значим, не чисто литературен проект. Въпреки това обаче съвременната чешка литература съвсем не е изолирана от влиянието на постмодернизма; всъщност то би могло да се установи в голяма част от успешните книги, появили се в разглеждания период. Ситуацията около постмодернизма в Чехия в началото на 90-те години всъщност би могла да се определи като „мълчаливо приемане“. Сполучливите текстове, основаващи се върху постмодерни техники, не са пренебрегвани от критиците, но принадлежността им към постмодернизма рядко се подчертава в интерпретациите.

Съвсем логично, постмодерните нагласи са характерни най-вече за авторите, наложени се след 1989 г. Логично е, защото подобен избор е предопределен от представите за света, които текстовете им произвеждат. Както вече бе отбелязано, съвременната българска и чешка литература са типологически сходни; аналогични са не само протичащите процеси, но и образите на света, доминиращи в произведенията на авторите от посттоталитарното поколение. Те създават негови фрагментаризирани, силно субективни модели, подлагащи на съмнение възможността той, а и личностната идентичност да бъдат възприемани и удържани в цялост, в някаква общовалидност. При цялата разноречивост на съвременната литература, тази оптика като че ли се явява обединяваща за посттоталитарния контекст. Тя вероятно ще бъде и част от сюжета на типологическия прочит на българската и чешката литература от близкото бъдеще.

ⁱ Jiří Kratochvíl, *Obnovení chaosu v české literatuře*, In: *Příběhy příběhů*, Brno, 1995

ⁱⁱ Milan Jungmann, *Kudy kam z chaosu*, In: *V obklíčení příběhů*, Brno, 1997

BULHARSKÁ LITERATURA V ČESKÝCH PŘEKLADECH V LETECH 1981-2005

Marcel Černý
Slovanský ústav AV ČR

BULGARIAN LITERATURE IN CZECH TRANSLATION DURING THE YEARS 1981-2005

The article addresses the intensity of translations from Bulgarian literature into the Czech language during the years 1981-2005. For clarity's sake the point of view used is the of individual translators as relating to authors and their work, because this particular aspect seems to be avoided in both receptive and contact Bulgarian studies in the Czech Republic, as if the communicators of Bulgarian text to the Czech reader were simply a background medium, not the creators. The repertory of artistic translations from the Bulgarian after 1981 is connected to the most important translators with the help of a chronological decoder, concentrating on specific moments of modern history of Czech translation from this particular Balkan literature (ancient Bulgarian literature, the way in which the national revival canon is represented, and modernist, between- and post-war literature). The article also covers projects, which failed to materialize, because their final realization in print was circumvented due to the changes in Czechoslovakia after November 1989.

Czech-Bulgarian cultural relationships – artistic translation – Czech translators from the Bulgarian – Czech reception of the Bulgarian literature – Bulgarian studies abroad

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА В ЧЕШКИ ПРЕВОДИ ПРЕЗ 1981-2005 ГОДИНА

В доклада се правят наблюдения върху интензивността на чешките преводи на българска литература в периода 1981-2005 г. Избраната

посока в коментара е от отделните преводачи към авторите и техните произведения, защото в чешката българистика, изследваща рецепцията и културните контакти, е пренебрегван тъкмо този аспект, като че ли посредниците между българските текстове и чешкия читател са само едни скрити на заден план медиатори, а не истински творци. Списъкът на художествените тестове, преведени от български след 1981 г., представя в хронологична последователност видни чешки преводачи, при което по-подробно се обръща внимание на някои специфични моменти в по-новата история на чешкия превод на тази балканска литература (представени са старата българска литература, възрожденският канон, а също така и българският модернизъм, междувоенната и следвоенната литература). Докладът се спира също и върху преводаческите проекти, неосъществили се поради промените в Чехословакия след ноември 1989 г.

чешко-български културни взаимоотношения – художествени преводи – чешки преводачи от български – рецепция на българската литература в Чехия – българистика в чужбина

Tento příspěvek vznikl jako stručný komentář k soupisu knižních překladů z bulharské literatury, jenž v návaznosti na vynikající bibliografie předchůdců¹ doplňuje českou představu o překládání z bulharštiny od počátku 80. let do současnosti a jako celek bude publikován na jiném místě. Pro svůj komentovaný přehled volím neotřelý postup výkladu od překladatelů k dílům, protože se domnívám, že právě tento aspekt je v české bulharistice (recepční i kontaktové) opomíjen, jako by zruční prostředkovatelé bulharského textu českému čtenáři byli jen jakýmsi v pozadí skrytým médiem, nikoli tvůrcem. Repertorium uměleckých textů překládaných z bulharštiny od roku 1980 bude propojováno s předními překladatelskými osobnostmi podle chronologického klíče, přičemž se podrobněji zastavím u některých specifických momentů novodobých dějin českého překladu z této literatury a nevyhnu se ani některým překladatelským projektům, které skončily odloženy ad akta, neboť jejich konečnou ediční realizaci zmařily polistopadové změny.

Začneme chronologicky postupovat od nejstarších období bulharské literatury směrem k současnosti. Dějiny **bulharské literatury 10.-15. století** postihuje objevná a svým záběrem jedinečná česká antologie původních textů tohoto období *Zlatý věk bulharského písemnictví* (1982), kterou společně připravily **Věnceslava Bechyňová** (1920-2000) a **Zoe Hauptová** (1929). I výtvarně dobře vypravená chrestomatie byla v době vydání s výjimkou německého výboru *Quellen reinen Wassers* (1979) jedinou svého druhu za hranicemi Bulharska. Autorky si vzaly za vzor dvoudílnou antologii

¹ Poslední z nich je bibliografie A. Vachouškové a H. Sofrové *Bulharská krásná literatura v českých překladech 1825-1980*, s úvodní studií D. Hronkové (s. 9-48), Praha 1983.

Из старата българска книжнина (I. 1941, II. 1944) s komentáři z pera Ivana Dujčeva (1907-1986), který byl získán ke spolupráci i na této publikaci statí *Pohled na dějiny středověké bulharské literatury*. Předností výboru, seznamujícího českého čtenáře s plejádou bulharských autorů od Klimenta Ochridského, mnicha Chrabra, Jana Exarchy, přes apokryfní anonymní legendistiku a letopisectví až k dílům Evtimije Trnovského, Grigorije Camblaka či Konstantina Kosteneckého,² je i jeho polyfunkční uplatnění: „Každému autorovi (resp. textu) je předeslána úvodní stat', následuje překlad textu a komentář. Třebaže jsou úvodní stat' zaměřeny populárně a nečiní si tedy v bibliografické části nárok na úplnost, přesto je lze bez nadsázky charakterizovat jako **stručně dějiny staré bulharské literatury, které poskytují jak čtenářům laikům, tak i odborníkům více informací než Slovník spisovatelů – Bulharsko, vydaný nakl. Odeon v r. 1978.**“³ Kromě podrobných údajů o jednotlivých autorech je součástí publikace i přehled dochovaných rukopisů překládaných děl, jejich edic a překladů do živých jazyků (nepřehlédnutelný je i podíl českých badatelů, zejména Konstantina Jirečka, Josefa Vašici, Radoslava Večerky či Václava Konzala). V neposlední řadě je nutno ocenit kvalitu překladu textů. Problematika překladu starších textů je komplikovanější než u současných jazyků, poněvadž překlad musí splňovat kritéria kladená na překlad umělecký a současně je i interpretací textu. Ač antologie „pouze“ sumarizovala dosavadní stav bádání na poli studia starší bulharské literatury, zůstává i dnes, více než dvě desetiletí po svém vzniku, vyhledávanou pomůckou pro odborníka i laika.

Systematicky se novobulharská literatura začala k českému čtenáři dostávat až v letech poválečných, a to zasluhou prvních profesionálních překladatelů z bulharštiny. Zakladatelským zjevem je v tomto ohledu rusistka a bulharistka **Zdenka Hanzová** (1908-1958), jejíž překladatelský rejstřík pojímá autory od klasiků 19. století až po tehdejší současnou bulharskou literaturu.⁴

Z úhelných literárních děl **bulharského obrození** (v poněkud širším významu tohoto pojmu, tj. včetně děl 19. století do nástupu moderny) do r. 1980 existovalo několik českých titulů. Konkrétně šlo o dobový překlad části memoárů Panajota Chitova *Mé putování po Staré planině a životopis některých starých i nových vojvodův* (Světozor 1876) od **Konstantina Jirečka** (1854-1918), **Janem Wagnerem** (1856-1905) počestěnou novelu Vasila Drumeva *Nešťastná rodina* (Нещастна фамилия; 1893 jako *Bulharská národní povídka*), *Sonety* (1900) Konstantina Veličkova přebásněné **Vladislavem Šakem** (1860-1941) a Veličkovy memoáry *V žaláři. Vzpomínky na r. 1876* (1907) rovněž v Šakově překladu, *Výbor politických statí* (1949) básníka a revolucionáře Christa Boteva, básnický výbor téhož autora *Báseň* (1950) z překladatelského pera **Jana Pilaře** (1917-1996), za jazykové spolupráce Dany Hronkové modernizovaný a přepracovaný jako *Moje píseň* (1974), šíře pojaté, reprezentativní výbory Z. Hanzové z prací Ljubena Karavelova *Bulhaři za*

² Autorky uvažovaly i o pořízení obdobného výboru ze starosrbské literatury, kjejímž autorům právě Grigorij Camblak či Konstantin Kostenecký patří, tento záměr nebylo možno uskutečnit.

³ E. Bláhová, *Zlatý věk bulharského písemnictví*, Slavica 52, 1983, s. 203 [zđř. M. Č.].

⁴ Podrobněji viz H. Reinerová, *Památce Zdenky Hanzové*, Bulharsko ve výstavbě 7, 1958, č. 2; táž, *K výročí Z. Hanzové*, Bulharsko 37, 1988, č. 2.

starých časů (1951) a Aleka Konstantinova *Baj Gaňu a jiné prózy* (1953), několik knižních vydání Ivana Vazova (*Strejcové*, 1949; *Nemilí – nedrazí*, 1950; monumentální *Výbor z díla I-II*, 1950; *Balkánské písně*, 1951, *Tři poémy*, 1952; *Pod jařmem*, 1968; *Přimluďte se u pana ministra*, 1977),⁵ vynikajícím způsobem připravený výbor Hany Reinerové (o ní podrobněji dále) z paměti Zachariho Stojanova *Zápisky o bulharských povstáních* (1978) a antologii *Svobodu nebo smrt* (1978), představující poetické i prozaické práce bulharských spisovatelů na téma osvobození Bulharska z tureckého područí (kromě Vazova, Z. Stojanova či Boteva zde nacházíme básně např. Dobriho Čintulova nebo Petka R. Slavejkova v přebásnění Milady Minčevové a Karla Pařhy).

Tento český obraz bulharského obrozenského písemnictví výrazně obohatily jednak ukázky (vyšly v *Čítance bulharské literatury*, 1983) z kroniky Paisije Chilendarského *Dějiny slovanskobulharské* (История славяноболгарская; 1762), jejíž sepsání je důležitým periodizačním mezníkem – faktickým prapočátkem bulharského národního obrození – v bulharské literární historiografii, jednak čtivě přeložená autobiografie Sofronije Vračanského *Život a utrpení hříšného Sofronije* (1981), k jejíž české verzi její překladatelka Věnceslava Bechyňová napsala i fundovanou studii. V. Bechyňová byla rovněž iniciátorkou nerealizovaných *Starodávných vyprávění z Bulharska (Výbor z obrozenských vzpomínek a povídek)*, která chtěla v 80. letech uspořádat a přeložit (text jejího návrhu je připojen v *Příloze*).

Rád bych se zmínil i o překladech **bulharské ústní lidové slovesnosti** do češtiny. Objevitelem bulharského folklóru můžeme bez nadsázky nazvat **Fr. Ladislava Čelakovského** (1799-1852),⁶ jako vůbec první překladatel bulharské ústní lidové slovesnosti na světě⁷ uvedl do českého prostředí autentické texty z Bulharska. Inicioval celou řadu domácích sběratelů a překladatelů slovanské lidové slovesnosti, z nichž bulharský folklór překládali zejména **Božena Němcová** (před 1820-1862)⁸ (bulharské pohádky a národopisné texty z *Pokazalce* G. S. Rakovského), **Karel Jaromír Erben** (1811-1870)⁹ (přeložil pohádky, jejichž bulharské znění dostal od K. Pavlova), **Mořic Fialka** (1809-1869) a **Jan Gebauer** (1838-1907), překladatel celkem šedesáti písní (vyšly v Hálkově *Lumíru* 1863) ze sborníku *Български*

⁵ K bohaté tradici recepce díla I. Vazova u nás viz D. Hronková, *Počátky pronikání díla Ivana Vazova do Čech*. In: Сборник Българо-чешката дружба, София 1975, s. 154-168.

⁶ Ц. Вранска, Ф. Л. Челаковски и славянското народно творчество с особен оглед към българските народни песни и пословици, Годишник на Софийския университет, ист.-филол. факултет, том 41, 1944-1945, s. 1-95.

⁷ Nejstarším překladem z bulharštiny je píseň *Jakou zamiloval (Volharská)*, Čechoslav 1823, s. 278-279; dále pět lidových písní ve 2. a 3. díle 2. knihy *Slovanských národních písní* (1825-1827); bulharská přísloví v *Mudrosloví národu slovanského* (1852) čerpal z vydání Ivana Bogorova *Български народни песни и пословици* z r. 1842.

⁸ Viz monografii Z. Urbana *Pozapomenutá tvář Boženy Němcové. Vztah B. Němcové k myšlence slovanské vzájemnosti a kulturám slovanských národů*, Praha 1970.

⁹ Viz V. Бехиньова, *Българските народни приказки на К. Я. Ербен*, Списание на БАН 18, кн. 2-3, с. 74-87.

народни песни brň Miladinovců.¹⁰ Málo pozornosti bylo doposud věnováno některým méně známým překladatelům z 60. let 19. století, např. členům tajného pražského spolku *Pobratim* opernímu pěvci **Josefu Severovi** (životopisná data nezjištěna), literátu a publicistovi, otci spisovatelky Heleny Malířové a herečky Růženy Naskové **Josefu Noskovi (Vysockému)** (1829-1899), překladateli Smetanových libret **Ervínu Špindlerovi** (1843-1918) aj., k nimž se přimyká šumenský rodák **Vasil Dimitrov Stojanov** (1839-1910),¹¹ který zvláště vyniká jako Gebauerův spolupracovník na překladech bulharských lidových písní bratří Miladinovových a z menší části též jako jejich samostatný překladatel.

Mezi přední znalce finského, jihoslovanského a bulharského folklóru patří **Josef Holeček** (1853-1929), překladatel dvou antologií z bulharské lidové poezie, *Junáckých písní národa bulharského I* (1874), ve 2. svazku *s připojením písní milostných* (1875). Jako mnozí jeho předchůdci, čerpal také Holeček ze sbírky brň Miladinovců, avšak některé písně pocházejí z jeho vlastního terénního sběru (písně svatební).¹² Význam bulharských lidových písní v českém prostředí je v sekundární literatuře stále poněkud podceňován a ani česká informovanost o osudu a literárním významu obou bratří nebyla navzdory velkému množství známého materiálu uspokojivě vyložena. Životní osudy obou bratří byly u nás chápány obecně jako osud bulharské kultury, hojně se o nich psalo v našem tisku (např. *Hlas* 1862) a étos těchto článků vyzníval jako odsouzení turecké nadvlády na Balkáně předpovídající její brzký pád, proto písně byly oceňovány nejen pro své umělecké kvality, ale i jako „pravdivá“ svědectví o životě Bulharů. O souborné vydání překladů Josefa Holečka z jihoslovanské lidové poezie v edici *Český překlad* nakladatelství Odeon, další z nenaplněných bulharistických plánů 80. let, se marně pokoušel erudovaný překladatel z charvátské a srbské literatury **Dušan Karpatský** (nar. 1930). Vycházejí ze strojopisného návrhu¹³ iniciátora této edice, jenž je datován 8. říjnem 1987, mohu k bulharistické části projektu sdělit, že kromě nového, kritického vydání obou dílů Holečkových *Junáckých písní* měl soubor obsahovat i Karpatského velice cennou

¹⁰ J. Mára, *Gebauerovy „Ukázky z národního básnictví bulharského“*, AUC, Philologica 2, Slavica Pragensia 2, 1960, s. 111-127; srov. též B. Josov, *Братя Миладинови в Чехия*, Годишник на Софийския университет, т. 17, 1934, кн. 30, с. 1-82; I. Pavlov, *Sbírka Bulharské lidové písně bratří Miladinovů v Čechách*, Studia ethnographica 5, 1980, s. 71-81.

¹¹ Vedle J. Páty a Z. Urbana udělal nejvíce pro poznání V. D. Stojanova V. Žáček svou statí *Vasil D. Stojanov v Čechách*, in: Československo-bulharské vztahy v zrcadle staletí, Praha 1963, s. 49-87. – V r. 2001, po více než deseti letech, kdy tato dvousvazková edice ležela mezi ostatními rukopisy zaštitěnými hlavičkou Bulharské akademie věd, vyšel vůbec první knižní soubor díla V. D. Stojanova. Autoři D. Lekov a V. Bechyňová pracovali na shromažďování materiálu a studiu archivních dokumentů bezmála dvě desetiletí, ač je jejich výbor omezen „pouze“ na práce vzniklé v desetiletí 1858-1868, kdy Stojanov studoval a tvořil v Praze (podrobněji viz mou rec. *Slavia* 71, 2002, s. 211-214).

¹² Srov. V. Kříž, *Holečkovy Junácké písně bulharské a otázky folklorismu v literatuře*, in: Slavica v českém a slovenském literárním vývoji, Praha 1986, s. 174-189; B. Penčev, *Братя Миладинови и българо-чешките фолклористични взаимоотношения*, Български фолклор 15, 1989, н. 4, с. 43-51.

¹³ Návrh se spolu s doporučujícím posudkem z pera V. Bechyňové nachází v badatelčině pozůstalosti, která je v držení autora tohoto příspěvku.

úvodní studii, která se měla dotknout těchto základních bodů: 1. Lidová poezie jižních Slovanů a její místo v životě těchto národů; 2. Druhy a žánry lidové slovesnosti u jižních Slovanů; 3. Historie zájmu české čtenářské obce o tuto slovesnost a tradice překladů (Hanka, Čelakovský, Tonner, Kapper, Erben aj.); 4. Josef Holeček a jeho místo v této tradici; 5. Holeček v rámci česko-jihoslovanských literárních a kulturních vztahů (různé obory jeho činnosti); 6. Prameny Holečkových překladů (sběratelé: Vuk Karadžić, Vuk Vrčević, sbírka Matice charvátské, Tihomir Ostojić a jeho Kraljević Marko); 7. Holeček překladatel ve srovnání s dalšími (Hanka, Čelakovský, Erben, Kapper, Halas s Berkopcem); 8. Holečkovo využití motivů lidové poezie ve vlastní tvorbě (*Junácké kresby černohorské, Sokolovič, Smrt hajduka Veljka*, skladby z pozůstalosti); 9. Holeček o překládání; 10. Dobové ohlasy v tisku.

Z pozdějších českých antologií bulharského folklóru připomeňme *Zpěvy thráckých Bulharů* (1886) Jana Wagnera,¹⁴ obdivuhodné sběry **Ludvíka Kuby** (1863-1956) *Slovanstvo ve svých zpěvech* (Kniha 14. Díl 5. Část 8. Písňe makedonské, 1928; Kniha 15. Díl 5. Část 9. Písňe bulharské, 1929) v překladech **Jana Hudce** (1856-1940), výbor Z. Hanzové *Bulharská lidová poesie* (1957), na jehož přebásňování participovali Jindřich Hilčr, Ludvík Kundera, Jiří Šotola a Jarmila Urbánková, a *Bulharské lidové pohádky* (1970) vybrané Václavem Frolcem a přeložené H. Reinerovou. Zatím posledním titulem je soubor pověstí, písní, pohádek, básniček a vyprávění z Bulharska *Víla nedbá o domácnost* (1976) uspořádaný Jaroslavem Novákem za spolupráce V. Frolce, a tak nezbyvá než konstatovat, že v posledních osmdesáti letech nevznikl žádný nový český překlad z bulharské ústní lidové slovesnosti.

Některé její žánry však suplují **umělé pohádky**, které se k českému čtenáři dostávaly spolu s ostatní literaturou pro děti a mládež. Jmenovitě to byly pohádkové či fantazijní texty Elina Pelina (*Jan Bibiján*, 1948; *Pohádka za pohádkou*, 1979), Angela Karalijčeva (*O chytrém Petrovi a jiné pohádky*, 1953; *Pohádkový svět*, 1974), Jordana Radičkova (*My vrabčáci*, 1973, 1982²; v dramtizaci Pavla Soukupa s hudbou Milana Uherka uvedeno v divadlech v Liberci 1982 a v Praze 1983, tiskem 1985), Rana Bosilka (*Kolo bulharských pohádek*, 1960), Emilijana Staneva (*Ježek Pospíchálek a želva Loudalka*, 1976, 1989²; lepirelo *Chaloupka pod sněhem*, 1977, 1995², 2003³) a díky sofijským nakladatelstvím *Bálgarski chudožnik* a *Sofia-Press* ještě několik ilustrovaných vydání pohádek Elina Pelina (*Strýček Pejo*, 1977), Angela Karalijčeva (*Malá vlaštovka*, 1976; *Teplá rukavička*, 1973, 1976²), Georgiho Karaslavova (*Učené myšky*, 1975), Rana Bosilka (*Království šťastných smolařů*, 1976; *Práce kvapná málo platná*, 1980) aj. Tuto řadu po r. 1981 rozhojnilo několik **divadelních her pro dětského diváka**: *Knoflík na spaní* (1980, premiéra v Praze 25. 11. 1981), *Pétův sen (Jemně řečeno)* (1981; scénicky uvedeno v novém překladě pod názvem *Pohádka jako pohlázení* v Ostravě 13. 3. 1983) a *Bílá pohádka* (1987; scénicky neuvedeno Valeriho Petrova, veršovaná loutková hra Maxima Asenova

¹⁴ Podrobněji viz A. Robek, *Čeští učitelé v Bulharsku a jejich národopisné práce*, Český lid 67, 1980, s. 203-213.

Sluneční chlapec (1981; premiéra v Českých Budějovicích 11. 9. 1981), hudební pohádka Alexandra Vladigerova a Dimitra Dimitrova *Vlk a sedm kůzlátek* (premiéra v Brně 25. 4. 1986), loutková bajka Kuzmana Krásteva *Ježeček Žožo* (premiéra v Ostravě 21. 2. 1988), podobenství o síle přátelství Borise Aprilova *Šest malých tučňáků aneb Jak přišla medvědice o snídani* (1982, premiéra v Hradci Králové 26. 5. 1976 a v Kladně 8. 3. 1984; premiéra jiného překladu s titulem *Šest tučňáků* se konala v Ostravě 27. 9. 1985) a doposud u nás neinscenovaná hra pro děti od téhož autora *Čimi* (1986).

Aprilovem můžeme rovněž začít přehled **knih pro děti** ve sledovaném období. Překladatelka **Jana Klimešová** (nar. 1953) se snažila zařadit do edičních plánů nakladatelství *Albatros* Aprilovův jinotajný román *Лиско при квадратните същества* (1975; Lišáček u čtvercových bytostí), avšak neuspěla a přednost dostal umělecky konzervativnější a myšlenkově prostší (tudíž pro nakladatelství méně problematický) titul *Lišákova dobrodružství* (1981; orig. 1973) v překladu Zlaty Kufnerové, který byl sice doprovázen vkusnými ilustracemi Heleny Zmatlíkové, ale oproti autorově následné alegorii o Lišáčkovi ve světě podivných bytostí-čtverců znamenal volbu v každém směru průměrnějšího díla. I jiný překlad J. Klimešové zůstal bohužel nevydán, ač k textu *Pohádkového koberce* (Шапена чарпа) Jordana Radičkova byly už dokonce vyhotoveny ilustrace A. Tiché, po Listopadu uvízl v tiskárně a skončil opět u překladatelky. Z realizovaných knih jmenujme *Válku ježků* (1984) Morice Jomtova a Marka Stojčeva užívajících společného pseudonymu Bratři Mormarevovi, *Dobrodružství Fily a Makenzena* (1988) Svobody Báčvarovy, dvě novely pro chlapce *Správní kluci* (1983) Anastase Pavlova, dobrodružný příběh Borise Krumova *Pes a zamilovaní kluci* (1985) a úzký sešit pohádek Rana Bosilka *Chytračinky kmotry lišky* (1985). V Sofii byly ještě vydány ilustrované knížky *Zoologická zahrada* (1984) Nikolaje Rajkova, *Trampoty malého médi* (1986) Georgiho Avgarského, výbor pohádek Angela Karalijčeva *Bylo nebylo* (1986), *Pohádky* (1986) Valeriho Petrova, uzounká bajka Elina Pelina *Kohout a liška* (1987) a několik povídek o zvířátkách *Ochočený koloušek* (1987) Emilijana Staneva.

Bulharská moderna, mající pro literární vývoj zásadní význam, byla českému recipientovi prezentována bohužel jen sporadicky a okleštěně. Na prahu první světové války byla přeložena novela *Tulák* (1914) Petka Jurdanova Todorova, jemuž je věnována i ve světovém měřítku jedinečná monografie ruského meziválečného emigranta a profesora oděské univerzity Sergije Vilinského *Petko J. Todorov. Život a dílo* (1933), až do počátku 60. let nejobsáhlejší a materiálově nejbohatší práce o tomto autorovi. Tvorbu dalších bulharských modernistů (např. Javorova, Debeljanova, Lilieva či Trajanova) přinesla až *Antologie bulharské poesie* (1930) Asena Leštova a Fr. Kožíka. Po druhé světové válce byla pak preferována spíše současná literatura, a proto symbolismus a s ním i další modernistické směry vycházející z idealismu a individualismu byly odsunuty na periferii překladatelského zájmu. Přelomovou událostí byl výbor z poezie Peja Javorova *Nežiju – hořím* (1964), kterou mistrným způsobem přebásnila **Jarmila Urbánková** (1911-2000) za spolupráce literární historičky **Dany Hronkové** (nar. 1930); později se k němu přidalo několik básní Dimča Debeljanova (in: *Bulharská poezie 20. století*; 1983).

Analogickým průlomem do dosavadní literární historiografie nejen v našich zeměpisných šířkách lze nazvat monografii slovenského bulharisty Jána Košky *Bulharská básnická moderna* (1972), jež dané období bulharské literatury rehabilitovala v plném rozsahu. Nejprve vycházejí odeonské výbory *A mlčky piji zapomnění* (1977) Nikolaje Lilieva a ediční řadě malých literárních bibelotů *Sen o štěstí* (1981) Penča Slavejkova, připravené **Vlastimilem Maršíčkem** (1923-2000) za jazykové spolupráce bulharské bohemistky **Jany Markovy** (nar. 1942), která kromě jiného kryla svým jménem některé omezené překladatele (Zdenu Astrugovou či Alenu Maxovou). Rád bych zdůraznil průkopnický charakter i šťastnou ruku při volbě konkrétního, poprvé knižně česky vydaného textu z bohatého odkazu Penča Slavejkova, o jehož uvedení se již ve 20. letech marně pokoušel Z. Broman (Fr. Tichý) a jehož *Prolog ke Krvavé písni* v 60. letech přebásnila J. Urbánková (vyšel jen časopisecky a uvedl jej rozhlas). Vždyť Slavejkov byl jedním z nejvýznamnějších zjevů rodící se moderní bulharské literatury, který jako výjimečný spiritus agens rozhybal poklidné literární vody zaostalého, donedávna ještě porobeného Bulharska.

Dále jsou přední reprezentanti bulharské básnické moderny zastoupeni v již uvedené kolektivní antologii *Bulharská poezie 20. století*, jejíž největší nevýhodou zůstává fakt, že celá koncepce byla českým překladatelům v podstatě naoktrojována, neboť čítanka se edičně připravovala v Bulharsku, což se mimo jiné projevilo nedostatečným zřetelem selekce autorů k potřebám a zájmům českého čtenáře. Proto antologie – i přes některé zdařilé překlady poezie bezesporu umělecky hodnotných autorů – nebyla v českých bulharistických kruzích ve své době přijímána právě s nadšením.¹⁵

V průběhu 80. let byl pečlivě připravován invenční výbor Dany Hronkové z poezie bulharských symbolistů *Poutníci za stíny oblaků*, jež ve zprávě v časopise Bulharsko¹⁶ avizovala redaktorka Irena Wenigová jako titul zařazený do edičních plánů Odeonu. Na základě ústní konzultace se sestavovatelkou (a zčásti též překladatelkou) chrestomatie lze konstatovat, že sepsání úvodní studie o bulharské moderně přislíbila Růžena Grebeníčková a publikace měla obsahovat bohatý ilustrativní materiál (reprodukce výtvarných děl Siraka Skitnika, Nikolaje Rajnova, různé dobové knižní ilustrace apod.), který se však bohužel beze stopy ztratil v nakladatelství Odeon po listopadových změnách. Na Slovensku obdobný výběr (ovšem bez výtvarného doprovodu) připravila a přeložila Viera Prokešová, vyšel pod

¹⁵ Ke kvalitě překladů v antologii srov. Z. Kufnerová, *K překladům poezie uplynulého dvacetiletí*, *Práce z dějin slavistiky* 15, 1992, s. 163-172; též, *Bulharská krásná literatura v českém překladu v poválečném období*, *Práce z dějin slavistiky* 12, 1988, s. 63-70.

¹⁶ I. Wenigová, *České překlady 1981-1985*, *Bulharsko* 35, 1986, č. 2, s. 11; viz i Z. Kufnerová, *Překlady do češtiny v r. 1981*, *Bulharsko* 30, 1981, č. 3; M. Váňová, *Z edičních plánů*, ibid. – Z dalších nere realizovaných zmiňme „akademické“ dějiny bulharské literatury (srov. M. Černý, *Bulharistický přínos Věnceslavy Bechyňové a nere realizovaný projekt „Dějiny bulharské literatury“ ve Slovanském ústavu*, *Slavia* 70, 2001, s. 299-325) či monografii historika umění Vladimíra Fialy (1922-1997) *Dějiny bulharského umění* (dokumentaci o průběhu jejich příprav viz ve fondu Nakladatelství Odeon, Státní oblastní archiv Praha; v Klementinu je uložena rozsáhlá stejnojmenná Fialova disertace z l. 1978-1982, 3 sv. (celkem 440 s.).

názvem *Bohémske noci* v r. 1990 a tvoří jej verše P. Slavejkova, P. Javorova, D. Debeljanova, N. Lilieva a Ch. Smirnského.

Nejnovější překlady z poezie bulharské moderny vytvořila dlouholetá lektorka českého jazyka v Sofii (od roku 1970 žije trvale v Bulharsku), pedagožka, překladatelka a básnířka **Ludmila Kroužilová** (nar. 1945). Již v *Bulharské poezii 20. století* se volbou básníků blízkých jejímu srdci (Teodora Trajanova, Emanuila Popdimitrova, Ljudmila Stojanova či Ivana Pejčeva) představila jako vnímavá příznivkyně symbolistní lyriky, nebo alespoň poezie těžící z melodického bohatství symbolismu. Po přebásnění J. Urbánkové se znovu pokusila vystihnout jen stěží převoditelnou hudebnost Javorova verše, přetlumočivši jej nesmírně pečlivě, lexikálně věrně a přitom neobyčejně invenčně, se sobě vlastní básnickou intuíci a současně bulharistickou erudicí v zrcadlovém česko-bulharském výboru *V bdění i ve snu* (1997). Svůj překladatelský záběr později rozšířila i o básníky druhé poloviny minulého století: jmenujme paralelní vydání poémy Borise Christova *Křížová cesta* (1992), autorskou antologii *Most* (1996), v níž Kroužilová představila poezii dvaceti bulharských básníků 20. století, a experimentální veršovanou dramatickou grotesku Cvetana Marangozova *Houba neboli Opak opaku* (2003). K těmto pracím se druzí texty tak či onak „poetické“, ať již mají formu dramatu (vedle Marangozova nelze nezpomenout Strašimirova *Upíra*, 1981), anebo svou archaickou dikcí připomínají legendární příběhy, jako v případě dvou próz Pavla Spasova (*Hříšná láska Zacharije Zografa – Legenda o Alim Holinovi*, 1998), v nichž je na historickém pozadí Bulharska v posledním půlstoletí osmanské nadvlády mytologizována nepozatitelná síla lásky. Jako výraz oceňující básnické kvality L. Kroužilové vyšel v Sofii výbor z její dosavadní původní poetické tvorby *Сол в раните (Епика на сърцето) – Sůl v ranách (Epika srdce)* (2004), a to v souběžném českém znění spolu s bulharskými variantami z pera Dimitra Stefanova.

Z řečeného vyplývá, že u nás bohužel nadále postrádáme ucelený knižní výbor z tvorby bulharské básnické moderny, samostatnou knižní publikaci si vzhledem ke svému významu zaslouží i práce Teodora Trajanova,¹⁷ Dimča Debeljanova stejně jako Nikolaje Rajnova, jehož dílo čeští překladatelé systematicky mijejí bez jakéhokoli povšimnutí.

Již zmíněný překladatelský tandem **V. Maršíček – J. Markova** se zasloužil mj. o česká přebásnění ve vřavě válečného kataklyzmatu násilně umlčeného levicového básníka Nikoly Vapcarova (*Zpěv*, 1982), lyrika všedního dne Vätja Rakovského (*Jak plachá voda*, 1984), dvou „zářijových“ básníků Nikoly Furnadžieva a Asena Razcvetnikova (*Hvězdné noci*, 1988) či představitelů generace narozené těsně před 2. světovou válkou, znalce východních kultur Jordana Mileva (*Vzdálené kroky*, 1988) nebo meditativně-reflexivního lyrika Nikolaje Káčeva (*Změna zraku*, 1989). Výbor z poezie „zářijových“ básníků měl původně zahrnovat i verše Ch. Jasenova a G. Mileva, uvažovalo se o titulu *Černé dny* či *Krvavý nářek*, ale oba překladatelé nakonec svůj výběr zúžili a do názvu odeonského „kolibříka“ v černokožené vazbě

¹⁷ Překlady Trajanovy poezie z pera L. Kroužilové vyšly alespoň časopisecky: T. Trajanov, *Starodávná balada* [bitextuálně], Bulharsko 31, 1982, č. 5, s. 15; týž, *Básník bulharského symbolismu* [246 veršů; s medailonem], Světová literatura 39, 1994, č. 3, s. 20-23.

vetkli známou Razcvetnikovovu báseň *Hvězdné noci*.¹⁸ Koncem 80. let Vajtjo Rakovski (nar. 1925), jeden z nejplodnějších současných překladatelů a propagátorů české literatury ve světě, připravil k tisku bulharský výbor z Maršičkovy tvorby *Малка нощна музика*, jeho rukopis se však ztratil kdesi v nakladatelství *ABB* a je dnes nezvěstný.¹⁹

Lingvistka se zájmem o translatologii, autorka *Stručné mluvnice bulharštiny* (1990), dlouholetá redaktorka kulturní rubriky *Rudého práva* a překladatelka z angličtiny, bulharštiny, němčiny a makedonštiny **Zlata Kufnerová** (nar. 1935)²⁰ českému čtenáři poprvé zprostředkovala tvorbu Marije Jagodova (román *Stará cesta*, 1981), povídky Gospodina Sveštarova *Tajemný svět zvířat* (1981), román Genča Stoeva *Návrat* (1981), poezii i prózu Ivana Davidkova (básnický výbor *Můj pomíjivý obraz*, 1986; román *Útesy dalekých hvězd*; 1986), dramata Borise Aprilova *Vzdálený hlas* (Československý rozhlas 1985, scénicky Gottwaldov 1986) a Georgiho Markova *Archanděl Michael* (Český rozhlas 1994), román Nedy Andonovy *Útulek pro šťastné* (1990) a výbor z básní Mirjany Baševy *Má hloupá hvězda zlá* (1990); zabývala se rovněž překladem odborných publikací (výbor z literárněteoretického díla marxistického estetika Alexandra Lilova, 1985) a literatury faktu (monografie Nikolaje Šejkova *Mozek zkoumá mozek*, 1983).

Část dětství (v l. 1931-1938) prožila v Bulharsku pozdější překladatelka z angličtiny a bulharštiny a dlouholetá redaktorka Československého rozhlasu v Praze **Alena Maxová** (nar. 1920). Ostatně rozhlas uvedl ne jeden z jejich překladů: novelu Genča Stoeva *Veversky baží po krvi* v drammatizaci Jiřího Kamene (Světová literatura 1988; Čs. rozhlas 1991), adaptaci *Laviny* Blagy Dimitrovové (román vyšel již r. 1976 pod krycím jménem D. Hronkové jako překladatelky; Čs. rozhlas 1992), hru Stefana Caneva *Sokratova poslední noc* (Čs. rozhlas 1992), četbu novely Jordana Ivančeva *Rodinné podrobnosti z konce týdne* (Světová literatura 1989; Čs. rozhlas 1992), komorní hru Viča Balabanova *Prstové cvičení* (Český rozhlas 1996) či četbu povídky Christiny Ostrikovové *Freddyho poslední láska* (Český rozhlas 2000). K jejím osobním přátelům patří historička, turkoložka a renomovaná prozaička Vera Mutafčieva, z jejíhož díla přeložila fresku z dvorského života v osmanském impériu konce 15. století *Sultáni a diplomati* (1975, pod krycím jménem Prokopa Maxy ml. jako překladatele), plastický portrét nechvalně proslulého athénské vojevůdce *Alkibiades Veliký* (1986) a snaží se, aby se svého českého vydání dočkal i její historický román *Já, Anna Komnéna*.

Erudovanou překladatelkou z bulharštiny a makedonštiny a dlouholetou pedagožkou zabývající se výukou českého jazyka pro cizince je **Ludmila Nováková** (nar. 1932). Do dějin české translatologie se nesmazatelně zapsala na počátku 60.

¹⁸ Srov. s lektorskou průvodkou k publikaci: V. Maršiček, výbor z poezie bulharských básníků. Fond Nakladatelství Odeon, Státní oblastní archiv Praha.

¹⁹ Srov. s Maršičkovým portrétem z pera V. Rakovského v jedinečné knize E. Basata a V. Todorova *Чекии триптих*, София 1995, kde zájemce nalezne i další medailony a rozhovory s předními českými bulharisty.

²⁰ *Jubileum překladatelky (Z. Kufnerová)*, Bulharsko 34, 1985, č. 3; I. Pavlov, *Život zasvěcený bulharistice*, Bulharsko 34, 1985, č. 6.

let velmi revolučním zapojováním prvků obecné češtiny do překladu textů soudobých bulharských autorů, navázavši na řadu svých prekurzorů z ostatních jazykových oblastí, např. na Jaroslava Zaorálka, Bohumila Mathesia, Josefa Škvoreckého, Jana Zábranu, Ljubu a Rudolfa Pellarovy a mnohé další. Výrazněji český interdialekt uplatnila především v překladech (v některých případech společně se svým manželem Karlem Márou) próz Bogomila Rajnova (*Mezi šestou a sedmou*, 1961; *Noční bulváry*, 1964) či Toničova románu *Vysoká hra* (1961) a své stanovisko artikulovala v samostatné studii: „*Je proto třeba překonat strach z používání obecné češtiny a nespisovných prostředků vůbec, do jisté míry se odpoutat od textu originálu, přizpůsobovat se podmínkám běžným v současné české próze i v překladech ze západních literatur a uplatňovat daleko širší rozpětí jazyka jak v překladech z ruštiny, tak i v překladech z ostatních slovanských jazyků.*“²¹

Ludmila Nováková dala českému čtenáři nahlédnout do světa bulharské vědeckofantastické prózy, z níž připravila výbor *Let za zvláštního názoru* (1982), a jednomu z jejích předních reprezentantů se věnovala v našem prostředí výhradně ona – Ljubenu Dilovovi (*Ještě jednou o delfínech*, 1980; *Karneval bude zítra*, 1981; *Rákosí*, 1983; *Promarněná šance*, 1985; *Krutý experiment*, 1988; *Let Ikaru*; 1990). Uvedla k nám rovněž prózy Stanislav Stratieva (*Krátké slunce*, 1986) a Ivajla Petrova (*Než jsem se narodil... a potom*, 1976; *Nejhodnější občan republiky*, 1984). Překlad jeho románu *Lov na vlky* vysílal pouze rozhlas jako 12dílnou četbu na pokračování (Čs. rozhlas 1990), avšak celý rozsáhlý rukopis zůstává i po 15 letech nevydaný, ač se próza stala největší domácí literární událostí 80. let, dilem, jež se pokusilo umělecky vyrovnat s traumatizujícím obdobím násilné kolektivizace bulharského venkova. Každá z cyklicky propojených novel představuje životní peripetie jedné románové postavy, jedno svědectví o její tragické proměně v soukolí dějin, jako celek pak román v širokém epickém záběru zachycuje kolektivní portrét neradostných 50. let, kdy byl člověk pod záminkou budování lepšího a spravedlivějšího zítřka vržen do brutálního, dehumanizovaného světa, v němž se bezvýhradně naplňoval relační model *homo homini lupus*. A ještě jeden primát patří Ludmile Novákové – je první českou překladatelkou Jordana Radičkova,²² ačkoli poté se na jeho tvorbu soustředila další významná osobnost českého poválečného překladu:

Hana Reinerová (nar. 1921).²³ V součinnosti s básničkou Jarmilou Urbánkovou se podílela na prvním knižním výboru z poezie Dory Gabe *Posečkej, slunce!* (1981). Zvláště významné jsou její systematické překlady Jordana Radičkova. Zde je třeba jmenovat jeho román *Všichni a nikdo* (1984), prozaické výběry *Něžná spirála* (1988) a *Sřelný slabikář* (1988), půvabné ptačí podobenství pro děti *My vrabčáci* (1973, 1982), divadelní hry *Mela* (1976), *Železný kluk* (1976), *Lazařina* (1978), *Košíky* (1984) a *K obrazu svému* (*Kronika*) (1987). Jejím prostřednictvím se do českého prostředí dostala rovněž dramata Stefana Kostova (*Ženské panství*, 1981), Petra

²¹ L. Nováková, *K otázkám nespisovných prostředků v překladech prózy ze slovanských jazyků*, Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury 12, 1968, s. 150.

²² J. Radičkov, *Povídky* [Zvonce; Nebe sousedů; O literatuře], Světová literatura 7, 1962, č. 6, s. 155-159; společný překlad s K. Márou.

²³ D. Hronková, *K jubileu Hany Reinerové*, Bulharsko 35, 1986, č. 3, s. 5.

Angelova (*Velký jako malé jablko*, 1990) či pohádkové hry Valeriho Petrova (*Knoflík na spaní*, 1980; *Bílá pohádka*, 1987). V psacím stole H. Reinerové kromě jiných prací např. odpočívá prozatím poslední, v pořadí čtvrtý, moderně pojatý překlad románu Ivana Vazova *Pod jařmem*.

V oblasti česko-bulharských divadelních vztahů se rovněž uplatnil dlouholetý dramaturg několika českých divadel, divadelní kritik *Tvorby a překladatel* Miloš Vojta (1929-2000), jehož paměti *Krok za krokem* (2001) vypovídají mnohé o soukromém i profesním životě prostředníka dramatického odkazu Borise Aprilova, Stefana Caneva, Stefana Dičeva, Blagy Dimitrovové, Nikolaje Chajtova, Georgiho Markova, Valeriho Petrova, Jordana Radičkova, Ivana Radoeva, Nikoly Ruseva, Michaila Veličkova aj. českému divadelnímu návštěvníkovi a čtenáři.

Bulharské drama pronikalo po druhé světové válce do Československa jen povlovně – v l. 1948-1968 bylo v českých divadlech nastudováno 12 bulharských her ve 32 inscenacích, poté bylo po téměř čtyřletém půstu v rozmezí let 1972-1977 (posledně jmenovaný rok proběhl ve znamení z vyšších míst řízených *Dnů bulharského divadla*) uvedeno 21 bulharských her v 25 českých divadlech.²⁴ Tato intervenční repertoárová politika vedla jen k nízkému počtu repríz, hromadněji se hrála pouze „nedoporučovaná“ dramata, z nichž v 70. letech nutno vyzdvihnout především Vojtou počestěné komedie *Sníh se smál, až padal* Jordana Radičkova a *Pohádku o beranicích* Panča Pančeva. Po r. 1977 u nás frekvence uvádění bulharských her sice poklesla, ale na druhou stranu se prosadily pouze hry skutečných uměleckých tvůrců. V první řadě jmenujme četné inscenace Radičkovových poetických veseloher mytologizujících bulharský národní charakter (*Lazařiny*, *Pokusu o létání*, *Košíků*). Velké oblibě se těšily i inteligentní komedie – často s nádechem paradoxní hříčky či umně vypointované absurdní zkratky – Stanislava Stratieva *Semišové sako*, *Autobus* či *Maximalista*, neboť obdobný typ děl byl v české dramatičce 70. a 80. let spíše raritou. Scénického uvedení se dočkala jediná bulharská opera *Albena* (České Budějovice 1981) Paraškeva T. Chadžieva na libreto F. Filčeva. V českých překladech z pera – kromě již jmenovaných – **Stefanky Váňové** (*1927), **Tat'ány Videnové** (*1950), **Olgy Štilijanové** (*1920), **Stojana Černodrinského** (*1958) aj. v nakladatelství DILIA vycházela (což neznamená, že se i hrála) jevištní díla Michaila Veličkova, Georgiho Danailova, Georgiho Džagarova, Ivana Radoeva, Emila Manova, Nikoly Ruseva, Ljubomira Peevského, Kolja Georgieva, Stefana Caneva, avšak bezkonkurenčně nejúspěšnější bulharskou hrou na našich jevištích se stala osobitá adaptace Dumasových *Tří mušketýrů* od Valeriho Petrova *Čestné mušketýrské*. V úpravě libeňských režisérů Václava Lohniského a Ivana Zmatlíka se Petrovův text přeložený Stefankou Váňovou a na mnoha místech zhudebněný Petrem Mandelem (texty Ivo Fischer) doslova rozletěl po českých a slovenských divadlech, nemluvě o jeho dalších zahraničních inscenacích.

²⁴ České inscenace bulharských her zachycuje *Slovník světových dramatiků. Bulharsko*, Praha 1975, sborník Divadelního ústavu *Bulharské divadlo a my*, Praha 1977 a nejnověji I. Dorovský, *Recepte bulharské dramatické tvorby u nás po roce 1945 a Vojtův přínos*, in: M. Vojta, *Krok za krokem*, s. 161-190.

Svou reprízovostí se nastudování pražského Divadla S. K. Neumanna (od své premiéry 26. května 1978 se tato hudební komedie udržela na repertoáru neuvěřitelných deset let!; koncem března 1984 proběhla její 150. repríza) řadí k historicky vůbec nejnavštěvovanějším představením divadla. Zatím posledním divadelním textem přeloženým z bulharštiny je recesní komedie o novodobé cestě Bulharska do Evropy *Plukovník Pták* (Divadlo Na zábradlí 1998) Christa Bojčeva, počeštěná **Milenou Příkrylovou** (*1959).

Jako jediné dílo bulharského literáta období sklonku Živkovova režimu se k českému čtenáři dostala novela Viktora Paskova *Balada o Georgu Henychovi* (č. 1997; filmová adaptace *Ty, jenž jsi na nebesích/Tu, kořmo tu na nebe* z r. 1990 s J. Krónerem v titulní roli) ve vynikajícím překladu **Vladimíra Kříže** (*1951), v níž autor na pozadí příběhu staříčkého opuštěného houslařského mistra z Čech, ponořeného do vzpomínek na svůj již dávno zmizelý svět, rozvíjí metaforu o smyslu umění a nezlomitelné síle tvůrčího aktu, vzdorujícího lidské závisti a krutosti i duchovní a materiální bídě poválečné Sofie v období Stalinova kultu osobnosti. Různorodou škálu bulharské poválečné povídky představuje výbor *Narodili jsme se jako draci* (2003), v němž debutovalo několik překladatelů nejmladší generace.

Zatím posledními překlady z bulharštiny jsou dvě knížky Georgiho Gospodinova. Román jednoho z nejpřekládanějších a „nejproslulejších“ mladých bulharských literátů, *Přirozený román* (č. 2005), se vyznačuje sentimentálním vztahem k minulosti a zálibou v jazyce a tématech převzatých ze subkultury současné mládeže (J. Eftimov jej nazval „*jediným románem s krvácejícím nožem v srdci přítomnosti*“). Svou fragmentarností, zájmem o masovou kulturu a oporou ve vzpomínání jinak mladých hrdinů s poetikou předcházející knížky ve vzájemné symbióze v nejlepší smyslu slova koexistuje povídkový soubor *Gaustin neboli Člověk s mnoha jmény* (2004; И други истории, 2001; doslovný překlad by zněl A jiné příběhy). Tato spřízněnost se projevuje mozaikovitostí jednotlivých mikropříběhů, pozorovaných fasetovým hmyzím okem (Gospodinovův literární svět je nahlížen výhradně muší optikou), generačně nostalgickou příchutí vyprávění a smyslem pro komické momenty banální každodennosti. Oba tituly do českého kulturního prostředí uvedla **Ivana Srbková** (*1955).

Má-li být uplynulé období nějak periodizováno z hlediska českého zájmu o bulharskou literaturu na poli překladu, nelze se vyhnout několika truismům: osmdesátá léta byla pro bulharskou literaturu u nás velmi příznivá; selekce titulů byla ve většině případů vhodná a řídila se kvalitou překládaných děl, úroveň překladů je možné označit za bezvadnou, ač nalezneme i výjimky, o nichž se nechci šířit jmenovitě. Hlavními mediálními šířiteli bulharské literatury byla produkce nakladatelství (zvláště Odeonu s redaktorkou I. Wenigovou), vstřícné divadelní scény (v součinnosti s vydavatelstvím DILIA), společenské akce Bulharského kulturního a informačního střediska v Praze (recitačně-čtecí večery v poetické vinárně Viola či v komorním prostředí Lyry Pragensis), Československý rozhlas a řada periodik (hlavně časopis *Bulharsko* a revue *Světová literatura*), v menší míře též Československá televize. Změna politického systému přinesla zásadní přehodnocení

funkce a důsaznosti literatury, ač v r. 1990 se realizují poslední centrálně plánované české edice děl bulharských autorů.

V přechodném období se překladatelské česko-bulharské aktivity adaptovaly vzhledem k novým podmínkám knižního trhu jen stěží, a tak situace vyústila ve velmi citelný útlum nejen ve vydavatelské praxi, ale též v české recepci bulharské literatury vůbec. Takto vzniklé vakuuum, jež se o bulharské literatuře posledního patnáctiletí vytvořilo jako důsledek tohoto neutěšeného stavu, bude možno začít odstraňovat jedině tehdy, pokud se objeví nová generace překladatelů a pokud se najdou ochotní nakladatelé, kterým se podaří vrátit knižní tituly bulharských literátů zpět na český trh. Vydání dvou knih Georgiho Gospodinova u nás lze podle mého názoru považovat za první projev skutečnosti, že nehlubší krize této oblasti česko-bulharských vztahů byla překonána.

PŘÍLOHA: STARODÁVNÁ VYPRÁVĚNÍ Z BULHARSKA (VÝBOR Z OBROZENSKÝCH VZPOMÍNEK A POVÍDEK)²⁵

Věnceslava Bechyňová

„Výbor z bulharských memoárů a povídek by spojil poučení o životě v Bulharsku, podávané autory pamětí, se zábavnou četbou obdobného obsahu a poskytl by českému čtenáři materiál k srovnání toho, co bulharští autoři sami prožívali a co podle svých literárních představ umělecky přetvářeli v povídkách. [...] Výbor by obsahoval bulharskou prózu, která je u nás nejméně známá, tj. prózu vzniklou od 50. do 70. let 19. století, v době, kdy vrcholilo bulharské revoluční hnutí a kdy se v bulharské literatuře začala pěstovat povídka a její rozsáhlejší varianta, označovaná bulharsky „pověst“. Vzpomínky jsou vesměs autobiografického charakteru, ale zároveň také charakterizují dobu dřívější i dobu od 50. let, bez snahy něco příkrášlit. Většinou nebyly psány pro čtenáře a některé byly až mnohem později vydány. Vybrané tři delší povídky pak reprezentují žánr v té době v Bulharsku nejoblíbenější.

Přitom ve vzpomínkách i v povídkách jde často o tutéž problematiku, avšak zachycenou z různých aspektů. Ve vzpomínkách se objevuje v tříšti živých, někdy až naturalistických obrazů, které si autoři zachovali neporušené v paměti, nebo jako záznam událostí, které někdy přímo formovaly spisovatelské osobnosti. – Povídky jsou naproti tomu jedny z prvních bulharských pokusů v tomto žánru, kompozičně jsou dosti nevyvážené a po stránce stylistické používají jistých stereotypů, ať už v duchu literárního sentimentalismu, nebo v důsledku převzetí některých novinářských klišé.

Vzpomínky ovšem obsahují také to, co v životě tehdy působilo nejsilněji, co si spisovatelé musili aspoň pro sebe zaznamenat a k čemu se pak často vraceli ve své

²⁵ Strojopis celého znění návrhu je součástí badatelčiny pozůstalosti, která je v držení autora této stati.

tvorbě. Proto jsou často vzpomínky i z literárního hlediska závažnější než vlastní literární tvorba, v níž se třeba ještě nemohlo podařit uskutečnit všechny záměry. Vzpomínky G. S. Rakovského jsou psány ještě slavjanobulharsky a také jejich styl je archaický, zatímco povídky Slavejkovy a Bláskovy mají často humorný nadhled a pláč je v nich někdy přímo provázen úsměvem nebo ironií. Krátkou vzpomínku V. D. Stojanova navrhuji jako příklad beletrizované vzpomínkové literatury psané pro cizince, Karavelovy beletrizované memoáry *Из мртвото дома* (Z mrtvého domu) jsou vzpomínky Bulhara na cizí nelibostné prostředí – na peštskou věznici.

Povídky Vasilu Drumeva a Iliji Bláskova jsou sentimentální, ale sentimentalismus se udržel v bulharské literatuře velmi dlouho a provázel zejména literaturu spjatou s hajduckým hnutím, takže jsou to přes kompoziční a jiné umělecké nedostatky (zvláště v povídce Drumevově) literární ukázky zcela typické. Karavelova povídka je naproti tomu zcela jiného charakteru, je sice místy psána novinářským stylem, ale se šířavou ironií, charakteristickou pro sociální tematiku v autorově tvorbě.

OBSAH A ROZSAH VÝBORU

1. VZPOMÍNKY

Georgi Sava Rakovski: *Неповинен Българин* (Nepokorný Bulhar). Vyprávění o tom, jak se Rakovski dostal se svým otcem Stojkem do cařihradského vězení. Autor v ní odhaluje nezákonnost soudnictví a prodejnost tureckých úředníků a sluhů. Je to první prozaická práce Rakovského, překlad by byl pořízen z její 2. redakce z roku 1854, a to podle vydání: G. S. Rakovski, *Автобиографични трудове*, София 1980.

Petko Račev Slavejkov: 1. *Български притчи* (Bulharská pořekadla). Historie jejich sbírání a vzpomínky na staré Bulharsko z dětství i z pozdější doby. Tento text je v Bulharsku velmi populární. 2. Z nepublikovaných vzpomínek: *Положението ми* (Má situace). O tom, jak si Petko Slavejkov vybíral povolání, když z rodinných výtek vyrozuměl, že by se měl živit. *Ранно детство* (Rané dětství). O Slavejkovových prvních měsících života podle vyprávění jeho macechy. Obraz primitivního života v tehdejší Bulharsku. *В митрополията* (Na biskupství). Šel si tam stěžovat, chadži Minčo mu slíbil učitelské místo, ale Grigor Tabak ho přesvědčil, že pro něho bude nejlepší stát se kotlářem, protože tak může být nebezpečný i biskupovi. *Казанджийски дюкян* (Kotlářská dílna). Dílna a zvuky. *Калфите казанджийски* (Kotlářští tovaryši). Typy mládeňců, s nimiž Slavejkov pracoval, a jejich zájmy. *Суеверия – Лепири* (Pověry – Vampýři). Vyprávění, která Slavejkova přitahovala. *Как и защо зарязах казанджилъка* (Jak a proč jsem nechal kotlářství). Ze strachu před četníkem utekl z dílny, v noci putoval přes hory a ráno přišel k cikánským chatrčím. *Забележки по настоящите приключения в Ески Загра* (Poznámky o skutečných událostech v Staré Zagoře). Deníkové záznamy z rusko-turecké války r. 1877. – Vybráno ze Slavejkovových spisů *Съчинения. Том трети. Автобиографични творби. Биографии и исторически очерци*, София 1979. Nejdelší výbor vzpomínek, celkem 100 stran.

Ilija R. Bláskov: *Историята на ученическия ми живот (1847-1853)* (Příhody mého žákovského života). Vzpomínky na dětství do 15 let. Jako učitelův syn pozoroval Bláskov bedlivě všechno, co se ve škole dělo, zejména se ho dotýkaly tělesné tresty, pro které několikrát změnil školu. *Из дневника ми (Z mého deníku)*. Vzpomínky na vyučování ve škole ve vsi Ajdemir, učitelské zkušenosti s čorbadžiji a s jinými venkovany, dále o pobulharšřování církve, o vánočních svátcích, o pohoštění, o školním zařízení a výuce, o první školní zkoušce a darech venkovanů, o žácích z jiných vesnic a o dospělých žácích. *Учителството ми в град Шумен (1860-1900)* (Mé učitelování v městě Šumenu). O autorově počáteční nespokojenosti ve městě, o podivném soudu, který měl Bláskova odsoudit pro údajné zneužití státních peněz, o učitelově povinnosti každého zdravit, o zvýšení vlastní učitelské reputace veřejným vystoupením, o schůzích a sbírkách na novou školu a o práci ve škole. *Как станах писател и книгоиздател* (Jak jsem se stal spisovatelem a nakladatelem). Mj. o tom, odkud vzal látku k povídce *Ztracená Stanka* a jak na ní pracoval, o vydávání kalendářů a učebnic náboženství. – Všechny vzpomínky podle vydání Ilija R. Bláskov: *Спомени*, София 1976.

Vasil D. Stojanov: *Vrbický sultán*. Zbeletrizovaná vzpomínka na návštěvu u sultána Gireje z dynastie chánů krymských Tatarů, žijících blízko Šumenu. Stojanov byl pozván Girejem do jeho sídla a také do harému, kde se setkal s dvěma slovanskými děvčaty, z nichž jedna byla Bulharka. Vzpomínka byla napsána česky a vyšla v *Rodinné kronice* 4, 1864, s. 283-285, 294-295. Bude umístěna i v bulharském dvousvazkovém spisu V. D. Stojanova.²⁶

Ljuben Karavelov: *Iz mrtvog doma* (Z mrtvého domu). Vzpomínky L. Karavelova z pešťského vězení, živé a dobře napsané. Vydány nejprve srbsky v časopise *Mlada Srbadija* (2, 1871), bulharsky v *Събрани съчинения. Том четвърти. Стихотворения, драми, мемоари*, София 1966. Dlouho byly v Bulharsku neznámé, dnes jsou uznávány za jednu z nejlepších Karavelovových prací. Podávají nejen obraz věznic, ale sledují i její působení na psychiku člověka. Celkem 35 stran.

Všechny vzpomínky celkem 237 stran.

2. POVÍDKY

Vasil Drumev: *Nešťastná rodina* (Нещастна фамилия). První Drumevova povídka z roku 1860, považovaná za první bulharskou povídku vůbec. Česky vyšla v překladu J. Wagnera roku 1893, v navrhovaném výboru je to jediná už přeložená próza, bylo by ovšem potřeba pořídit překlad nový. [...] Povídka je dosti rozvláčná, nedostatečně motivovaná, má kompoziční nedostatky, ale i v těchto nedostatcích a v naivitě líčení je jistý půvab; rozsah 85 stran. – Podle vydání V. Drumev: *Художествено творчество, критика*, София 1976.

Ilija R. Bláskov: *Ztracená Stanka* (Изгубена Станка). Povídka z roku 1866, vedle povídky *Nešťastná Kristinka* (Злочеста Кръстинка) nejvýznamnější literární

²⁶ Črta vyšla ve spisech V. D. Stojanova, *Съчинения. Том II.*, предговор, съставителство и белжки Д. Н. Леков и Ъ В. Бехиньова, София 2001, с. 159-164 [pozn. M. Č.].

práce Bláskovova. Odehrává se v přesně určené době – za Krymské války roku 1854, má podobnou tematiku jako povídka Drumevova. [...] Podle zmínky ve vybraném textu Bláskovových vzpomínek sloužil za látku povídky skutečný příběh. Situace líčené v povídce jsou reálnější, hrdinové jsou už také charakterizováni, pro dosažení dojmu autentičnosti mluví ruští vojáci v povídce rusky. V této povídce se už také zrcadlí boj za samostatnou bulharskou církev, ale jako v povídce Drumevově jsou i v této povídce Bulhaři idealizováni. – V Praze (Slovanská knihovna) je jen starší vydání I. R. Bláskova: *Избрани произведения*, София 1940.²⁷ Rozsah povídky 87 stran.

Ljuben Karavelov: *Чаджи Ничо* (Хаджи Ничо). Tato Karavelovova povídka z roku 1870 přesvědčuje každou stránkou, že v ní bulharské poměry posuzuje politicky velmi vyspělý autor. Na rozdíl od idealizovaných Bulharů, vylíčených v povídkách jeho předchůdců, se hrdina této povídky, bulharský čorbadžija žijící ve Valachii, neštítí žádné špatnosti, jen když mu přinese hmotný prospěch. [...] V černobílém světě L. Karavelova má chadži Ničo jen špatné charakterové vlastnosti, ale nejde v jeho případě o individuální postavu, nýbrž o sociální typ, líčený krajně nepřívětivě i mladšími bulharskými spisovateli. Povídka se i stylem velmi liší od předchozích dvou: je psána s břitkým sarkasmem. Karavelov chtěl v charakteristice Chadžiho Niča pokračovat, ale tento plán neuskutečnil. Ve své době ovšem zcela nově posuzoval sociální a politické poměry v Bulharsku, a proto je jeho pokus o sociální prózu velmi cenný. Karavelov chtěl povídkou před podobnými typy varovat, podobně jako to činil svými novinovými články a fejetony. – Z vydání L. Karavelov: *Събрани съчинения. Том втори. Повести и разкази*, София 1965. Rozsah povídky 69 stran.

Povídek celkem 240 stran.

K výboru by byl ochoten napsat předmluvu akad. prof. Petăr Dinekov, s nímž jsem o tom mluvila. K jednotlivým vzpomínkám a povídkám bych napsala stručně vysvětlující poznámky.“

Марцел Черни

Българската лит. в чешки преводи през 1981-2005 г.

²⁷ V současné době knihovna disponuje i vydáním modernějším: Ilija R. Bláskov, *Повествования за възрожденското време. Избрани творби*, съст., ред. и бележки И. Радев, [предговор] Т. Жечев, София 1985 [pozn. M. Č.].

IDENTITA MALÝCH ETNICKÝCH SKUPIN V BULHARSKU

Bohuslav Šalanda

Univerzita Karlova v Praze a Univerzita Pardubice

Klíčová slova:

Etnická identita, Etno-religiózní skupiny, Aliani, Gagauzové, Karakačani, Staroobřadníci.

Résumé

Předložený referát je příspěvkem k současné etnické problematice Bulharska. Zvláštní pozornost je věnována identitě malých etnických skupin žijících v různých částech této země. Starobylé a pestré složení bulharského státu tvoří mimo jiné Aliani (muslimové-šiité), Gagauzové (grekoortodoxní křesťané turkického původu), Karakačani (grekoortodoxní nomádi) a Rusové (staroobřadníci, Lipované). V této souvislosti se připomíná metodologické východisko moderní kognitivní antropologie, zabývající se také klasifikací a reprezentací (v naší mysli) etnických skupin. Jinak řečeno: jak a proč lidé klasifikují a jak vnímají jiné sociální skupiny. Přitom vzniká otázka týkající se etnických příznaků. V případě utváření identity shora uvedených skupin důležitější etnodiferencující roli sehrávají rituály, náboženství a oděv, než jazyk nebo popřípadě území. Jinak Bulharsko v rámci Evropské unie představuje i určitý model mírového soužití různých etnických skupin a trvání tradičních komunit v současném světě.

Prolog

Úvodem se zmíním o několika předpokladech etnické teorie. Tak od počátku lidské existence si člověk utvářel nejen individuální, ale i skupinovou identitu, která ho vydělovala od ostatních skupin a od okolního světa. Etnicita je neoddělitelná vlastnost jedince, neboť mu ve své konkrétní podobě umožňuje jeho etnickou identifikaci a orientaci: životně důležité přiřazení se k jedné skupině a současně odlišení od jiných analogických skupin stejného řádu. Zároveň je tato konkrétní etnicita systémem, který integruje celou referenční skupinu a vytváří z ní etnickou skupinu nebo etnikum.

Etnicita integruje skupiny na jiném základě, než jsou prvky organizační a sociálně ekonomické, i když také mohou být součástí systému etnicity. Pocit přináležitosti člověka do určité skupiny nebo kategorie má procesuální povahu a za určitých okolností

dochází k její „reinvenci“. Smyslem této „reinvence“ je hledání a upevňování vlastní identity s úmyslem aktualizovat svůj potenciál, produkovat realizovat sebe sama. Etnicita se navenek reprodukuje v podobě etnických symbolů (hlavně jazyk, rituály, zvyky, náboženství, literatura a další), které jsou účinným mechanismem pro udržení etnických hranic.

V této souvislosti je třeba zvýraznit tu skutečnost, že na území Bulharska probíhaly a dosud probíhají různé konvergentní a divergentní etnické procesy, neboť tu nežije jen jeden národ či etnikum, ale řada etnických skupin. Přehled etnické situace v Bulharsku podal mimo jiné Leoš Šatava (1994). Navzdory silným asimilačním tlakům Bulhaři udrželi svou identitu. Výstižně o tom pojednal například ve své klasické práci Lubor Niederle (1910: 138): „Jinak Bulhaři ve vnitru a jádru svém byli vždy a zůstali Slované, ač se nevyhnuli hojně assimilaci živlů cizích. Byliť zde vedle tureckých Bulharů ještě hojně zbytky starých Thraků, zbytky germánských výbojníků (hlavně Gotů), zbytky Hunnů, Avarů a později přišlo ještě mnoho nových asijských živlů: Polovců, Kumanů, Oguzů, Cigánů a konečně Turků-Osmanů.“

Ocitujme ještě jednou Lubora Niederla, který výstižně zachytil migrační dynamiku ve sledované oblasti: „Vedle Turků Tataři počtem se ztrácejí (jedině v okruhu varnenském jich je trochu více) a rovněž varnenští Gagauzové, křesťanští potomkové starých turkotatarských invazí. Řekové, jak je přirozeno, sedí četněji pouze na pobřeží Černého moře, hlavně v okolí Burgasu a vedle toho ve vnitrozemí ještě u Plovdiva (čítají zde bez tzv. Karakačanů) hlavně v okol. stanimacké (sama Stanimaka ke většinou řecká) na západ od Kozylagače, v Kavakli a v okolních osadách. U pobřeží je nejsevernější osadou Nyvoselo u Varny; dále jsou ještě řecká města Mesembria, Anchialo, Sozopol, Burgas jen z části (1910: 145).

V severovýchodním koutu Bulharska žijí mimo jiné Gagauzové, kteří mají turkický původ a vyznávají grekoortodoxní křesťanský ritus. Jinak Lubor Niederle (1909: 157) rozeznává dvojce Gagauzy: jednak Chasal-Gagauzy, kteří jsou křesťané a mluví turecky; jednak přímořské Gagauzy, kteří mluví a cítí bulharsky. Ti prvně jmenovaní jsou údajně praví Gagauzové. To bude potřeba zjistit terénním sociálně-antropologickým a geografickým výzkumem v Dobrudži, například v lokalitách Balčik, Kavarna a Šabla, jakož i ve Varně a jejím okolí (třebas Provadija).

Karakačani se vyskytují v horských oblastech středního Bulharska (Stara planina, Sredna gora). Karakačani jsou blízcí Arumunům, s nimiž jsou někdy etnogeneticky spojováni. Původ tohoto etnika, které hovoří řecky, je nejasný.

Další polonomádská pastevecká populace, žijící na jihozápadě Bulharska, má etnonym Arumuni (Cincaři). Dnes jsou Arumuni usazeni i v Blagoevgradu a silně podléhají asimilaci.

Jinak Bulhaři jsou vnitřně diferencováni nejen po stránce dialektu, nýbrž i na etnografické skupiny či podle lokálních názvů pro menší skupiny. Tak například známí Šopové nebo Marvaci, lidé mezi řekou Struma, pohořím Rodopy, městečka Melnik a dnes řeckého města Siderokastron.

Staroobřadníci v Bulharsku

Připomeňme bulharské staroobřadníky, kteří projevili značnou schopnost adaptace a integrace do moderního světa. Navzdory malé početnosti osídlení a roztroušenosti po celém světě (včetně Spojených států amerických a Kanady) si uchovávají identitu. Dodržování náboženských a rituálních zásad jim nebrání, aby v některých zemích výrazně prosperovali ekonomicky a patřili mezi intelektuální vrstvy společnosti. Právě pro jejich možnost a schopnosti především ve Spojených státech amerických se poukazovalo na staroobřadníky jako jeden z modelů uplatňování demokracie při zachování kulturní a náboženské odlišnosti.

Neplatí to zcela obecně, ale do jisté míry připomíná staroobřadnická diaspora i její schopnosti adaptace a ekonomické a kulturní prosperity komunity židovské. Nejspíše terénní sociálně-antropologický a religionistický výzkum by přinesl podklad pro podrobnější analýzu náboženských východisek a praktického vyústění v organizaci životního stylu zaměřeného na ekonomický prospěch, kulturní vyspělost a demokracii. Dokonce se dává do souvislosti pracovní etika staroobřadníků s etikou protestantskou tak, jak ji rozpracoval především klasik německé sociologie Max Weber.

Staroobřadníci udržují dodnes značné množství archaických prvků života. Územní rozptýlení a izolace skupin uvnitř cizorodých kultur vedla k odlišné míře dochování některých elementů tradiční kultury. Některé komunity se v současnosti vydělují z okolního světa pomocí složitého systému obřadních praktik. Uchovávání tradičních prvků má rovněž funkci reprezentace etnické odlišnosti. Staroobřadníci navazují na starší tradici, která se odvolává k apoštolské tradici a ranému křesťanství; vykazuje podobnosti s judaismem. Ostatně podobnost s judaismem byla patrná u raného křesťanství, podobné jsou rituály purifikace, existuje téměř totožný systém dělení potravin na čisté a nečisté.

Většina bulharských staroobřadníků – tzv. Někrasovců – sídlí na severovýchodě země v Tatarici u Silistri a u Varny. V současné době jejich menšina čítá asi 1000 osob. Věnují se výhradně rybolovu, který chápou jako součást sakrálního archetypu. Na rozdíl od některých dalších skupin nepatří mezi bohatší nebo bohatnoucí vrstvy obyvatelstva. Uvnitř vlastního společenství panuje velká solidarita týkající se peněz, času i osobní účasti. Pro uvedenou skupinu platí rovněž konfesionální či religiózní endogamie.

Závěr

V Bulharsku lze ještě studovat etnické skupiny jako příklad tradičních komunit v současném, globalizovaném světě. V některých příkladech jde o etno-religiózní skupiny: například o bulharské muslimy (Pomáky), muslimské šiity (Aliani), bulharské katolíky (Pavlikáni). Jsou to konzervativní skupiny, které svou identitu a zároveň odlišnost opírají o náboženství. Nevím, do jaké míry můžeme zavést v případě etnické diferenciaci a identity Balkánu a Bulharska pojem bricolage čili kutilství. Většina těchto malých skupin je roztroušena mimo jiné i v periferních nebo v pohraničních oblastech. Politická organizace (především stát) v nich nesehrává podstatnou roli. Uvedené skupiny ani neprosazují autonomii, ani k ní nesměřují.

Sociálně-antropologický a geografický výzkum může efektivně probíhat také s využitím tzv. kulturních konzultantů (viz například Kottak 2000: 55), kteří poskytují

znalosti o zkoumaném terénu a seznamují s etnickou situací, jakož i s detaily komunitního stylu života a kultury. Většinou kulturním konzultantem je vybraný člověk ze sledované lokality, spolku, kulturní nebo politické organizace. Do úvahy přicházejí i vědecktí pracovníci pocházející z místní populace. Tak například sociální antropolog Chris Hann (2000) sledoval zavádění své vědy v Krakově a využil tamních badatelů pro zprostředkování poznatků o Haliči, kde pak prováděl terénní výzkum.

Pro studium malých etnických skupin a urbánní antropologii a geografii v Bulharsku je velmi efektivní pomoc pedagoga Georgi Burdarova z katedry sociálně-ekonomické geografie Sofijské univerzity Klimenta Ochridského. Navíc tento sociální a politický geograf pochází z rodiny, která byla vysídlena z dnešního Řecka. Praděd Vangel Tankov Burdarov, který se narodil kolem roku 1885, ve vesnici Rajkovče (dnes na území Řecka). Když se oženil, otevřel si obchod s látkami ve městě Demirhissar (makedonsky Valovista a dnes řecky Siderokastron) vzdáleném pětadvacet kilometrů od dnešní hranice s Bulharskem. Po první světové válce se musel vystěhovat z Egejské Makedonie do Bulharska. Další detaily zde již nebudu uvádět. Osud bulharské rodiny Burdarovi není ojedinělý, týká se mnoha dalších vysídlenců kvůli Niojské dohodě, kdy se stanovily hranice bez ohledu na skutečnou etnickou situaci. Zde by mohla začít další speciální kapitola k etnické problematice Bulharska.

Jinak sociální a kulturní antropologie původně výzkum evropských společností přenechávala národopiscům, sociologům a demografům. Sama se soustředila na společnosti mimoevropské. Teprve rozvoj antropologické teorie a metodologická diskuse, jakož i nutnost lépe poznat vlastní společnosti a společnosti sousední v rámci evropského integračního procesu, vedly k rychlému rozvoji antropologie Evropy. Tak antropologové studují vlastní společnost a vlastní kontinent, znovu objevují Evropu nejen postkomunistickou (Haldis Haukanes 2004: o českém venkově), ale také širší areály – například Středomoří (viz například John Davis 1977), jakož i další kouty a zákoutí Evropě.

V Evropě podnikali a podnikají výzkumy rovněž američtí a britští antropologové. Připomínám tu například dnes již klasickou práci Conrada Arensberga o venkovanech, především v oblasti hrabství Clare v západním Irsku. Právě americký antropolog Arensberg (1965) je od 30. let 20. století průkopníkem komunitních studií, nebo jinak řečeno studia komplexních společností agrárního typu.

Dále lze jmenovat monografii o bulharské vesnici Dragalevcy pod Vitošou, která dnes tvoří součást aglomerace Sofie. Podrobný výzkum zde s přestávkami od roku 1929 konal Američan Irwin T. Sanders (1949). Klasickou prací se pomalu stává také Pospíšilův (1995) Obernberg v Tyrolsku.

Lze vyslovit naději, že některé výzkumy lokálních společenství v Čechách se zařadí po bok dnes již klasických evropských komunitních studií. Do povědomí mezinárodní odborné veřejnosti vstoupil především výzkum v Dolní Rovni, nedaleko města Pardubice (viz Skalník 2004).

Co říci na závěr? Zbývá jen maličkost: získat finanční podporu nějaké nadace, která má zájem o studium stylu života na Balkáně vůbec a v Bulharsku zvláště. Obecně vzato, tato část Evropy postupně získává na atraktivitě nejen pro ekonomické investice, ale i pro poznávací aktivity vědecko-pedagogických institucí.

BIBLIOGRAFIE:

- Anastasova, Ekaterina (1998). *Staroobredcité v Balgaria. Mit – istoria – identičnost*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.
- Anderson, Benedict (1983). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londres: New Left Books.
- Arensberg, Conrad M. – Kimball, Solon T. (1965). *Culture and Community*. New York: Harcourt, Brace and World, Inc.
- Barth, Fredrik (ed.) (1969). *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Bergen/Londres: Allen and Unwin.
- Civ'jan, Tatiana V. (1990). *Lingvističeskije osnovy balkanskoj modeli mira*. Moskva: Nauka.
- Davis, John (1977). *People of the Mediterranean. An Essay in Comparative Anthropology*. London: Routledge.
- Gellner, Ernest (1983). *Nations and Nationalism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Georgieva, Ivanichka (ed.) (1991). *Balgarskite Aliani. Sbornik etnografski materiali*. Sofia: Josautor.
- Gossiaux, Jean Francois (2002). *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*. Paris: Presses universitaires de France. (Bulgarian translation –Sofia 2004.)
- Hahn, Chris (2000). *Discovering Social Anthropology in Galicia*. (Supplememntary Materials to Chris Hahn: Teach Yourself Social Anthropology, London 2000.)
- Jenkins, Richard (1997). *Rethinking of Ethnicity. Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Kottak, Conrad Philip (2000). *Anthropology. The Exploration of Human Diversity*. Boston: McGraw Hill.
- Niederle, Lubor (1910). *Slovanský svět. Zeměpisný a statistický obraz současného světa*. Praha: Jan Laichter.
- Pospisil, Leopold (1995). *Obernberg. A Quantitative Analysis of a Tirolean Peasant Economy*. New Haven CT: The Connecticut Academy of Art and Sciences.
- Sanders, Irwin (1949). *Balkan Village*. Lexington: The University of Kentucky.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nation*. Oxford: Blackwell Publishers 1998.
- Šatava, Leoš (1994). *Národnostní menšiny v Evropě*. Praha: Ivo Železný.
- Todorova, Maria (1997). *Imagining the Balkans*. New York/Oxford: Oxford University Press.

SOUČASNÝ STAV BULHARSKÉ MINORITY V ČR

Jaroslav Otčenášek
Etnologický ústav AV ČR

Resume: This paper represent a short synopsis of the migratory process of Bulgarians from Bulgaria to the Czech republic in 20th century (first of all after 1990). Traditional bulgarian minority lives in the Czech republic from the end of 19th century, in 1946-57 was comming around of 7 000 Bulgarians. After 1989 (the end of communism in East Europe) was started “economic” or “new migration” from Bulgaria. Institutuh of ethnology researchs mainly this new migratory processes, aculturation and asimilation of Bulgarians in the Czech republic.

Key words: Bulgarians, Czech republic, migration, aculturation, minority

Резюме: Статията донася кратък преглед о миграционети процеси на българите от България в Чешката република в 20 в. (преди всичко след г. 1990). Традиционото българско малцинство живее в Чешката република от край на 19 в., в г. 1946–57 се е преселило тук около 7 000 българи. След 1989 г. (край на комунизъм в источната Европа) е започнала “економска” или саито “новатата миграция” от България. Институт за етнология изследва преди всичко новият миграционни процес, акултурацията и асимилацията на българите в Чешката република.

Ключови думи: българи, Чешката република, миграция, акултурация, малцинство

Příslušníci bulharské etnické skupiny se ve statistikách složení obyvatelstva žijícím na území dnešní ČR začali objevovat relativně nedávno. Meziválečná emigrace (1918–1938) nebyla početně příliš silná. Podle sčítání lidu z 15. 2. 1921 žilo na území Republiky československé 54 Bulharů. Přicházeli k nám pracovat převážně muži a prosluli hlavně jako výrobci a prodavači sladkostí a zmrzliny, dovozci a prodejci ovoce a zeleniny apod. Své živnosti provozovali spíše ve větších městech (Praha, Brno, Ostrava apod.). Další skupinou Bulharů, kteří k nám migrovali, byli studenti vysokých škol. Vztahy mezi Bulharskem a českými zeměmi

byly, obzvláště na kulturním poli, velmi intenzivní již od 19. století, a tak po vzniku samostatné ČSR k nám přicházelo studovat mnoho mladých Bulharů. Část z nich se tu oženila a usadila. Období 2. světové války znamenalo nepříjemné přerušení jinak dobrých česko-bulharských vztahů. Po obsazení Bulharska Rudou armádou a následné socializaci země utekla část Bulharů (většinou s vyšším vzděláním) do ČSR, tehdy ještě nesocialistické země. Někteří z nich pokračovali po roce 1948 dále na západ, ale většina se tu usadila. V průběhu let 1946–48 byl dále realizován program čs. vlády na základě dohody s vládou Bulharska o přivvání několika tisíc pracovních sil z Bulharska na pomoc čs. zemědělství v pohraničních oblastech bývalých tzv. *Sudet*. Tito lidé přicházeli s celými rodinami a usazovali se především v jižních a severních Čechách, méně pak v dalších částech republiky. Po ukončení vládního programu s pasteveckými a speciálními zemědělskými družstvy, kde tito imigranti pracovali, nastal jejich přesun do průmyslové výroby, hlavně ve větších městech. Po roce 1948 řízená migrace Bulharů do ČSR ustala, výjimkou byl příchod bulharských dělníků v 50. letech 20. stol. na pomoc československému stavebnictví (celkem asi 4 000 osob do roku 1957). Během celého období socialismu (1948–89) pak probíhaly migrace hlavně na individuální úrovni, nežízené a nepřilíš početné (sňatky, stěhování za příbuznými apod.), a to obousměrně.

Posun nastal až po roce 1989, kdy padla omezení pohybu pro občany ČSR i Bulhary a nastává období tzv. *ekonomické* či *nové migrace* Bulharů k nám. Hospodářské potíže Bulharska z 80. let 20. stol. totiž přerostly téměř v ekonomický kolaps v polovině let 90., citelně klesla životní úroveň, drasticky vzrostla nezaměstnanost apod. Tyto důvody motivovaly především mladé lidi k opouštění vlasti ze zmíněných ekonomických příčin. Cílem migrantů byla hlavně západní Evropa (Německo, Nizozemí, Velká Británie aj.) a jejich cesty procházely mnohokrát přes ČR, odkud Bulhaři nelegálně přecházeli “zelenou hranici” do Německa a Rakouska. Mnoho migrantů bylo z Německa vráceno, nebo zadrženo ještě na české straně. Z nich pak velká část požádala o azyl, nebo se pokoušela o opakovaný průnik na západ. Další skupina bulharských migrantů si ČR zvolila za konečný či dlouhodobý cíl a přestěhovala se k nám.

Imigranty z Bulharska lze podle etnických měřítek rozdělit na Bulhary a etnické Turky, rozlišovat další menší odstíny nemá u migrantů do ČR větší smysl. Mezi ekonomickými emigranty v ČR však tvoří etniční Turci jen zanedbatelné procento. Bulharští Turci míří většinou do Německa, kde je turecké zázemí velmi široké (cca 2,5 mil. osob). Výsledky sčítání lidu v roce 1991, kdy u nás žilo 2 232 Bulharů, vcelku dobře postihují stav bulharské národnostní menšiny v ČR v její tradiční a ustálené podobě (přichází před 2. světovou válkou a pováleční migranti – tj. do roku 1990). Drtivá většina ekonomických migrantů však začala přicházet do ČR až od let 1993–94, takže toto sčítání je nemohlo zachytit. Výsledky zatím posledního sčítání lidu z roku 2001 nám říkají, že v ČR žije 4 363 Bulharů. Nárůst počtu Bulharů, kteří se oficiálně přihlásili ke své národnosti, byl tedy 2 131 jedinců. Nutno ovšem brát v potaz existenci řady dalších Bulharů, kteří ve sčítacích arších kolonku národnost nevyplnili a dále žije v ČR řada Bulharů nelegálně a sčítání lidu se tedy

neúčastnila. Jinými slovy, množství Bulharů se za posledních 10 let (1991–2001) v podstatě zdvojnásobilo.

Nově příchozí ekonomičtí migranti jsou spíše mladšího a středního věku. Převažují muži nad ženami. Ženy totiž obvykle tvoří až druhou fázi migrace rodiny. Manžel odchází do ciziny a buduje si ekonomickou i sociální pozici, teprve poté přichází žena s dětmi a event. dalšími členy rodiny (sestry, rodiče apod.). Jiná je situace u studentů, kteří se rozhodli u nás po studiu zůstat. Zde si naopak i ženy budují svou pozici samy a až poté přicházejí členové jejich rodin. Tato varianta je ale méně častá. Prostředí, ze kterého většina nových imigrantů pochází je městské, na rozdíl od předchozích migrantů (do roku 1990), kteří pocházeli často z venkova.

Interetnické vztahy v Bulharsku nebyly nikdy tak napjaté jako např. v sousedním Srbsku. Bulharská rurální společnost po osamostatnění Bulharska zažila jen málokdy masové zabíjení a vyhánění Turků a příslušníků jiných etnik (Řeků, Rumunů aj.). Také období 2. světové války neproběhlo v Bulharsku ve znamení takových etnických čistek jako v Jugoslávii. Na vnímání jiných etnik zanechal negativní stopu především Živkovův režim v 80. letech 20. stol., který vyvolával až neopodstatněnou turkofóbiu. V českém prostředí se Bulhaři chovají velmi tolerantně a jsou etnicky snášenliví.

Bulhaři migrující po roce 1990 se u nás usazují v drtivé většině jen ve velkých či středních městech, což souvisí s jejich podnikatelskými aktivitami. Nejčastěji pak bydlí v Praze (Praha 4, Praha 8 aj.), Brně, Ostravě, Karlových Varech, Kladně, Ústí nad Labem, Děčíně a Havířově. Častokrát lokality, kde Bulhaři žijí již delší dobu, tj. usadili se tam již před rokem 1990, nově příchozí bulharscí migranti členěně vyhledávají. Jedním z hlavních důvodů je lepší startovací prostředí, možnost využití zkušeností a praxe u nás žijících Bulharů, kteří se v naší legislativě zorientovali. Tito jedinci pak mohou vypomoci i finančně do začátku, nebo mohou poskytnou na kratší dobu i ubytování apod.

Část z příslušníků bulharské národnosti, kteří k nám přišli před rokem 1990 si dříve či později zařídila občanství české (resp. československé). Ovšem nezanedbatelný počet z migrantů si ponechal původní bulharské občanství. Někteří Bulhaři uvádějí, že se stále cítí Bulhary, a proto je správné ponechat si bulharskou státní příslušnost. Jiní uvádějí, že jezdí do Bulharska a s bulharským pasem tam nemají problémy apod. Potomci těchto Bulharů z nsmíšených i ze smíšených česko-bulharských rodin, mají v převážné většině občanství české. Příslušníci nové ekonomické migrace po roce 1990 ještě většinou mají občanství bulharské, ale mnoho z nich perspektivně hodlá přijmout občanství ČR, samozřejmě pokud splní zákonné podmínky, anebo se nerozhodnou jít za prací dále na západ.

Mezi základní obživné aktivity Bulharů, kteří žijí na území dnešní ČR již delší dobu (tj. i před rokem 1990), patří profese dělnické. Úzce to souvisí se vzděláním, které nabyli ještě v Bulharsku, nebo již u nás. Většina z nich má dokončené základní vzdělání, a větší část pak ještě nějakou formu vzdělání středního – střední odborná učiliště, střední školy průmyslové, méně již gymnázia. Vysokoškoláků je mezi nimi malý počet. Nejčastěji jsou to ti, kteří k nám přišli studovat VŠ, a pak se tu usadili. Kromě dělníků je mezi imigranti i menší počet zemědělců (ač zpočátku příchozí z let

1946–48 byli určeni na zemědělské a lesnické práce). Práce tohoto typu se jevily jako neatraktivní, především finančně, a proto většina Bulharů odcházela ze zemědělství do průmyslu. Někteří z této skupiny bulharských imigrantů se hned koncem 80. let 20. stol., kdy bylo ještě za socialismu povoleno soukromé podnikání (byť v omezené míře), zaměřili na tuto oblast. Většina příslušníků ekonomické imigrace po roce 1990 se věnuje soukromému podnikání, především v oblastech: dovoz a vývoz zboží, podnikání v autodopravě, v cestovním ruchu a v gastronomii. Jiní vlastní obchody, kde prodávají nejčastěji zboží z části importované z Bulharska. Při dovozu a distribuci tohoto zboží byla nutná poměrně častá korupce našich celních orgánů, ale s postupem času se tato situace zlepšuje. Část z Bulharů usazených u nás již dříve vynikla také v kultuře. Jiní bulharští imigranti provozují činnost pololegální či zcela nelegální, “*proslulé*” jsou např. vymahačské firmy, další skupiny se věnují organizování převádění nelegálních migrantů přes “zelenou hranici” do Německa, pašování prostitutek a obchodování s nimi (prostitutky pocházejí především z Bulharska, Rumunska, Moldavska a Ukrajiny), jiní se zabývají pašováním drog po tzv. *balkánské cestě*, ze střední Asie přes Turecko, Bulharsko a ČR dál na západ, a další nekalé aktivity. Ovšem získat nějaká konkrétnější data, která by se týkala těchto procesů je krajně obtížné.

V Praze stále funguje bulharské kulturní středisko, takže Bulhaři žijící u nás i studenti bulharistiky a zájemci o Bulharsko vůbec mají mnoho příležitostí, jak poznat Bulharsko lépe. Další platformou, na které se mohou příslušníci bulharského etnika i zájemci setkávat a kulturně se vyžít, jsou bulharské kluby a sdružení, kterých v rámci ČR působí celá řada. Další akce a oslavy obdobného charakteru pořádá též velvyslanectví Bulharska v Praze. Většina ostatních styků mezi Bulhary je spíše charakteru osobního, bez většího kulturního obsahu. Celkově lze ale říci, že kontakty mezi Bulhary žijícími u nás delší dobu (přistěhovalí před rokem 1989) a novou bulharskou migrací (od roku 1990) nejsou příliš intenzivní, a to ani na kulturní úrovni.

Jak jsme již předeslali, lze tedy bulharské migranty označit za etnicky tolerantní. Etnické stereotypy mezi Bulhary a Čechy existují spíše jen z české strany. Bulhaři obvykle charakterizují Čechy jako pracovité a velmi vzdělané lidi. Češi ovšem mají tendenci nahlížet na Bulhary poněkud *s vrchu*, pletou si je často s Rusy či jinými východoevropany (často úmyslně), což Bulhary irituje. Češi také Bulhary považují za vesměs chudé a Bulharsko za stát plný bídy a neustále to Bulharům připomínají. Ale v posledních třech letech velmi intenzivně narůstá počet Čechů, kteří míří do Bulharska trávit svou dovolenou, takže lze očekávat, že se tento pohled rychle změní. Někdy se u nás Bulhaři setkávají z české strany i s ostřejšími výroky ve stylu – *bulharský přivandrovalec* apod. Jindy Češi srovnávají Bulhary s Romy, většinou jsou si vědomi, že dotyční nejsou romského původu, ale cílem je dotyčného urazit či verbálně ponížit. Vůči jiným etnikům žijícím u nás nemají Bulhaři vesměs vyprofilovaný postoj. Vztahy mezi Bulhary samotnými jsou poměrně vřelé, což vyplývá z bulharských tradic. Jediný rozdíl je mezi příslušníky staré a nové migrace, protože nově příchozí jedinci se o usazené české Bulhary zajímají spíše utilitárně.

Bulharská emigrace z období před rokem 1990 v dnešní ČR netvoří nějakou kompaktní uzavřenou skupinu a její integrace do české společnosti je pokročilá. Výjimku tvoří u Bulharům bilingvnost, někteří stále hovoří česky s přízvukem, nad čímž se někdy Češi pozastavují. U dětí narozených u nás, ať už z čistě bulharských nebo smíšených rodin, tento problém samozřejmě odpadá. Kromě jazyka patří mezi základní prvky etnické sebereflexe tradiční strava. Bulhaři si na svou kuchyni potrpí a v převážně většině případů k české kuchyni nepřilnuli a příliš si ji neoblíbili. I ve smíšených česko-bulharských rodinách většinou převládá strava bulharská. Vztahy a styky Bulharů s majoritním etnikem-Čechy jsou zcela normální intenzity. Výhodou pro Bulhary je i jazyková přibuznost, neboť bulharština patří k jižní skupině slovanských jazyků, a proto se učí česky poměrně rychle, zvláště mladší lidé a děti.

Stupeň akulturace Bulharů je možná nejpokročilejší ze všech balkánských etnik žijících v ČR (týká se Bulharů žijících tu delší dobu) a i u nově příchozích je tento proces poměrně rychlý, což patrně souvisí s nízkým stupněm endogamie příslušníků tohoto etnika u nás. Bulhaři se sami snaží co možná nejrychleji splynout s českou společností a především na sebe neupozorňovat, bulharských specifik si zachovávají jen velmi málo (jazyk a stravu). Přístup k akulturaci a integraci je tedy spíše aktivní a proces pak poměrně rychlý. Hovořit o asimilaci ještě ve většině případů nejde, snad jen u potomků ze smíšených rodin.

V souvislosti s očekávaným brzkým vstupem Bulharska a Rumunska do Evropské unie lze odůvodněně očekávat zintenzivnění migrace Bulharů do ČR. Tento proces lze vnímat pozitivně. Do ČR v poslední době míří především lidé se středním a vyšším vzděláním, kteří budou pro náš stát určitě přínosem. Navíc mají Bulhaři zájem na rychlém a bezkonfliktním splynutí s majoritní společností a její kulturou. Také s bulharským přispěním se Praha stává v posledním období skutečným centrem slovanského světa.

VOJVODOVO – KRAJANSKÁ KOMUNITA ANEBO CIVITAS DEI?

Marek Jakoubek & Lenka Budilová

Úvod

V naší stati se budeme věnovat obci Vojvodovo založené roku 1900 v severozápadním Bulharsku potomky osob, které někdy na sklonku 18. století opustily české teritorium a na území Bulharska přesídlily z obce Svatá Helena z (dnes rumunské části) Banátu. Dějiny Vojvodova a jeho obyvatel jsou dnes díky výzkumnému a publikačnímu úsilí jak bulharských, tak i českých badatelů, mezi nimiž bezesporu největší zásluhu patří Vladimíru Penčevovi, již poměrně dobře známy. V této oblasti tedy odkazujeme na již publikované studie¹ a v přítomné stati se danou perspektivou zabývat nebudeme. Smyslem textu bude pokus o analýzu obce Vojvodovo optikou, řekněme, sociologickou, kdy budeme usilovat o určení celkového charakteru této obce coby strukturované sociální formace a na základě odpovídajícího rozboru budeme usilovat o její obecnou klasifikaci. Vycházet přitom budeme z předpokladu, že každá sociální formace je určena základním principem organizace, který determinuje povahu v ní probíhajících sociálních interakcí a reguluje většinu aspektů pospolitého života.

Z časových a prostorových důvodů přitom budeme muset vynechat argumentační aparát opírající se o výklad historie dotyčné skupiny, jakož i kritiku některých starších výkladových schémat a omezíme se pouze na prezentaci výsledků provedeného zkoumání, tedy na vykázaní skutečnosti, tímto privilegovaným organizačním principem bylo v případě Vojvodova *náboženství*, resp. *specifický typ religiozity*.

* * *

Z pramenů i provedených výzkumů vyplývá, že čeští a slovenští obyvatelé Vojvodova (vyznavači obou evangelických denominací, jakož i několik rodin „nazarenů“) si rozuměli a byli zvenčí chápáni jako *jednotné oddělené společenství vymezené specifickou religiozitou*, které z tohoto důvodu V. Penčev označuje jako společenství „etnokonfesní“ (Penčev 1996: 66), které zároveň tvořilo *jednu* endogamní komunitu (smíšené sňatky se takřka nevyskytovaly /k tomuto tématu viz

níže/). Můžeme tedy usuzovat, že členové daného společenství byli nositeli *jednotné kolektivní identity*, která byla dána příslušností k nekatolickému vyznání a potažmo členstvím v jí odpovídající endogamní formaci.

Toto společenství se vymezovalo vůči okolnímu obyvatelstvu vypjatou religiozitou,ⁱⁱ v jejímž centru nalézáme koncept „exkluzivity spásy“ členů dané skupiny. Vojvodovská komunita se považovala – na rozdíl od ostatních – za jediné „pravé věřící“ (princip kolektivního vydělení na základě výhradního nároku na spásu přitom uplatňovali již jejich předkové na Sv. Heleně a pravděpodobně i na území Čech). Připomeňme si zároveň, že se jedná o potomky skupiny, která již na Sv. Heleně s odvoláním na Písmo tvrdila „spravedliví nemohou mít společenství s nespravedlivými,“ pročež „byli nuceni od ostatních se oddělit.“ (Auerhan 1921:75)

Již zmíněný Vladimír Penčev v této souvislosti uvádí, že *náboženství* bylo „v existenci vojvodovské etnodiaspory etnikum diferencujícím a etnikum zachovávajícím faktorem“ (Penčev 1988: 484-485). Této skutečnosti si přitom všímají i doboví autoři, dokládající, že „Vojvodovo žilo a žije bohatým životem náboženským“, který „býval tak mocný, že vše ostatní se jevilo jen nutnými zjevy průvodními“ (Findeis 1929: 223), o čemž svědčí *inter alia* i tvrdá bohoslužebná praxe vojvodovské komunity, která takřka hraničila s náboženským terorem ze strany církevních hodnostářů, neboť „nedělní bohoslužby, ... které trvaly skoro celý den,...byly povinné. Vedlo se v patrnosti, kdo chybí, a chyběl-li někdo bez vážných důvodů, byl potrestán, nepolepšitelní byli dokonce vyloučení“ (Necov: 11)ⁱⁱⁱ

Náboženství jako ústřední organizační princip vojvodovského společenství

Fustel de Coulanges ve své slavné *Antické obci* praví: „Je třeba zkoumat, v co staří věřili, abychom pochopili jejich instituce.“ (Coulanges: 9) Tato instrukce je na místě i při snaze pochopit vnitřní uspořádání vojvodovského obecního společenství. Uvedli jsme již, že zdejší společenství se vyznačovalo specifickým typem religiozity sektářského typu. Následující rozbor jednotlivých institucionálních sfér vojvodovské lokální komunity (morálky, ekonomiky, práva, politiky, folklóru, přibuzenství, vzdělávání a sítě vzájemné solidární svépomoci) je pokusem ukázat, že *náboženství* zde tvoří *privilegovanou institucionální sféru* prostupující a determinující ostatní institucionální řády a že je tudíž dominantním faktorem určujícím charakter dané sociální formace i typ *kolektivní identity* členů vojvodovské komunity.

Je nepochybné, že to byla právě religiozita, která v dané komunitě určovala *morálku*. Právě tak, kdy Josef Vařeka píše o životě vojvodovských Čechů, charakterizuje je jako „poznamenaný [...] extrémně přísnou morálkou“ (Vařeka 1990: 82). Obdobně pak dobový autor J. Findeis vypovídá o výrazném důrazu na střídmost až askezi a uvádí, že: „k dřívějšímu zřeknutí se tance, divadel a zábav světských“ přidali Vojvodovčané ještě „zřeknutí se kouření a pití“ (Findeis 1929: 223). V daném kontextu je samozřejmé že ke krádežím téměř nedochází (“můžeš nechat své nářadí na poli, jít si odpočinout; to nářadí je na svém místě, takhle to bylo

vždycky, pokud tady byli oni [tj. – Češi; pozn. aut.]^{iv}), a není též zaznamenána jediná vražda.

Asketická morálka pak vedla k občasným střetům mezi členy náboženské komunity a ostatními vojvodovskými obyvateli. N. P. Necov k tomu ve své *Historii Vojvodova* uvádí příznačný příběh: „Večer, když byla zábava v plném proudu ... přišli evangelický pastor Harman a také Antonín Hruža – člen církevního výboru. První přikázal, aby se zábava ukončila, protože se tím poskvňuje církev. Po krátké rozpravě jeden stařec – Bulhar, řekl: ‘Chlapci, co koukáte, cožpak jsme otroci tohoto zbožníka? Držte ho!’“ (Necov: 30)

Stejně směřodatné je náboženství i pro *ekonomiku*. V daném ohledu je instruktivní poukázat na skutečnost, že čím méně se Vojvodovští starali o institucionalizaci a formální zastřešení své víry, tím více dbali na v pravdě náboženský život. Nedílnou součástí této životní orientace byl přitom důraz na práci: „šest dní pracuj, sedmý odpočivej – to byl zákon“^v. Tento rys byl přitom velice nápadný okolnímu bulharskému obyvatelstvu, které Vojvodovské označovali jako „*trudoljubiteli*“^{vi}. Ano, práce a odříkání byly pro Vojvodovské ve weberovském smyslu „světskou askezí“, resp. cestou ke spáse, kdy výsledky práce jsou známkou Boží oblíbenosti a vyvolení a práce sama je prostředkem vlastní spásy. Vzhledem k této skutečnosti je přirozené, že obec hospodářsky prosperuje^{vii}, a že bulharské úřady dávají vojvodovské v této oblasti „za vzor vůkolnímu občanstvu“ (Auerhan 1921: 94). Ano, o Vojvodovu se v této době hovoří jako o „vzorové obci“ (*selo za obrazec*). Příznačný je rovněž výrok někdejšího ministra bulharské vlády, „který řekl, že by byl moc šťastný, kdyby Bulharsko mělo alespoň deset takových vesnic jako je Vojvodovo“ (Peňčev 1996:). Nutno ovšem dodat, že svou roli v ekonomickém rozvoji komunity sehrály i efektivnější zemědělské, stravovací či chovatelské strategie^{viii}, které si vojvodovští přinesli s sebou a které se ukázaly jako adaptačně výhodné. Domníváme se však, že důvodem jejich nadmíru efektivního využití bylo právě specifické pojetí práce, což lze doložit i výroky vojvodovského učitele Jana Findeise, který uvádí, že „každý získaný peněz se vkládal zpět do hospodářství“, či „...přímou se závodí v majetkovém zabezpečení,“ (Findeis 1928/9: 95) a nebo „...za deset let naši krajané své sousedy hospodářsky nejen dostihli, nýbrž i předstihli...“ (tamtéž: 96).

Podobně svrchované je náboženství i nad *právem* resp. nad komunitní *politikou*. V jistém smyslu bychom mohli o Vojvodovu hovořit jako o *místním samosprávném společenství*. Správa obce byla sice formálně zajišťována *kmetstvem* (obecní radou), fakticky ji však vykonával *kostelní výbor*, který přebíral většinu funkcí, takže státních orgánů se využívalo jen výjimečně. Jak píše bývalý starosta Vojvodova Neco P. Necov: „Církevní hodnostáři byli takzvanými soudci. Měli takovou moc, že mohli vyřizovat rozvody, oddávali manžele, soudili krádeže a jiné přestupky, provinilci byli nuceni podřizovat se rozhodnutí tohoto místního soudu a podrobovali se. Díky těmto místním soudcům tak vojvodovští vůbec nejezdili do Orjachova nebo jinam dožadovat se svých práv soudní cestou. Leda, že by se někdo - nikoli svou vinou a nebo kvůli nějaké formalitě, která se musí řešit právě tam - před takovým soudem

ocitl“ (Necov: 11). Stejně tak je kostelní výbor zároveň i politickou reprezentací vojvodovské náboženské obce vůči bulharským státním orgánům.

Další institucionální sférou, která je podřízena náboženství, je *folklór*, který je ve Vojvodovu přítomen spíše v deficientním modu, neboť – jak dokládá Vladimír Penčev - „religiózní obradnost do velké míry folklór vymýtila“ (Penčev 1988: 485), spíše však můžeme říci, že vůbec neumožnila jeho tradování. Společenský život Vojvodova byl totiž postižen „zákazem veselíc a zábav (dokonce i rodinné a výroční svátky jsou slaveny v tichosti, bez písní a tanců) a zákazem zpěvu folklorních písní... To všechno bylo považováno za smrtelný hřích, za protivení se „vůli Boží““ (Necov: 30).

Co se sféry *příbuzenství* týká, byl striktně dodržován princip *náboženské endogamie*, v jehož podloží opět nalézáme koncept exkluzivní spásy, podle kterého „spravedliví nemohou mít společenství s nespravedlivými“. Pochopitelně docházelo k uzavírání příbuzenských sňatků, což však, jak uvádí Necov, Vojvodovčané opět legitimovali z pozic víry, a sice odkazem na „knihu Starého zákona, která dovoluje manželství mezi příbuznými“ (Necov: 16). K danému tématu pak Necov dodává: „mladí se brali i když byli velmi blízcí příbuzní...[sňatky uzavíraly] děti dvou bratřů nebo děti bratra a sestry a nebo si dva bratři vzali za manželky dvě sestry apod. [...] málokdy uzavírali manželství s někým jiným“ (tamtéž: 16). N. P. Necov ovšem náboženskou endogamii zdůvodňuje ekonomicky – nedocházelo tak ke štěpení majetku -, což nepopíráme, avšak dodáváme, že z hlediska *aktérů* se jednalo především o důvody náboženské.

Vedle preferovaných sňatků uvnitř lokální náboženské komunity nalézáme rovněž několik případů manželských svazků s nekatolíky, kteří se hlásili k evangelické církvi augšpurského vyznání ze slovenských vsí na Plevensku, což primárně náboženství nad příbuzenským systémem zřetelně dokládá, neboť právě tento příklad ukazuje, že vojvodovští byli ochotni vstoupit do manželství se *souvěrcem*, třebaže odlišného etnického původu a navíc v situaci, kdy tím došlo k přesahu vně lokálního společenství; (vzhledem možné argumentaci stran *národnostně* se vyznačujícího chápání vojvodovské komunity je též velice významná skutečnost, že vojvodovští odmítali vstup do matrimonia na základě shodné etnicity – není zaznamenán jediný sňatek mezi členem tohoto společenství a jiným „krajanem“, přičemž v nedaleké obci Dolna Mitropolja se nacházela několikasetčlená česká komunita pracovníků tamního cukrovaru (Nemluvě zde o počtem též velice výrazné české komunitě v Sofii, kde mnoho dívek z Vojvodova sloužilo v domácnostech, takže i kontakt s členy této komunity byl nasnadě).

Obecně je tedy možné říci, že „*rodinný a společenský život* byl silně poznamenán náboženstvím“ (Heroldová 1996: 93). Vzpomeňme například střídmost v rodinných i společenských oslavách, které se vzhledem k zákazům světských veselíc a požívání alkoholu odehrávaly nad „bílou kávou a koláčem.“^{ix} Za uvedení rovněž stojí výpověď bulharské informátorky, která život vojvodovské náboženské enklávy reflektovala následovně: „Nějakej kazatel jim nalhal, aby si nehráli a

neveselili se. To pro ně bylo špatné. V jejich kostele je učili, že když mají Bulhaři večírek, když hraje muzika, že jim nebudou koně žrát. Někdo je uvedl v blud, vnukl jim, že to je hřích."^x Asketická morálka pak vedla k občasným střetům mezi členy náboženské komunity a ostatními vojvodovskými obyvateli. N. P. Necov k tomu ve své *Historii Vojvodova* uvádí příznačný příběh: „Večer, když byla zábava v plném proudu ... přišli evangelický pastor Harman a také Antonín Hruža – člen církevního výboru. První přikázal, aby se zábava ukončila, protože se tím poskvřňuje církev. Po krátké rozpravě jeden stařec – Bulhar, řekl: ‘Chlapci, co koukáte, cožpak jsme otroci tohoto zbožníka? Držte ho!’“ (Necov: 30)

Nikoli nevýznamným příznakem uzavřenosti a soudržnosti náboženské komunity ve Vojvodovu byla (kromě endogamie) i *vzájemná solidární svépomoc*, kterou N. P. Necov považuje za její charakteristický rys. „Když některému z hospodářů zemřel kuň, kráva, vepř, ale i při nějakém neštěstí jako je požár“, píše ve své kronice, „sešli se členové církevního výboru a jmenovali komisi, která shromažďovala pomoc, většinou finanční, která se předala postiženému hospodáři. Tato pomoc nebyla poskytována ze sociálního nebo ekonomického důvodu. Cílem bylo, aby se zachovala rovnováha postiženého hospodáře, nezávisle na tom, zda je bohatý nebo chudý [...] Pomoc se poskytovala také při stavbě domů, hospodářských staveb a oplocení“ (tamtéž: 14). Ale i „obdělávání půdy bylo založeno na vzájemné pomoci a střídání v příbuzenstvu a rodinách“ (tamtéž: 17).

Obdobným způsobem jako ve výše uvedených případech pak religiozita determinovala i *sféru jazykovou*.

Národními agitátory, kteří do Vojvodova začali dojíždět v rámci vykonávání tzv. krajské péče, byl právě jazyk považován za klíčový atribut národní příslušnosti krajanů. Právě tak Folprecht píše, že „nejpodstatnějším znakem národní příslušnosti jest a zůstane *jazyk*“, (Folprecht 1947: 9) a dodává, že „vědomí příslušnosti národní je pouze projevem bez obsahu, tělem bez duše, slupkou bez jádra, lebkou bez mozku, není-li spojeno s *jazykem národním*.“ (tamtéž: 8).

V případě vojvodovských *Čechů* ale autor uvedených výroku sám připouští že „náboženství udrželo u těchto náboženských emigrantů jazyk jakožto projev *svůj*, nikoli jako projev *národnostní*. Jazyk u nynější generace nemá pravého národního podkladu, který by udržoval spolicítění a příslušnost k národu a k vlasti.“ (tamtéž: 24; kurzíva v původním textu).

Ačkoli v „národovecké“ dikci je jazyk spjat výhradně s národností (“[jazyk] není pouze prostředkem sdělovacím, nýbrž jest zkonkretněnou národností“ /tamtéž: 8/), je v případě vojvodovské komunity jazyk podřízený *náboženství*, nikoli národní příslušnosti - čeština byla pro Vojvodovské jazykem jejich Bible a tedy jazykem bohoslužebným, *to* byl důvod, proč na něm Vojvodovští tolik lpěli. A je to paradoxně sám J. Folprecht, který v rozporu se svými již citovanými výroky seznává, že „duch jejich [rozuměj vojvodovských] náboženský je podporován také českým jazykem, bibličtinou, která jest u evangelíků nerozlučně spjata s bohoslužbou.“ (tamtéž: 23)

Podíváme-li se nyní na problematiku *vzdělávání*, ukáže se, že i v tomto případě měla ve Vojvodovu navrch religiozita.

Důraz na vzdělání byl, jak dokládají prameny, u Vojvodovčanů vždy značný. Vyučování probíhalo dokonce i na cestě ze Svaté Heleny: „Ještě v Saseku^{xii}“, píše Vladimír Penčev, „v nesmírně obtížných životních podmínkách, Češi učili své děti v zemlance: bez školních lavic, místo tabule - dveře, místo slabikáře - Bible“ (Penčev 1996: 64) a co se učebnic týče, dodává Ján Michalko že „na Saseku...za učebnice sloužily Biblia a Kancionál“ (Michalko 1936: 248). Ve Vojvodovu pak následně výuka probíhala ve vlastních domech, avšak neustávala. Potíže se tak paradoxně objevily až při zakládání české školy (1926), kdy, jak uvádí Folprecht, se mezi Vojvodovčany a Československou republikou vyslanými expony tvz. „krajanské péče“ sváděly „silné boje o to, aby čs. škola nebyla náboženská, a to zvláště metodistická^{xiii}“ (Folprecht 1937: 41). Byli to totiž právě metodisté, kteří měli na zřízení české školy největší zájem, avšak „představovali si ji jako školu víceméně církevní pod svou správou.“ (Míčan 1934:122) V dosavadní „metodistické nedělní škole chrámové“ se totiž „místo čtení psaní a počítání učilo jen Bibli a duchovním písním“ (tamtéž: 40). Ano - *náboženská* komunita se „stavěla proti české škole. ‘Nač česká škola?’“ tázali se její členové. Zejména darbisté pak, uvádí Míčan, pokládali „poslání školy oproti spasení duší za věc ne tak významnou“ (Míčan 1934: 114). Když nakonec k ustavení necírkevní školy přece jen došlo, připravili Vojvodovští „svojím až fanatickým nábožnickarstvom ... hned pri príchodě svojmu učiteľovi mnoho trpkostí.“ (Michalko 1936: 249)

Závěr

Vzhledem k obsahu uvedených referencí nemůže být pochyb, že ve vojvodovském společenství měla *víra* primát nad ostatními faktory určujícími kolektivní identitu, a že tedy tvořila základ *klíčové kolektivní identity* daného společenství. V tomto kontextu je zároveň nutné znovu zdůraznit, že nepovažujeme nábožensky orientovanou kolektivní identitu za absolutní, výlučnou a jedinou, ale pouze za privilegovanou a směřodatnou pro charakter popisované skupiny, neboť je nepochybné, že členové vojvodovského společenství si – vedle vědomí komunitní soudržnosti ve víře – byli vědomi i příslušnosti k *českému protonárodnímu jazykově-teritoriálnímu společenství*. Nejistota však panuje v otázce, zda se příslušníci zdejší komunity v období počátků její existence jako „Češi“ navenek deklarovali. V neprospěch tohoto předpokladu hovoří například fakt, že ve Vojvodovu (uvnitř obce) byla tato skupina – přinejmenším do založení české školy – místními Bulhary označována jako *Banátčané* a za jeho hranicemi jako *Němci* (Necov: 1; Penčev 1988: 485).

Z rozboru jednotlivých institucionálních sfér tedy podle všeho vyplývá, že pro vojvodovskou komunitu je *náboženství* sektářského typu (a nikoli příslušnost k *národu*) *ústředním organizačním principem*, jakož i centrálním faktorem určujícím *kolektivní identitu* zdejších obyvatel. Odlišnost vojvodovského sociokulturního celku od sousedního obyvatelstva tak byla *primárně* náboženské povahy a teprve v rámci

„národní agitace“ (Hroch 1999: 91) došlo k jejímu přeznačení na odlišnost národní, což je ovšem téma, jímž se na tomto místě nebudeme věnovat a zájemce odkážeme na jiné naše studie, kde se danou problematikou podrobně zabýváme^{xiii}.

Závěrem tedy můžeme konstatovat, že v období od založení obce nejméně do druhé světové války usilovali obyvatelé Vojvodova učinit z této vesnice mnohem spíše *obec boží*, než *krajanskou komunitu*.

LITERATURA

- Auerhan, J.: *Čechoslováci v Jugoslávii, Rumunsku, Maďarsku a Bulharsku*. Praha 1921
- Auerhan, J.: Česká vesnice v Bulharsku. In: *Nové Čechy*, roč. I., 1918, str. 434 – 438
- Coulange, F. de: *Antická obec*. Praha 1998
- Findeis, J.: Hospodářské poměry v české vesnici Vojvodovo v Bulharsku. In: *Naše zahraničí*, roč. X., 1928/9, str.: 95 – 97
- Findeis, J. J.: Vojvodovo. In: *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868 – 1928*. Sofie 1929, str.: 220 – 225
- Folprecht, J.: *Československé školské obce v evropském zahraničí*. Praha 1937
- Folprecht, J.: *Studie o povaze zahraničních krajanů*. Praha 1947
- Heroldová, I.: Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy. In: *Češi v cizině* 9, 1996
- Hroch, M.: *V národním zájmu*. Praha 1999
- Michalko, J.: *Naši v Bulharsku*. Myjava 1936
- Míčan, V.: *Nevratem v nový svět*. Brno 1934
- Necov, N. P.: *Historie Vojvodova v letech 1900 – 1950*. Vojvodovo 1950. (Překl. M. Jakoubek a T. Křivánková, rkp.)
- Penčev, V.: Tempus edax rerum ili na minaloto i nastojašteto na vojvodovskite Čechi. In: *Čechi v Balgaria - Istoriija i tipologija na edna civilizatorska rolja*, Čast vtor, Sofia 1996, str.: 51-73
- Penčev, V.: Njakoj problemi na adaptacijata na češkite zaselenci v Severozapadna Balgarija. In: *Btori međunaroden kongres po balgaristika. Dokladi*, č. 15, Sofija, 1988, str.: 480 - 492
- Rychlík, J. - *Dějiny Bulharska*, Praha, 2000
- Vařeka, J.: Češi v Bulharsku. In: *Český lid*, 77, 1990, 2, str.: 81 - 86

ⁱ Základní literaturu k otázce českého osídlení Vojvodova tvoří: Auerhan, J.: *Čechoslováci v Jugoslávii, Rumunsku, Maďarsku a Bulharsku*. Praha 1921; Auerhan, J.: Česká vesnice v Bulharsku. *Nové Čechy*, roč. I., 1918, str. 434 – 438; Findeis, J.: Hospodářské poměry v české vesnici Vojvodovo v Bulharsku. In: *Naše zahraničí*, roč. X., 1928/9, str.: 95 – 97; Findeis, J. J.: Vojvodovo. In: *Jubilejní ročenka československé kolonie v Bulharsku 1868 – 1928*. Sofie 1929, str.: 220 – 225; Folprecht, J.: *Československé školské obce v evropském zahraničí*. Praha 1937; Heroldová, I.: Vystěhovalectví do jihovýchodní Evropy. *Češi v cizině* 9, 1996; Hříbek, J.: Po stopách československé emigrace v Bulharsku. *Naše zahraničí*, roč. VIII., 1927, str.: 24 – 28 a 74 – 78; Jakoubek, M. – Nešpor, Z. R.: Poslední Čech v zapomenuté české vesnici. *Cargo*, 2/2000, str.:

220 – 227; Klíma, S.: Čechové a Slováci za hranicemi. Praha 1925; Michalko, J.: *Naši v Bulharsku*. Myjava 1936; Necov, N. P.: *Historie Vojvodova v letech 1900 – 1950*. Vojvodovo 1950. (Překl. M. Jakoubek a T. Křivánková, rkp.); Nešpor, Z. R. – Hornofová, M. – Jakoubek, M.: Čeští nekatolíci v rumunském Banátu a v Bulharsku: část I – IV. *Lidé města*, 2/1999 (66-88), 4/2000 (112-141); 5/2001 (62-86); 8/2002 (85-104); Penčev, V.: Tempus edax rerum ili na minaloto i nastojašteto na vojvodovskite Čechi. In: *Čechi v Bulgaria - Istorija i tipologija na edna civilizatorska rolja*, Čast vtora, Sofia 1996, str.: 51-73; Penčev, V.: Njakoj problemi na adaptacijata na češkite zaselenci v Severozapadna Balgarija. In: *Vtori meždunaroden kongres po balgaristika. Dokladi*, č. 15, Sofija, 1988, str.: 480 – 492; Vaculík, J.: Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949 – 1950. *Český lid*, 70, 1983, 2, str.: 82 – 86; Vařeka, J.: Češi v Bulharsku. *Český lid*, 77, 1990, 2, str.: 81 – 86

ⁱⁱ Příslušníci ostatních konfesí „nedemonstrovali své náboženství tak jako evangelisté“. (Necov: 12)

ⁱⁱⁱ Při citacích vycházíme z doposud nepubl. rkp. překladu T. Křivánkové a M. Jakoubka (zde str. 10)

^{iv} Mezi informátory se jedná o velmi frekventovanou výpověď. Srv. např.: Penčev 1996: 62

^v Informátor: T. Stančev, leden 1997 – audiokazeta č. 2, archiv autoři

^{vi} Český snad nejméně „pracovníci“.

^{vii} Dobový pozorovatel říká: „krajania vo Vojvodove sú tiež najlepšie postavení hospodársky“ (Michalko 1936: 255)

^{viii} Jmenujme např. výhodnější způsob kosení při žních, chov hus a kachen, výroba a prodej másla, chov a prodej koní... (Necov: 18 – 21)

^{ix} Informátorka: Anna Stančeva, prosinec 1996

^x Informátor: J. Postalkov, leden 1996. Cit. in: Penčev 1996: 61

^{xi} Nejdříve byla přesídlelcům ze Svaté Heleny přidělena neobydlená půda nedaleko vsi Asenovo na Plevensku, avšak po nesouhlasu obyvatel okolních vsí jim stát určil k osídlení nové místo poblíž vsi Gostilja, které se jmenovalo Sasek. Ovšem i zde „okolní Bulhaři viděli vznik nové vesnice jen velmi neradi.“ (Auerhan 1921: 93) Po určitém čase „as 250 Bulhařů s popem v čele, ozbrojených rýčí, motykami, kosami a vidlemi přitáhlo k českým domkům a jeden z vůdců řekl Čechům: ‚budete-li se nám protivit, ani duše živa nezůstane.‘“ (tamtéž: 93). Po tomto ataku se část rodin vrátila zpět na Svatou Helenu. Ostatním, ke kterým se připojilo 18 slovenských vyznáním „nazarenských“ rodin ze Slováky obývané obce Mrtvica, byla přidělena nová půda - místo zvané „*Gladno pole*“ mezi obcemi Bukjovci (dnešní město Mizija) a Krušovica v orjachovské oblasti. Právě zde během podzimu 1900 založili bezejmennou ves, která byla následujícího roku nazvána „Vojvodovo“

^{xii} Během 20. let (podle J. Folprechta v roce 1926 /Folprecht 1937: 41/, podle V. Míčana v roce 1925 /Míčan 1934: 111/) se od té doby jednotného metodistického sboru odštěpila skupina tzv. „Božích dětí“ – darbistů, kteří vzápětí vybudovali svůj kostel tzv. „horní“ (na rozdíl od „dolního“ – metodistického). Přestože darbisté byli zprvu z obou konfesí radikálnější, po určité době se tyto rozdílly stírají. Obě skupiny se shodně vyznačovaly specifickým výkladem Evangelia a důrazem na zmiňovanou životní askezi. A snad proto i samotní věřící byli jen stěží schopni určit rozdíly: „Neznamená to, že se naše vyznání hodně liší, že my jsme evangelíci a oni jsou darbisti. Ne - kázalo se jedno a to samé.“ Navzdory drobným věroučným rozdílům se můžeme u informátorů setkat s výpovědi: „měli jsme jaksi jednu víru. Vždyť jsme evangelíci. Já jsem byla v horním kostele, a tak jsem nechodila do dolního. Proto nemůžu říct, jaký byl vlastně rozdíl.“ (Informátorka: Mariana Alexieva Genova, po otci Hružová, nar. 1936 ve Vojvodovu. Cit in: Penčev 1996: 60)

^{xiii} Zejm. pak Hirt, T. & Jakoubek, M. - Idea krajanského hnutí ve světle konstruktivistického pojetí národa: proměny kolektivní identity vojvodovské náboženské obce, *Český lid* (v tisku)

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 43, кн. 1, сб. Б, 2005

Филология

Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

ISSN 0861-0029